

**WILHELM VON HUMBOLDT'DA DİL-
DÜŞÜNCE İLİŞKİSİ
Yavuz DAŞDEMİR**

Doktora Tezi

**Felsefe ve Din Bilimleri Ana Bilim Dalı
Prof. Dr. Osman ELMALI
2024
Her Hakkı Saklıdır**

T.C.
ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANA BİLİM DALI

Yavuz DAŞDEMİR

WILHELM VON HUMBOLDT'DA DİL-DÜŞÜNCE İLİŞKİSİ

DOKTORA TEZİ

TEZ YÖNETİCİSİ
Prof. Dr. Osman ELMALI

ERZURUM - 2024

TEZ BEYAN FORMU

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

BİLDİRİM

Atatürk Üniversitesi Lisansüstü Eğitim ve Öğretim Uygulama Esaslarının ilgili maddelerine göre hazırlamış olduğum "WILHELM VON HUMBOLDT'DA DİL-DÜŞÜNCE İLİŞKİSİ" adlı tezin/raporun tamamen kendi çalışmam olduğunu ve her alıntıya kaynak gösterdiğimi taahhüt eder, tezimin/raporumun kâğıt ve elektronik kopyalarının aşağıda belirttiğim koşullarda saklanmasına izin verdiğimi onaylarım.

Gereğini bilgilerinize arz ederim *.

☐ Tezimin/Raporumun tamamı her yerden erişime açılabilir.

☒ Tezimin/Raporumun makale için **altı ay**, patent için **iki yıl** süreyle erişiminin ertelenmesini istiyorum.

06.12.2024

Yavuz DAŞDEMİR

Aslı Islak İmzalıdır

*** LİSANSÜSTÜ TEZLERİN ELEKTRONİK ORTAMDA TOPLANMASI, DÜZENLENMESİ VE ERİŞİME AÇILMASINA İLİŞKİN YÖNERGE**

.....

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

Çeşitli ve Son Hükümler

Lisansüstü tezlerin erişime açılmasının ertelenmesi **MADDE 6– (1)** Lisansüstü teze ilgili **patent başvurusu yapılması veya patent alma sürecinin devam etmesi durumunda**, tez danışmanının önerisi ve enstitü anabilim dalının uygun görüşü üzerine enstitü veya fakülte yönetim kurulu **iki yıl süre ile tezin erişime açılmasının ertelenmesine karar verebilir.**

(2) Yeni teknik, materyal ve metotların kullanıldığı, henüz **makaleye dönüşmemiş veya patent gibi yöntemlerle korunmamış** ve internetten paylaşılması durumunda 3. şahıslara veya kurumlara haksız kazanç imkanı oluşturabilecek bilgi ve bulguları içeren tezler hakkında tez danışmanının önerisi ve enstitü anabilim dalının uygun görüşü üzerine enstitü veya fakülte yönetim kurulunun gerekçeli kararı ile **altı ayı aşmamak üzere tezin erişime açılması engellenebilir.**

Gizlilik dereceli tezler MADDE 7– (1) Ulusal çıkarları veya güvenliği ilgilendiren, emniyet, istihbarat, savunma ve güvenlik, sağlık vb. konulara ilişkin lisansüstü tezlerle ilgili gizlilik kararı, tezin yapıldığı kurum tarafından verilir. Kurum ve kuruluşlarla yapılan işbirliği protokolü çerçevesinde hazırlanan lisansüstü tezlere ilişkin gizlilik kararı ise, ilgili kurum ve kuruluşun önerisi ile enstitü veya fakültenin uygun görüşü üzerine üniversite yönetim kurulu tarafından verilir. Gizlilik kararı verilen tezler Yükseköğretim Kuruluna bildirilir.

(2) Gizlilik kararı verilen tezler gizlilik süresince enstitü veya fakülte tarafından gizlilik kuralları çerçevesinde muhafaza edilir, gizlilik kararının kaldırılması halinde Tez Otomasyon Sistemine yüklenir.

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

Graduate School of Social Sciences

TEZ KABUL TUTANAĞI

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Prof. Dr. Osman ELMALI danışmanlığında, Yavuz DAŞDEMİR tarafından hazırlanan bu çalışma 06 / 12 / 2024 tarihinde savunulmuş ve Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı'nda Doktora Tezi olarak kabul edilmiştir.

Başkan : Prof. Dr. Osman ELMALI	İmza:	Aslı Islak İmzalıdır
Jüri Üyesi : Prof. Dr. Hacı Ömer ÖZDEN	İmza:	Aslı Islak İmzalıdır
Jüri Üyesi : Prof. Dr. Kemal BAKIR	İmza:	Aslı Islak İmzalıdır
Jüri Üyesi : Doç. Dr. Mahmut AVCI	İmza:	Aslı Islak İmzalıdır
Jüri Üyesi : Dr. Öğr. Üyesi Ahmet BİNGÖL	İmza:	Aslı Islak İmzalıdır

Prof. Dr. Hanifi ŞAHİN
Enstitü Müdürü

Aslı Islak İmzalıdır

İÇİNDEKİLER

ÖZET.....	III
ABSTRACT	IV
KISALTMALAR DİZİNİ	V
ÖNSÖZ.....	VI
GİRİŞ	1
I. İNSANIN ÖZGÜL YETİSİ OLARAK DİL.....	1
II. GEÇMİŞTEN GÜNÜMÜZE DİL VE DÜŞÜNCE	9

BİRİNCİ BÖLÜM

WILHELM VON HUMBOLDT'UN GENEL DİL GÖRÜŞÜ

1.1. HUMBOLDT'A GÖRE DİLİN ÖZGÜL NİTELİKLERİ	19
1.2. HUMBOLDT'UN GENEL DİL GÖRÜŞÜNÜN TEMELİ VE ETKİLERİ.....	32

İKİNCİ BÖLÜM

HUMBOLDT'UN DİL ANLAYIŞININ DİL BİLİMSEL TEMELLERİ

2.1. HUMBOLDT'UN DİLSEL GÖRELİLİK KURAMI.....	36
2.2. HUMBOLDT'UN DİL ÜSTÜNLÜĞÜ SAVI	41
2.3. HUMBOLDT'UN ORTAK DİL FORMU GÖRÜŞÜ	60
2.4. HUMBOLDT'UN “DİLİN BİR <i>ERGON</i> DEĞİL, BİR <i>ENERGEIA</i> OLMASI” GÖRÜŞÜ.....	66
2.5. HUMBOLDT'A GÖRE DİL YAPISI İLE ULUSAL KARAKTER ARASINDAKİ BAĞLANTI.....	73
2.6. HUMBOLDT'UN <i>WELTANSCHAUUNG</i> DÜŞÜNCESİ.....	81

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

HUMBOLDT'DA DİL-DÜŞÜNCE BAĞLANTISININ FELSEFİ TEMELLERİ

3.1. HUMBOLDT'DA DÜŞÜNCENİN BİR ORGANI YA DA ARACI OLARAK DİL.....	87
3.2. HUMBOLDT'A GÖRE DİLİN DÜŞÜNCE BİRİMLERİ ÜRETMESİNDEKİ ROLÜ	91
3.3. HUMBOLDT'DA DİL-DÜŞÜNCE ÖZDEŞLİĞİNİN İMKÂNI SORUNU.....	97

3.4. HUMBOLDT'DA DİL- DÜŞÜNCE BAĞLANTISI.....	99
SONUÇ.....	111
KAYNAKÇA	118
ÖZGEÇMİŞ.....	126

ÖZET

DOKTORA TEZİ

WILHELM VON HUMBOLDT'DA DİL-DÜŞÜNCE İLİŞKİSİ

Yavuz DAŞDEMİR

Tez Danışmanı: Prof. Dr. Osman ELMALI

2024, 126 Sayfa

Jüri: Prof. Dr. Osman ELMALI

Prof. Dr. Hacı Ömer ÖZDEN

Prof. Dr. Kemal BAKIR

Doç. Dr. Mahmut AVCI

Dr. Öğr. Üyesi Ahmet BİNGÖL

Antik Çağ Yunan düşünce dünyasından günümüze değin dil-düşünce bağlantısı, filozof ve bilimcilerin ilgilendiği temel konulardan birisi olmuştur. Dil ve düşünce ortak olarak doğuştan, insana özgü ve bitimsiz birimler üretme yetisine sahiptir. Bu iki yetinin ortak özellikleri, onların özdeş oldukları, birbirlerini belirledikleri ve birbirlerinden etkilendikleri şeklinde üç dil-düşünce ilişkisi modeli ortaya çıkarmıştır. Humboldt dil incelemeleri süreci içerisinde bu üç modeli temel almış ve kendi dil felsefesini ortaya koymuştur.

Humboldt, yaptığı geniş çaplı dil araştırmaları ışığında dilin diğer iletişim formlarından farklı, insana özgü, doğuştan, düşünceyle ilintili ve insanın dünyasını oluşturan bir üst yapı olduğuna yönelik fikre sahip olmuştur. Benzer şekilde, filozof, tüm dillerin temelde tabi oldukları dil tümellerinin oluşturduğu “ortak dil formu” görüşünü benimsemiştir. Genel dil görüşü temelinde filozof, “büküm” ön koşuluna dayanan bir dil üstünlüğü savı veya diller hiyerarşisi modeli ortaya koymuştur. Yine, düşünür, dilin duruk değil devingen bir yapı olmasını ifade eden *energeia* görüşünden hareketle dilin canlılığı düşüncesini ortaya atmıştır.

Dil-ulusal karakter bağlantısını dil felsefesinde ele alan Humboldt’a göre ulusal karakterin dili biçimlendiren bir yapıdır. Filozofun bu görüşüne koşut bir diğer şekilde her dilin, konuşucuları için bir dünya görüşü ortaya çıkardığını savunmuştur.

Humboldt dili düşüncenin organı olarak görmekte ve dilin düşünce birimleri oluşturmak için kilit rolde olduğu kanaatini taşımaktadır. Bu bağlamda, filozofun dil-düşünce bağlantısına yönelik görüşlerinin son derece karmaşık olduğunu söylemek mümkündür. Nitekim Humboldt’un dil-düşünce bağlantısına yönelik bu görüşlerinin, süreç içerisinde; dilin düşünceyi etkilediği, dilin düşünceyi belirlediği ve dilin düşünce ile özdeş olduğu biçimde değişkenlik göstermiştir.

Humboldt’un, öncellerinden farklı olarak genel felsefesi içerisinde dil görüngüsü, dil felsefesi içerisinde ise dil-düşünce bağlantısı odak noktası olmuştur. Bu anlamda, filozof, akademik hayatı boyunca dil felsefesinin temel sorunlarından birisi olan dil-düşünce bağlantısını irdelemiştir.

Anahtar Kelimeler: W. v. Humboldt, Dil, Düşünce, Dünya Görüşü, Ulusal Karakter, Durukluk ve Devingenlik, Diller Hiyerarşisi, Düşünce Organı.

ABSTRACT**Phd. DISSERTATION****THE RELATIONSHIP BETWEEN LANGUAGE AND THOUGHT IN WILHELM VON HUMBOLDT****Yavuz DAŞDEMİR****Advisor: Prof. Dr. Osman ELMALI****2024, 126 Pages****Jury: Prof. Dr. Osman ELMALI****Prof. Dr. Hacı Ömer ÖZDEN****Prof. Dr. Kemal BAKIR****Assoc. Prof. Dr. Mahmut AVCI****Assist. Prof. Dr. Ahmet BİNGÖL**

From the ancient Greek thought world to the present day, the language-thought connection has been one of the main issues that philosophers and scientists are interested in. Language and thought have the ability to produce innate, human-specific and endless units. The common features of these two abilities have revealed three models of language-thought relationship, namely that they are identical, that they determine each other and that they are influenced by each other. Humboldt based these three models on his language studies and put forward his own philosophy of language.

Humboldt, in light of his extensive linguistic research, came to the conclusion that language is a superstructure that is different from other forms of communication, specific to humans, innate, related to thought, and forms the human world. Similarly, the philosopher adopted the view of the “common language form” formed by the language universals to which all languages are fundamentally subject. On the basis of the general view of language, the philosopher put forward a linguistic superiority thesis or a hierarchy of languages model based on the precondition of “inflection”. Again, the thinker put forward the idea of the vitality of language based on the view of *energeia*, which states that language is not a static but a dynamic structure.

According to Humboldt, who addressed the language-national character connection in his philosophy of language, national character is a structure that shapes the language. In parallel with this view of the philosopher, he argued that every language reveals a worldview for its speakers.

Humboldt saw language as the organ of thought and believed that language plays a key role in producing thought units. In this context, it is possible to say that the philosopher's views on the language-thought connection are extremely complex. In fact, Humboldt's views on the language-thought connection varied over time, such that language affects thought, language determines thought, and language is identical with thought.

Unlike his predecessors, Humboldt's general philosophy focused on the phenomenon of language, and his philosophy of language focused on the language-thought connection. In this sense, the philosopher examined the language-thought connection, one of the fundamental problems of philosophy of language, throughout his academic life.

Keywords: W. v. Humboldt, Language, Thought, World View, National Character, Inactivity and Dynamism, Hierarchy of Languages, Organ of Thought.

KISALTMALAR DİZİNİ

Akt.	: Aktaran
Bkz.	: Bakınız
Bs.	: Basım
Çev.	: Çeviren(ler)
Ed.	: Editor, Edition
Eds.	: Editors
MÖ	: Milattan Önce
Pp.	: Pages
Pr.	: Printing
Ss.	: Sayfalar Arası
Trans.	: Translator
Vb.	: Ve Benzeri

ÖNSÖZ

Antik Çağ'dan günümüze, felsefe tarihi açısından dil önemli bir inceleme konusu olagelmıştır. Aynı şekilde, popüler kültür gibi hemen her alanda tartışılmaya ve incelenmeye devam edilmiştir. Buna rağmen dil-düşünce ilişkisinin neliği tam olarak ortaya konulamamıştır. Bunun temel nedeni, insandaki dil yetisinin, düşünme eyleminden bağımsız ele alınamamasıdır. Nitekim her birey kolayca şu gözlemlerde bulunabilir: Dil yetisi ve düşünme eylemi yalnızca insana özgüdür. Öyleyse şu sonuca ulaşmak zor değildir: Dili olan insan düşünüyorsa ya da düşünen insanın dili varsa bu iki görüngü arasında bir “bağ” vardır. Felsefe ve filoloji açısından bu bağ, temel bir sorundur. Yadsınamaz bu bağın niteliği, yer ve zaman açısından değişikliğe uğramıştır; örneğin Antik Çağ'da dil ile düşüncenin aynı şey olduğuna yönelik görüş yayginken Orta Çağ'dan itibaren bu görüş zayıflamaya başlamıştır. Yeni Çağ'a gelindiğinde düalist bir yaklaşımla dilin düşünceyi belirlediği ve etkilediği görüşü ortaya çıkmıştır. Günümüzde bu sorun dil bilimi ile beraber bilişsel psikoloji ile nöropsikolojinin ilgi alanlarına girerek deneysel çalışmalarla iyice karmaşık hale gelmiştir. Bu karmaşıklığı gidermek için dilin tek taraflı düşünceyi etkilemediği, ikisinin birbirini etkilediği bir “etkileşim” modeli ortaya koyulmuştur.

Düşünce tarihinde böylesine önemli ve temel bir sorun olan dil-düşünce ilişkisi üzerine yeni bir şeyler söylemek büyük bir iddia olacaktır. Wilhelm von Humboldt, dil-düşünce ilişkisi bağlamında, Antik Çağ düşüncesi ile günümüzün düşüncesi arasında bir köprü inşa etmiştir. Bu anlamda Humboldt'un dil-düşünce ilişkisine yönelik görüşlerini incelemek günümüz dil-düşünce ilişkisine ışık tutması açısından önemlidir. Bu çalışmanın önemi, Humboldt'un felsefesini dil ekseninde değerlendirmiş olmasının ve dil görüşü içerisinde de ele aldığı en önemli sorunun dil-düşünce ilişkisi olduğunu ortaya koymasındır. Bu bağlamda dil-düşünce odaklı Humboldt felsefesi, bu çalışmanın kapsamını oluşturmaktadır.

Çalışmanın giriş bölümünde genel olarak dilin mahiyeti, kökeni ve düşünce ile bağlantısı tarihsel arka planı çerçevesinde ele alınmıştır. Birinci Bölümde Wilhelm von Humboldt'un dil araştırmaları ışığında ortaya koyduğu dilin diğer iletişim formlarından farklı, insana özgü, doğuştan, düşünceyle ilintili ve insanın dünyasını oluşturan bir üst yapı olduğuna yönelik görüşleri ana hatlarıyla incelenmiştir. İkinci bölümde, bugün

Sapir-Whorf Hipotezi ile popüler olan dilsel görelilik ile görsel belirlenimcilik varsayımlarının Humboldt'daki kökeni ele alınmıştır. Filozofun, büküm ön koşuluna dayanan dil üstünlüğü savı ya da diller hiyerarşisi modeli ve tüm dillerin temelde tabi oldukları dil tümellerinin oluşturduğu ortak dil formu görüşü irdelenmiştir. Düşünürün, dilin duruk değil devingen bir yapı olmasını ifade eden *energeia* görüşüne de yer verilmiştir. Humboldt'un, ulusal karakterin dilin biçimlendiren bir yapı olduğunu belirten dil-ulusal karakter bağlantısı ile her dilin konuşucuları için özgül bir dünya görüşü ortaya çıkardığına dayanan varsayımı ayrıntılı olarak tartışılmıştır. Üçüncü bölümde, Humboldt'un dilin düşüncenin organı olduğu, dilin düşünce birimleri oluşturmasındaki kilit rolü, dil-düşünce özdeşliği imkânına yönelik değişken görüşlerine yer verilmiştir. Filozofun genel dil felsefesinin temelini oluşturan dil-düşünce bağlantısı ortaya koyulmuştur. Sonuç bölümünde ise filozofun görüşlerinin günümüz düşünce dünyasına yansımaları üzerinde durularak onun dil görüşü ve dil felsefesi dil-düşünce bağlantısı temelinde değerlendirilmiştir.

Bu çalışmanın düşünce dünyasına katkısı, Humboldt'un dil-düşünce ilişkisini ayrıntılı bir biçimde ele alarak günümüz dil çalışmalarına yansımalarını ortaya koymak olarak belirlenebilir. Nitekim Humboldt, 3H olarak simgeleşen Hamann-Herder-Humboldt dil geleneğinin son ve en dizgesel temsilcisi olarak öncelleri Descartes, Kant ya da Leibniz gibi filozofların aksine dili felsefesinin merkezine yerleştirmiş bir felsefe geleneğinin temellerini atmıştır. Humboldt'un dil felsefesi içerisindeki bu belirleyici rolünü ortaya çıkarmak için dil felsefesini, onun çekirdeğini oluşturan dil-düşünce ilişkisi bağlamında ele almak gerekliydi. Bu çalışma, bu gerekliliğin ortaya koyulmasına yönelik bir çabanın ürünüdür.

Diğer taraftan, bu tezde karşılaşılan en büyük zorluk, Humboldt'un dil-düşünce ilişkisi görüşlerinin yazılı eserlerinde sıklıkla görüldüğü üzere değişkenlik göstermesidir. Benzer şekilde, düşünürün eserlerinde kullandığı zor anlaşılır ifadeler, çalışma boyunca titiz bir taramayı gerektirmiştir. Son bir zorluk olarak, düşünürün dil-düşünce ilişkisi görüşlerinin derin ama dar olmasından kaynaklanan veri sağlama sıkıntısını sayabiliriz. Humboldt'un belki de bütün felsefesinin özünü oluşturan dil-düşünce görüşünün, günümüze yansımaları açısından oldukça derin, ancak tek tek ve karşılaştırmalı dil incelemeleri yönteminden dolayı görece dar bir çerçeve sunan nitelikte olduğunu söyleyebiliriz. Bütün bu sorun ve zorluklara rağmen tezin konusuyla ilgili İngilizce ve

Almanca özgün kaynaklara ulaşılmış, Almanca için uzman desteği sağlanmak suretiyle taramalar gerçekleştirilip çalışmaya işlenmiştir.

Gerek düşünce dünyasına katkısı gerekse eksiklikleri ve sınırlılıklarıyla bu tezin tamamlanmasındaki değerli katkıları ve destekleri için danışman hocam Prof. Dr. Osman ELMALI başta olmak üzere değerli hocalarım Prof. Dr. H. Ömer ÖZDEN ve Prof. Dr. Kemal BAKIR'a şükran ve minnetlerimi sunuyorum. Gerek yazım gerekse de düzeltme süreçlerinde desteklerini esirgemeyen çalışma arkadaşlarım Dr. Öğr. Üyesi Mustafa BİNGÖL, Doç Dr. M. Akif GÖZİTOK ve Dr. Öğr. Üyesi Murat KILIÇ ile Almanca kaynaklar için destek sağlayan Prof. Dr. Oğuzhan EKİNCİ'ye de teşekkür etmeyi bir borç bilirim. Son olarak, bu uzun ve yoğun süreç içerisinde manevi desteklerini esirgemeyen eşim ve tüm aileme de sabır ve anlayışları için ayrıca teşekkür ederim.

Erzurum-2024

Yavuz DAŞDEMİR

GİRİŞ

I. İNSANIN ÖZGÜL YETİSİ OLARAK DİL

İnsanı diğer canlı türlerinden belirgin bir biçimde farklı kılan onun düşünebilmesi ve konuşabilmesidir. Bu iki özellik tek bir yapının farklı görünüşleri olarak da ele alınabilir. Yani insanın konuşabilmesi ve düşünebilmesi her insanda ortak bulunan bir yapıya işaret eder. Bu, diğer canlıların iletişim biçimlerine sadece yüzeysel olarak benzeyen son derece karmaşık ve kapsamlı bir yapı olan dildir. Bu anlamda dil, bir iletişim aracı olmaktan çok öte, özel bir alana sahip, sadece insanın hizmetinde eşsiz bir düzendir. Dilin insanla adeta özdeşleşen bir yapı olması, insanla ilgili ve ona ait her şeyle bir bağlantısının olması anlamına gelir. Diğer canlı türlerinin iletişim yapılarını insandaki konuşma yetisine benzetmek bir dereceye kadar olanaklı olabilir; ne var ki konuşma, diğer iletişim biçimlerinden çok ileri bir yetidir. İnsandaki konuşma yetisinden öte kavram olan dili ise bir başka iletişim biçimiyle kıyaslamak ancak boş bir çaba olabilir. Bu bakımdan insandaki dil düzeneğinin “konuşma” ve “söz” kavramlarından farklılaştığını görmek gereklidir. İnsan “konuşarak anlaşı” diye bir söz vardır, insan “dil ile anlaşı” diye bir söz yoktur. Konuşma iki insanın anlaşabilmesi için söz varlığıyla iletişime geçilmesi anlamına gelirken dil, çoğu zaman insanın iç dünyasıyla ilgilidir. Dil, “söz”ü ortaya çıkaran ve konuşmayı sağlayan bir güçtür, yani bu iki kavramı kendinde barındırır ama bunlarla sınırlandırılmaz. Konuşma ve söz olmadan da dilden bahsedilebilir, nitekim sözcüklere dökülmeden de dil ortaya çıkabilir. Dil, çok yönlü, soyut, kapsayıcı, son derece karmaşık, çok geniş, özgül ve ussal bir insan yetisidir. Dil, kendisinde öyle özgüllükler barındırır ki adeta sadece insanla anılan ve bir insan modeli ile uyumlu insani bir yapıdır.

İnsanlığın -bugünkü haliyle- MÖ 8000’den önce konuşmaya başladığı tahmin edilir (Crystal, 2010: 94). Dil bilimcilerin araştırmalarının ve konuşulan dillerin çözümlenmesinin ise yer olarak Mezopotamya’ya, tarih olarak MÖ 1600’e kadar gittiği düşünülür (Fromkin, Rodman ve Hyams, 2007: 28). Daha yaygın bir görüş olarak dil üzerine çalışmaların eş zamanlı olarak hem Yunanistan hem de Hindistan’da yaklaşık olarak MÖ 6. yüzyılda başladığı ileri sürülür (Chomsky, 2018: 73; Fischer, 2001: 139). Nitekim dile ve dilin problemlerine ilişkin bilinçli ilgi Yunan filozofları ve Sanskritçe dil bilgisi uzmanlarınca başlamıştır (Pei, 1965: 157). Bu iki coğrafyada dile yönelik ilgi da

farklılık göstermiştir. Hintli bilginler daha çok Sanskritçenin iletimine yoğunlaşırken Yunanlılar yazılı dil incelemesine odaklanmışlardır. Dil görüngüsünün bilimsel olarak ele alınmasının ise insanların zihinlerinin “Nasıl olur da insanlar her yerde aynı dili konuşmazlar?”, “İlk sözcükler nasıl ortaya çıktı?”, “Bir adla simgelediği şey arasındaki bağıntı nedir?”, “Bu kişi ya da şey neden bu diye çağrılır da şu diye çağrılmaz?” biçimindeki problemlere yönelmesiyle başladığı söylenebilir. Bu dilsel problemlere yanıtlar getirmeye çalışan özellikle Eski Yunanlı düşünürler, bu uğraşlarını sürdürürken çok daha genel ve soyut bir problem üzerinde düşünmeye koyulmuşlardır. “Sözcükler doğal mıdır ve onların temelini oluşturan kavramların gerekli ifadeleri midirler; yoksa onlar, diğer seslerle de pekâlâ ifade edilebilecek ‘keyfi’ ve ‘uylaşımsal’ kavramsal simgelerden mi ibarettirler?” biçimdeki soru tartışılmalıdır.

Eski Yunan’da *phusei* (doğası gereği) ve *thesei* (genel kabulle) sav sözleri filozof ve dil bilgisi uzmanlarını ikiye ayırmaya yetmiştir (Jespersen, 1947: 19-20). Bir kısım dilin doğallığını savunurken diğer bir kısım dilin genel kabule dayandığını savunmuştur. Nitekim Batının dil felsefesinin başlangıcından itibaren temel konu olan sözcüklerin varlıkları işaretlemesinde doğal-uylaşım ayrımı, nedensizliği reddeden doğacı görüşle bunu kabul eden uylaşım’cı görüş arasında bir kutuplaşmaya sahne olmuştur. 17. ve 18. yüzyıl felsefesinde dilin doğal ya da uylaşım ile temellendirilmesi önde gelen bir tartışma olmuştur. Bu dönemde nedensizliği kabul eden Locke ve reddeden Leibniz arasındaki karşıtlık bu konudaki güncel tartışmalar üzerinde halen etkilidir. Locke’çu nedensizlik görüşü Condillac’tan Fransız İdeologlar ve Humboldt’a ve dil göstergesinin nedensizliğini köktenci bir biçimde savunan Saussure’a kadar etkili bir dil geleneği oluşturmayı başarmıştır (Ferretti, 2023: 2).

Eski Yunan’daki “doğacı” ve “uylaşım”cı’ dil görüşleri dilin kökenine ilişkin olarak düşünce dünyasında “doğuştanlık”, “uylaşımcılık” ve “ilahi takdir” olmak üzere üç farklı görüş ortaya çıkarmıştır. Jean-Jacques Rousseau’nun da içerisinde bulunduğu doğuştancılar, dilin insan doğasına içkin olduğunu öne sürmüştür. Locke ve Condillac gibi filozofların içerisinde bulunduğu uylaşımcılar, dilin insan eseri olduğunu ve anlamların uylaşım ile belirlendiğini ileri sürmüştür. Süssmilch’in içerisinde bulunduğu ilahi takdirciler ise dil yetisinin Yaratıcı tarafından bahşedildiğini savunmuştur. Bu görüşlerin dilin kökeni problemine yönelik incelemeleri de farklı yöntemlerle sağlanmıştır. Örneğin doğuştancılar, dilin kökeninin felsefi açıklamalar getirme

biçiminde incelenmesi gerektiği kararına varırken uzlaşımçılar deneysel, karşılaştırmalı dil biliminin bu problem için en uygun yöntem olduğunu ileri sürmüştür. İlahi takdirciler ise bu problemi bir inanç meselesi olarak görmüşlerdir (Vessey, 2006: 7).

Daha dizgesel anlamda gramer alanındaki araştırmaların ilk yazılı örneklerinin ise Antik Çağ'da ortaya konduğu söylenebilir. Zaman içerisinde Eski Yunan'da gerek Platon gerekse de Aristoteles bu ilgiyi sürdürmüş ve bu iki önde gelen filozof sözcük türleri kavramını irdilemişlerdir. Hatta Aristoteles *Poetika*'sında sıfat, fiil, edat gibi sözcük türlerine yönelik bir sınıflandırmada bulunmuştur (Altınörs, 2003: 36). Sonraları Yunanlı bilgin Dionysius Thrax ise harfler, heceler ve sözcük biçimlerinin doğasını ele alan *The Art of Letters* adlı bir dil bilgisi metni kaleme almıştır. Thrax'ın eseri, bugün halen kullanmayı sürdürdüğümüz birçok dil bilgisi kavramı için temel oluşturmuştur (Sears, 2017: 6).

Her ne kadar dilin kökeni ve doğasına yönelik felsefi sorgulamalar varoluşun özü ve kökenine yönelik felsefi araştırmalar kadar eski olsa da (Cassirer, 1980: 117) genelde MÖ 6. yüzyıla tarihlenen ilk dil çalışmalarını MÖ 5. yüzyıla kayıtlayan Fischer (2001: 144) Eski Yunan'da harflerin öğreniminin, *philosophia*'nın yani “düşünsel uğraşı”nın ayrılmaz bir parçası olduğunu dile getirir. Buna göre felsefeyle dilin adeta kaynaştığı Eski Yunan'da dil görüngüsünün filozofların merakını uyandırmasının beş ana nedeni olduğu düşünülür. İlk olarak Eski Yunan filozofları meraklarını, dilin kökenine, daha önce de ifade edildiği gibi, adların “doğal” mı – “uylaşımsal” mı? olduğuna yönelik kuramsal sorular bağlamında köken bilimi alanına yöneltmişlerdir. İkinci olarak, Sofistlerle birlikte bu merak dilin dil bilgisel ve anlam bilimsel tarafına kaymıştır. Üçüncü olarak, özellikle MÖ 4. yüzyılın Atina okulları döneminde düşünce dünyasındaki dilsel ilgi, mantık araştırmalarında yoğunlaşmıştır. Dördüncü olarak, yine Sofistler öncülüğünde dilin sanatsal ve anlatımsal araç olarak kullanılmasını içeren estetik ve şiirsel tarafı önem kazanmıştır. Son olarak, dile eleştirel ve düzeltici yaklaşımı içeren dili “düzeltme” ve onu usla ve gerçeklikle uyumlu hale getirme ile ülküsel ve kusursuz dil tasarımı amacı taşıyan dilsel terapi çabası üzerinde yoğunlaşmıştır (Lebedev, 2023: 707-708).

Yunanlı filozofların “tanımlık”, “ad”, “sıfat”, “adıl”, “fiil”, “zarf”, “edat”, “bağlaç” ve “ünlem” gibi terim ve kavramların üretilmesinde etkin rol oynadıkları düşünülür (Pei, 1966: 130). Bu dilsel çabalar, aslında, erken dönem filozoflarının epistemolojik ve

ontolojik düşüncelerinin bir izdüşümünden ibaret kalmıştır. Nitekim Antik Çağ Yunan düşünce dünyasında Herakleitos, Demokritos ve Epikuros gibi erken dönem filozoflarının dile yaklaşımlarının ‘natüralist’ olduğu görülür. Benzer şekilde Sofistlerin dil anlayışları da genel siyaset felsefeleri ile bağlantılı bir şekilde dilin yasalar gibi insan kaynaklı bir görüngü olduğu yönündedir (Altınörs, 2003: 82). Dil incelemelerinin felsefi irdelemelerle iç içe geçtiği görülen Eski Yunan’da dil-düşünce bağlantısına yönelik olarak Herakleitos’tan başlamak üzere bu bağlantıyı tarif etme çabalarında oldukları görülür (Altınörs, 2003: 51). İlk dil filozofu olarak kabul edilen Herakleitos, *logos*u düşünme, söz ve varlığın ortak yasası olarak görerek (Altınörs, 2003: 81) dil-düşünce bağlantısını irdelemiştir. Herakleitos *logos* kavramıyla varlık-zihin-dil uygunluğunu vurgulayarak dil felsefesi çalışmalarını tamamlayan bir dal olan mantığın temel düşüncesini dile getirmiştir (Altınörs, 2003: 41). Herakleitos’ta da görüldüğü gibi Eski Yunan’da dilin düşünce ile bağlantısı varlıkla ilintili olarak ele alınmıştır. Nitekim Eski Yunanlıların varlığı her yönüyle ele alma çabaları, onları dil hakkında felsefe yapmaya yöneltmiştir ve felsefeden yola çıkarak dili betimlemeye çalıştıkları görülmektedir (Pedersen, 1965: 1). Nitekim Antik Çağ’da dil, mantık ve varlık arasında bir uygunluk olduğu kabul görmekteydi (Altınörs, 2003: 88-89).

Antik Çağ’da dil felsefesi alanında Platon’un *Kratylos* adlı diyalogu, ilk dizgeli metin olma özelliği taşır (Altınörs, 2003: 83). Platon, bu diyalogda genel olarak dilin şeylerin özünün anahtarı olduğu görüşünü ele alır (Porzig, 2018: 12). Burada dilin kökenini ve doğasını ele alan Platon, sözcüklerle şeyler arasında temel bir bağ olduğunu da savunur (Pleshkov, 2017). Buna göre Platon’un da Antik Çağ düşünce dünyasının genel felsefesiyle koşut olarak dili varlık bilimsel açıdan ele alarak dili “öz”le ilintilediği açıkça görülür. Ona göre dil “gölgeler” ya da “görünür” dünyada insanların anlaşmasını sağlayan bir araç olmanın çok ötesinde “ideal” ya da “hakiki” dünyanın özümsemesini sağlayacak “yüce” bir değerdir. Nitekim dil, “doğru”ya ulaşmak için bir ortamdır. Dil, aynı zamanda, “doğru”yu “yanlış”tan ayırt etmek için bir olanak sunar. “Doğru”ya ulaşmak “ideal”e ulaşmak anlamına geldiğine göre “dil” de son aşamada “ideal”e ulaştırıcı form niteliğindedir. Platon’da “ideal”e ulaşmak felsefenin ana amacı olduğuna göre aslında dil, öncelikle “doğru”yu araştırıp bulmak için kullanılan bir yöntem olarak başlar, daha sonra “ideal”e ulaştırarak en sonunda da felsefe dünyasının kapısını aralayarak yolculuğunu sonlandırır. Buradan hareketle Platon’un dili sadece

epistemolojik açıdan doğru bilgi edinmenin bir yolu olarak görmediği, metafizik bakımdan da “ideal âlem”in kapısını aralayan bir görüngü olarak gördüğü anlaşılabılır. Bu açıdan Platon’un dili “görünür âlem”in sınırını çizdiği ve onunla “ideal âlem” arasında kurduğu en önemli köprü olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır.

Dil yetisinin insanla adeta bütünleşen ve özdeşleşen bir görüngü olması çok yaygın bir düşünce olagelmıştır. Hatta insanın “konuşan” olarak da adlandırılabilceği söylenir (Uygur, 2019: 13). Latince konuşanlar çok küçük yaştaki çocuklar için “insan” yerine “konuşmayan” anlamında *infans* sözcüğünü kullanırlar (Uygur, 2019: 91). İngiliz filozof Thomas Hobbes: “İnsan akli olan hayvandır, çünkü konuşur” demiştir (Vendryes, 2001: 22). J.J. Rousseau’nun *Essay on the Origin of Languages* adlı çalışması: “Konuşma insanı hayvanlardan ayırt eder” cümlesiyle başlar (Rousseau, 1998: 289). Alman filozof Ernst Cassirer insanı “simgeleştiren hayvan” olarak niteleyerek simgeleştirmenin insanın özgül edimi olduğunu vurgular (Altınörs, 2003: 24-25). Bütün bunlar gösteriyor ki “Konuşma insan-olmanın koşuludur” (Uygur, 2019: 96). İnsan dışı iletişim dizgeleri sınırlı seslenme dağarcığı, belli bir durumun önem derecesini ifade eden kesintisiz benzeş uyarım ve bir içeriğe yönelik bir dizi rastgele çeşitlenmeye sahipken tamamen farklı taslakları olan insan dili sınırsız, rakamlı ve bileşimsel özellikleri ve “dil bilgisi” adındaki ayırık tümleşik yapıda dizgesi olan bir yetidir (Pinker, 2007: 342).

İnsanlardaki dil yetisinden farklı olarak hayvanların iletişiminde anlam ve bildirim değişmezliği, önermenin tek yönlü aktarımı söz konusudur (Vendryes, 2001: 18). Dilin ise benzetim, mecaz, uyak, eş anlam, ses yinlemesi, kelime oyunu ve karmaşık dil bilgisi gibi zenginlikleri onu bir iletişim formu olmaktan çok uzakta tutar (Barnard, 2016: 125). Dil, ileride dilin temel özelliği olarak ele alınacak “yer değişim” özelliği bağlamında, olaylarla ilgili olarak onların yaşandığı yer ve zamandan bağımsız bir şekilde konuşmaya olanak sağlarken diğer iletişim biçimleri yani hayvandaki iletişim dizgesi olaylarla eş zamanlı kullanılmak durumundadır. İnsan, sözcükler sayesinde burası ve şimdinin ötesinde işler başarabilmektedir (Bickerton, 2009: 22). Oysa hayvanlardaki iletişim dizgesi ancak görünen dünyadaki burada ve şimdi mevcut olan “zihinden bağımsız şeyler”e işaret eder (Bickerton, 2009: 222). Yine dil, soyut ve konuşandan zaman ya da yer olarak uzak olan anlamları iletebilir (Pinker, 2007: 238). Ayrıca insan dili, üst-dilsel ve çok sayıda düşünceyi sadece bir cümle içerisinde bir araya bağlama sığınağı işlevleriyle hayvan iletişim dizgesinden ayrımlaşır (Picq, 2018: 18-19). İnsan dili, sıra dışı

görüngülere işaret etmedeki kullanımıyla da diğer canlıların iletişim dizgesinden farklılaşır (Dessalles, 2018: 79). Bu bakımdan diğer canlılardaki gereksinim odaklı ve hemcinsleriyle sınırlı etkileşime olanak sağlayan iletişim dizgeleri dil olarak tanımlanamaz (Picq, 2019: 4). Nitekim diğer canlıların iletişimleri, acil biyolojik gereksinimlerinin bedenle göstermeden ibarettir ve özellikle hayvanların dil edinmemesinin esas nedeni zekâ ve düşünsel temelden yoksun bulunmalarındır (Vygotsky, 2018: 33-36, 42-43, 85). Bu iki özelliğe sahip biricik canlı türü olan insan dolayısıyla da dille de donatılmıştır. Dille donatılan insan, diğer canlılardan farklı olarak iletişim etkinliklerine de ayırt edici derecede yoğunlukta zaman ayırır (Dessalles, 2018: 77). Canlılar arasında sadece insan dili eklemlidir (Porzig, 2018: 113). Yine, sadece insan dilinin, diğer iletişim dizgelerinden farklı olarak söz dizimi vardır (Fischer, 2001: 51). Ayrıca, insan dilinin temelinde canlılar dünyasında nadir görülen ayırık sınırsızlık dizgesi içkindir (Chomsky, 2005: 183). İnsan dilinin diğer canlılarla en fazla benzeyen ögesi sayılabilecek sesi bile aslında hayvan iletişim seslerinden oldukça farklıdır (Porzig, 2018: 115). İnsanı diğer canlılardan ayrımlı kılanın dil olduğunu ifade ederek bu farkı dile getiren Vygotsky’ye göre dilin kaynağı nihai olarak zekâ ve düşüncedir, uygarlığın gizi ise insanların, diğer canlılardan farklı olarak, dili kullanmayı öğrenmesinde saklıdır (Vygotsky, 2018: 31-32). Yani “İnsanı farklı kılan an dil ile başlar” (Vygotsky, 2018: 38). Nitekim Fischer’ın ifadesiyle insan dilinin tarihi aslında aynı zamanda insan zihni ve onun bilişsel yetilerinin de tarihidir (Fischer, 2001: 35).

Dil yetisi insanın ayırıcı özelliği ve son sınırıdır (Picq, 2019: 3-4). Şaşırtıcı derecede uzmanlaşmış bir iletişim biçimiyle üst düzey takım çalışması sağlayabilen arılar arasındaki iletişim bile insan dili karşısında çok basit kalır (Porzig, 2018: 44). Nitekim Porzig (2018: 60): “İnsan dili bir kültür servetidir, manevi –fikri hayatın bir gerçeğidir, arıların dili ise sadece biyolojik bir fenomendir” demektedir. Arılar gibi karıncalardaki iletişim de örneğin “yiyecek toplamak” gibi tek bir anlamsal alana karşılık gelen bir sınırlamaya bağlıdır (Bickerton, 2009: 142). Benzer biçimde yunus balıklarının iletişimleri de birçok hayvan türüne göre karmaşık bir iletişim dizgesi olsa da belli kalıpları aşamayan bir hayvan iletişim biçimi olmaktan ileriye gidemez (Chomsky, 2018: 76). Oysa insan dili, hayvanların iletişim biçimlerinden ayrımlı olarak sözlü simgeler kullanır (Hughes, 1963: 8). Hayvan iletişim dizgesi etraftaki şeylerin sınıflanmasını sağlayan ulamlara sahipken insan dili farklı olarak şeylerin o anda bulunmadığı

ortamlarda diğer kavramlarla anımsanarak sınıflama yapan kavram ulamlarına da sahiptir (Bickerton, 2009: 209-210). Hayvan iletişimi hayvanda doğuştan içkin iken, insanın dil yetisinde kültür de etkindir (Bickerton, 2009: 141). Bundan dolayı diğer canlıların bir yaşama çevresi söz konusuyken insanın bir dünyası vardır. Çünkü insanın bir dili vardır (Altuğ, 2017: 7).

Son dönemde dilin bir “içgüdü” olduğuna yönelik görüşler önem kazanmış, dilin olgusal olarak daha ayrıntılı incelenmesinin önü açılmıştır. Bu görüş, Amerikalı ünlü dil bilimci ve filozof Noam Chomsky ve Kanadalı-Amerikalı bilişsel ruh bilimci ve davranışsal dil bilimci Steven Pinker tarafından özellikle geniş bir şekilde ele alınarak savunulmuştur (Barnard, 2016: 77; Pinker, 2007: 8). Chomsky (2005) insanın dil yetisini yüksek bir zekâ sığasıyla değil, özgül bir zihinsel yapılanmayla ilişkilendirerek “içgüdü” savına göndermede bulunmuştur (61). Benzer biçimde, dilin insanda kendiliğinden gelişen, karmaşık ve özelleşmiş bir beceri olduğunu söyleyen Pinker (2007) insanın dil edinimiyle bir örümceğin ağ örmesini bilmesi arasında bir benzeşim kurarak dil için doğrudan “içgüdü” ifadesini kullanmıştır (4-5). Diğer taraftan, son dönemde dilin kökeni ve gelişimine yönelik araştırmalarıyla bilinen insan bilimci Alan Barnard dilin bir içgüdü olduğu görüşüne katılmaz (Barnard, 2016: 78). Bu anlamda dilin bir insan “içgüdüsü” olarak nitelendirilmesi farklı düşünür ve bilimciler tarafından farklı değerlendirilmiştir.¹

Son dönem dil bilimcilerinden Derek Bickerton *Adam's Tongue* adlı çalışmasında diğer canlılardan farklı olarak insanın başarabildiği her şeyin aslında dile dayandığını, dilin insanı insan yapan ilke olduğunu ve hatta insanı insan yapan biricik şeyin dil olabileceğini savunur (Bickerton, 2009: 4). Dilin insani olması ve insanın en temel özelliği olarak sadece ona dayanması, onun sadece insan modeline uygun özelliklere sahip olmasını gerektirir. Diğer bir deyişle, dil ayırt edici özellikler taşır. Bunlara bakılacak olursa, ilk olarak insan dili, iç gözlemseldir. Sadece insan, dili kullanarak dilin kendisi hakkında konuşabilir ya da düşünebilir. İnsan dilinin bu özelliği diğer özelliklerini belirlemek için gereklidir. Dilin iç gözlemsel özelliği temelinde diğer ayırt edici özellikleri yer değişim, nedensizlik, üretkenlik, kültürel aktarım ve ikilik olarak sıralanabilir. Bu özelliklerden insan dilinin yer değişim özelliği, insanın bulunduğu ortamın dışındaki, hatta hayali ortamlardaki şeyler veya olgular hakkında konuşmasını

¹ Dilin bir içgüdü olmasına karşıt görüşler için bkz. Vyvyan, E. (2021). *Dil Miti: Dil Neden Bir İçgüdü Değildir*. İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi.

sağlaması anlamına gelir. Nedensizlik, dilsel biçimin dış dünyadaki şeylerle doğal ya da görüntüsel bir bağlantısının olmaması durumudur. Üretkenlik, insanların, sürekli olarak, dil kaynaklarını kullanarak yeni ifadeler bulabilmeleri anlamına gelir. Kültürel aktarım ise dilin kuşaktan kuşağa geçmesidir. Dilin son ayırt edici özelliği olan ikilik, eş zamanlı olarak dilin ses ve anlamdan oluşan ikili ifade biçiminin bir birleşimi olmasını ifade eder (Yule, 2020: 14-18).

Dil sadece kendine özgü nitelikleri olan bir yapıdır (Chomsky, 2018: 63). Bazı temel özgüllüklere sahip bu yapının, bunlarla koşut olarak, daha özellikli nitelikleri de dilin diğer iletişim biçimlerinden farkını ortaya koymak açısından önemlidir. Daha önce değinilen dilin yer değişim özelliğiyle bağlantılı olarak dil, insanın zamanın ve mekânın ötesine geçmesini sağlar (Porzig, 2018: 44). Dünya modelleri oluşturma işlevine sahiptir ve insanın zihinsel deneyimlerinin temelini oluşturur (Dilts, 2021: 24). Şeyleri nesnelleştiren biricik olanak olarak dil, şeyleri insan anlasın diye açık kılar. Dilin temel işlevlerinden birisi olan ad verme eylemiyle insan, kendisini ad verdiği şeyden ayırma işlevini yerine getirebilir (Altuğ, 2017: 8-10). İnsana özgü bir yeti olan şeyleri adlandırma, insanı diğer canlılardan ayıran bir engeldir. Yani dil, hayvanların insanlara yaklaşamamasının biricik nedenidir. Bu adlandırma eylemi sayesinde insan, şeylerden daha uygun bir şekilde yararlanabilir. Nitekim adlar, insan-nesne bağlantısını sağlayan bağlardır ve insanlar için şeyler kadar önemlidir (Uygur, 2019: 88-90). İnsan, şeylerin varlığını onları adlandırmakla kavramış ve dış dünyadaki şeyleri tanımanın biricik yolu da sözcüklerden geçmiştir (Vendryes, 2001: 21, 31, 35). Bu itibarla sadece insan, dil sayesinde, bir nesneyi bir nesne olarak kavrama yetisine sahiptir (Altuğ, 2017: 12). Dilin diğer bir özgül işlevi onun bir hayal gücü yansıtıcısı olarak (Picq, 2019: 6) soyut dünyaları cisimleştirerek özneli nesnel hale getirmesi, böylelikle tek bir bireyle içselleşmiş bir dünyanın, azami ölçüde, başka bir bireyle paylaşılmasını sağlamasıdır. Dil, ayrıca, insanın kendisini görme ve algılama biçimini içeren kendisi üzerindeki kavrayışını olanaklı kılar (Vygotsky, 2018: 58). İnsan, kendi iletişim dizgesi -dili- hakkında konuşan yegâne canlıdır (Porzig, 2018: 64). Dil sayesinde insan öz farkındalık, bilgi ve gerçekliğin derin bilgisine ulaşabilir (Humboldt, 1988: xix). Dil yetisinin en önemli özelliklerinden birisini dış dünyada sadece dil dizgesinin sahip olduğu “kesintili sonsuzluk özelliği” oluşturur (Chomsky, 2018: 62-63). Bu özelliğiyle bağlantılı bir biçimde dil, insanın sınırsız sayıda ifade üretmesini sağlar (Chomsky, 2018: 25). Diğer taraftan, “Dil, birçok

şey yanında, toplumsal denetlemenin benzersiz bir aracıdır” (Bickerton, 2009: 159). Bütün bu işlevleri yanında insan dilinin evrensel bir işlevi vardır ki o da bilimin ve tekniğin koşulu olmasıdır (Uygur, 2019: 89). Buna göre insanlık bilim ve teknik ilerlemelerde bulunurken bunu dil aracılığıyla gerçekleştirebilmiştir. Bilim dallarının hepsi dile bağlıdır ve tüm eğitim dizgesi dille gerçekleştirilir (Hughes, 1963: 3). Bunlardan hareketle, aslında, insanın kendine özgü her şeyi dil sayesinde gerçekleştirdiği söylenebilir (Uygur, 2019: 92).

II. GEÇMİŞTEN GÜNÜMÜZE DİL VE DÜŞÜNCE

İnsanın özgül yetisi olan dil, daha önce de belirtildiği üzere zekâ ve düşünsel temele dayanır; dolayısıyla düşünceden ayrı ele alınamaz. Bu iki görüngünün birbirleriyle bağlantısı çok açık olmakla beraber bu ikisinin de aslında aynı şey olduğuna yönelik “özdeşlik” düşüncesi de bir o kadar tartışmalıdır. Diğer bir tartışmalı taraf da dilin düşünceyi belirleyip belirleyemeyeceği noktasıdır. Daha sonra derinlemesine ele alınacak olan dilin düşünceyi sadece ifade etmeyip aynı zamanda belirlediğini güçlü bir biçimde savunan görüş Sapir-Whorf Hipotezi olarak bilinen dilsel belirlenimciliği ortaya çıkarırken; bu görüşün daha ılımlı biçimi, dilin düşünceyi etkilediğini ama belirlemediğini ortaya atmıştır (Ferretti, 2023: 3). Nitekim düşünce dünyasında dil-düşünce bağlantısı, dilin düşüncenin sesli hali olmasından tutun dilin düşünceyle aynı şey olmamakla birlikte dilin düşünceyi yansıtan en önemli ya da biricik araç olmasına, dil olmadan da düşüncenin oluşabileceğine yönelik dil’siz düşünce görüşlerine değin çok farklı kuramlar ortaya atılmıştır. Bu kuramlar içerisinde dil-düşünce aynılığını savunan ve dilsiz düşünceyi savunan görüşler çok fazla taraftar bulmazken “ılımlı” ya da “orta” görüş diyebileceğimiz görüş olan dilin düşünceyle özdeş olmamakla beraber çok yakın ilintisinin olduğunu temel alıp buna göre incelemelerde bulunan görüş daha fazla taraftar toplamıştır. Bunun nedeni ise felsefenin çalışma alanında dilin en önemli hatta biricik aktarma yöntemi olarak kullanılmasıdır. Bu anlamda dil, felsefî tasarıların aktarılmasına olanak sağlayan bir alan oluşturmasıyla bir felsefe’den bahsedilmesini olanaklı kılar. Nitekim felsefe tüm işlemlerinde kelimelere dayanmak durumundadır (Vendryes, 2001: 31).

Altuğ’a (2017: 87) göre “felsefe dil ile bağlıdır”. Dil, sadece dil bilimi için değil, aynı zamanda felsefe için de önemli bir problemdir ve dili tüm özellikleriyle ele almak

için dil bilimi felsefe ile ortaklaşa çalışmak durumundadır (Vendryes, 2001: 65). Bu bağlamda Chomsky şöyle der: “Dil bilimciler ile filozofların yöntemleri ve ilgileri birçok açıdan öylesine benzerdir ki inanıyorum ki bu dalların keskin bir ayrımında ısrar etmek veyahut da birinin diğeri üzerinde gerçekleştirdiği iç görüye yönelik dar görüşlü aldırmazlığı sürdürmek akılsızlık olurdu” (Chomsky, 2005: 143). Tüm bu görüşler dil-felsefe ilişkisinin ötesinde dilin felsefenin incelediği bir problem alanı olarak felsefeye içkin olduğunu gösterirken daha önce de belirtildiği üzere felsefe de felsefi düşünce üretmek için dile dayanmalıdır. Bu anlamda felsefi bir problem olarak dil, felsefe yapmayı sağlayan ortamdır. Yaşama ve insana ilişkin her şeyi problem olarak seçip inceleyebilen felsefe, dayanak noktası olarak dili incelemesi gereken öncelikli bir sorun olarak görür. Felsefe, dili, dilin kökeni ve mahiyeti başta olmak üzere dil-düşünce ilişkisi bağlamında sorunsallaştırarak ele alır. Felsefenin dili sorunsal olarak ele alan tarafı yeni bir felsefe dalı olan dil felsefesidir. Dilin kökenini, özünü, anlamını ve yapısını sorgulaya gelen filozoflar, bu alanın oluşmasına katkıda bulunmuşlardır. Bu alan içerisinde dilin kökeni ve özü ele alınırken insanda dil yetisinin mi yoksa düşünce yetisinin mi önce geliştiğini ve ötekini oluşturduğunu; bu iki yetinin birbirlerini etkilemelerinin sınırının da ele alınması dil-düşünce bağlantısının dil felsefesindeki önemini daha da artırmıştır. Böylece dil-düşünce bağlantısı dil felsefesi içerisinde geniş bir şekilde ele alınmakla beraber bu bağlantı her yönüyle incelenmeyi sürdürmektedir. Felsefenin dili derinlemesine incelemesi, dilin felsefe yapmak için bir ortam sağlaması ve aynı zamanda da dilin düşünceyle yakın ilintisinden ileri gelmektedir.

Dilin felsefeyle olan yakın ilişkisinin nedeni, dilin insan yaşamının neredeyse her bölümünde temel unsur olmasındandır. Dolayısıyla dili felsefi olarak ele alırken onu düşünceyle olan bağlantısı kapsamında ele almak gerekir. Nitekim düşünen yegâne canlı kabul edilen insanı düşünceden yani dilden ayrı saymak olanaksız olacaktır. İnsanlar olmadan dilden, dil olmadan da insandan bahsedilemez (Crystal, 2010: 162). Çünkü dil, insan yaşamı için gerekli bir koşuldur (Hughes, 1963: 3). Dilin insan için gerekli bir görüngü olması yanında, insanın şu ana dek öğrendiği en karmaşık şey olması (Crystal, 2010: 225) felsefenin bir konusu olmasını gerekli hale getirmiştir. Nitekim dil, iki önemli işlevi yerine getirir: İnsanlar arası iletişimi sağlar, kavramların oluşturulması ve düşünce üretiminde rol oynar. Yani dil hem iletişim hem de düşünceyi aynı oranda kapsayan bir dizgedir (Wiltschko, 2022: 14-15). Dilin bu iki işlevi de felsefenin dili incelemesini

gerekli kılar. Bu incelemenin geçmişi felsefenin varlığın özünü ve kökenini incelemesi kadar eskiye dayanır. Nitekim felsefe, dili düşünümün gerekli bir koşulu olarak ele alır; çünkü felsefi farkındalık sadece dilde ve dille ortaya çıkar. İnsan ruhu dili fiziksel gerçeklikle eş değer sayar. Cassirer'in ifadesiyle ada (dile) sahip olan ve ondan yararlanmasını bilen insan o adın simgelediği şeyin kendisi üzerinde hâkimiyet kurar ve bütün erkeleriyle onu sahiplenmiş olur (Cassirer, 1980: 117-118).

İnsanın dünyaya nasıl baktığının ifadelerinde büyük bir etkisi olan dilin bilgi kuramsal tartışmaların üzerindeki etkisi de aynı zamanda önemlidir. Platon'dan Orta Çağ skolastik anlayışının adçı tartışmalarına, İngiliz deneyciliği ile Alman usçuluğu arasındaki çekişme yıllarına, Viyana Çevresinin mantıkçı olguculuğuna ve benzer öğretilerin dikkat çektiği çağdaş döneme değin filozoflar dilin simgelerinde şekillenen kavramların doğasıyla ilgilenegelmişlerdir (Carroll, 1953: 133). Bu tarihi süreç içerisindeki ilginin temel nedeni dilin felsefenin en önemli çalışma alanlarından birisi olmasıyla açıklanabilir. Nitekim Vendryes'e (2001: 65) göre dil hem felsefe hem de dil bilimi için önemli bir problemdir ve dili tüm özellikleriyle ele almak için felsefe ve dil bilimi ortaklaşa çalışmalıdır. Diğer taraftan düşünsel bir uğraşı olan felsefenin ortaya konulabilmesinin biricik yolu sözcüklerden geçer. Nitekim Vendryes'in (2001: 31) ifade ettiği biçimiyle felsefe tüm işlemlerinde kelimelere dayanmak durumundadır. Yukarıda da belirtildiği üzere dil, hem felsefenin irdeleyegeldiği önemli bir düşünsel sorun hem de 'felsefe yapmak' için gereken biricik araç olarak çift taraflı incelenebilecek bir görüngüdür. Bu anlamda dilin felsefeyle çift yönlü bağlantısını tarihsel bakımdan ele almak dil-düşünce bağlantısını genel olarak anlamak açısından yararlı olacaktır.

Eski Yunan'da *rhema* kelimeleri, *logos* ise kelimelere ilişkin düşünceyi ve anlayışı temsil etmekteydi (Dilts, 2021: 24). Bu anlamda Eski Yunan'da dile karşılık gelen *logos*, "söylem-düşünce" anlamı taşıyordu. Bugünkü "dil" sözcüğünden farklı olarak *logos*, düşünme, kavrama ve akıl anlamlarına da geliyordu (Altuğ, 2017: 15). Buna göre Eski Yunanlılar, "mantık" ve "anlam" *logos* sözcüğünde kavramışlardır. Buna göre "anlam", "mantık" ve "dil" özdeştir (Uygur, 2019: 56-57). Görüldüğü üzere Eski Yunan'ın dile yaklaşımı daha çok *logos* sözcüğü etrafında şekillenmiştir. İlginç bir şekilde *logos* sözcüksel olarak dilsel simge ve aynı zamanda o simgeye anlam veren düşünsel anlayışın da adı olma özelliğine sahiptir. Bu bakımdan denebilir ki Eski Yunan'da felsefi bir problem olarak dil zaten en başında düşünce ile neredeyse düalist (ikici) olmayan hatta

monist (tekçi) olan bir anlayışla ele alınmaktaydı. Yani dil ile düşünce iki ayrı öz olarak ele alınmaktan çok uzaktı. Hatta Platon “düşünme”yi bir iç konuşma, “konuşma”yı ise düşüncelerin dışa aktarılması şeklinde ele alarak (Altınörs, 2003: 83) dil ile düşünceyi aynı formun ayırık biçimleri olarak değerlendirmiş, dil-düşünce özdeşliğini o da vurgulamıştır. Düşünceyi tanımlarken de “tinin kendisiyle olan söyleşmesi” ibaresini kullanmıştır (Wiltschko, 2022: 12). Buna göre dil bedenın kullandığı söyleşme biçimi iken düşünme ise tinin kullandığı söyleşme biçimdir. Yani dil ile düşünce ayrı yetiler değil, birbirlerinin form değiştirmiş şekilleridir. Zaman içerisinde bu iki kavram Platon’da olduğu gibi zaman zaman özdeş sayılmayı sürdürse de birbiriyle özdeş olmadıklarına yönelik savlar da çok yaygın bir biçimde dillendirilmiştir.

Daha önce de işaret edildiği üzere Eski Yunan’da dil, mantık ve varlık kavramlarıyla ilintili olarak ele alınmıştır. Diğer taraftan Eski Yunan’da dil kullanımına ilişkin çalışmaların pratik bir yönü de olmuştur. İyi konuşabilme, Eski Yunan’da hayati öneme sahipti. Nitekim siyasi meclis ve mahkeme, kararlarını verirken önlerinde kendilerini savunan kişilerin ikna yeteneklerinden etkileniyorlardı (Porzig, 2018: 9). Dil üzerine çalışmalar yapmanın bu pratik yönü özellikle Sofistler tarafından önemli ölçüde benimsenmiştir. Sofistlerin kullandığı bu yöntem, güzel söz söyleme sanatı olarak bilinen retoriktir. Sofistlerle önem kazanan *retorik*, Platon tarafından ağır bir şekilde eleştirilmiş ve Aristoteles tarafından dil araştırmalarının bir kolu olarak görülmüştür (Altınörs, 2003: 36). Bundan dolayı, Eski Yunan’da dilin, düşünce ve toplum yaşamındaki pratik açıdan önemli hale gelmiştir.

Eski Yunan’ın ilk döneminin baskın düşüncesi olan varlığı açıklama çabasıyla biçimlenen dile bakış, Sofistlerle toplumsal ilişkileri öne çıkaran bir görüşle başka bir boyut kazanmıştır. Bu dönemde dili oluşturan kelimelerin bir türü olan adların simgeledikleri şeylerle bağlantısı öne çıkmıştır. Buna yönelik olarak Sofistler yeryüzünde farklı insan topluluklarının farklı diller konuştuğunu delil göstererek kelimelerle şeyler arasında doğal bir bağlantı olmasının zor olduğunu ileri sürmüşlerdir (Porzig, 2018: 11). Antik Çağ’da şeylere ad verme ve adların doğruluğu sorunu etrafında şekillenen bu dil felsefesi, Aristoteles’le birlikte yerini dili, dil bilgisel ve mantıksal açıdan çözümleme çalışmalarına bırakmıştır (Altınörs, 2003: 83-84). Aristoteles, dilin, adların doğal olarak ortaya çıkmadıkları için uyulaşım ile oluştuğunu ve “konuşmanın zihnin deneyimlerinin temsili” olduğunu savunmuştur (Fischer, 2001: 144). MÖ 2. yüzyılda Batı kültüründe

dilin farklı yönlerini ele alan Stoacılar, ilk kez dil çalışmalarını ses bilgisi, dil bilgisi ve köken bilimi olarak sınıflandırmışlardır (Fischer, 2001: 144-145). Stoacılar'da düşüncenin kelimeler dışında varlıkları olmadığı düşüncesi gelişmiştir. Epikürosçularda ise şeyleri kimsenin adlandırmadığı, dilin ise insanın gereksinimleri sonucu geliştiği görüşü hâkim görüş haline gelmiştir. Orta Çağ'da ise tümel kavramların gerçekliğini kabul eden realistlerle, bunların nedensizliğini ve isimler dışında gerçekliklerinin olmadığını savunan nominalistler arasında düşünce ayrılığı göze çarpar (Vendryes, 2001: 49-50). Buna göre felsefenin temel problemlerinden biri olan dil, ontoloji bağlamında ele alınırken dilin varlıkla bağlantısı üzerinde durulmuş, kelimelerin şeylerle kökensel ilintisi dil-gerçeklik bağlantısı kapsamında incelenmiştir. Bu dönemin dil bilimine en önemli katkısı ise 'evrensel dil bilgisi' olmuştur ki "evrensel dil bilgisi" düşüncesi bugün bile dil bilimi dünyası için egemen ögedir. Orta Çağ sonrası dönemde ise dilin epistemolojik bir temelde zihin ve düşünceyle bağlantısı kapsamında tartışıldığı görülebilir. Özellikle Rönesans döneminde genel bilgi artışı dile de yansımış, farklı yapılarıdaki dillerin varlığından haberdar olunmuştur. Bunun sonucunda dillerin sınıflandırılması ve bağlantıları gündeme gelmiştir. Bu ise dil araştırmalarında geçerli bir yöntem bilimi gereksinimini ortaya çıkarmıştır. 19. yüzyıla gelindiğinde betimsel dil bilimi gelişmeye başlamıştır. Bu dönemde sadece Batı dilleri üzerinde durulması gerekli diller olarak görülmüş, Hint-Avrupa merkezli bir dilsel araştırmaya odaklanılmıştır (Pei, 1965: 162-166). Demek oluyor ki dil araştırmaları özellikle Orta Çağ'dan sonra on dokuzuncu yüzyıla değin dizgesel ama ideolojik kapsamda ele alınmıştır. Bu tezin konusunu oluşturan dil-düşünce bağlantısı içerisinde dilin epistemolojik bağlamda ele alınmasının ise görece yeni olduğu söylenebilir.

Felsefe dünyasında dilin ilk çağlarda varlık bilimsel açıdan ele alınmasının yansımaları diğer çağlarda da kısmen kendini hissettirmeye devam etmiştir. Dil görüngüsünün dış dünyayla bağlantısı da dil felsefesinin önemli problemlerinden birisidir. Cassirer (1980: 118) bir şeyin adını sahiplenip bundan yararlanabilmesini bilen bireyin o şeye hâkim olup tüm erkeleriyle onu sahiplendiğini vurgular. Daha önce ifade edildiği üzere şeylerle, onları işaret eden sözcükler arasında doğal bir bağ olduğuna yönelik Platoncu görüş, her ne kadar Aristoteles'in daha önce ifade edildiği üzere adların şeylerle doğal bağlantısı olmadığına yönelik "uylaşım" görüşüne rağmen, etkisini sürdürmüştür. Nitekim İngiliz deneyci filozof John Locke (1632-1704) bile basit idelerin

adlarının tamamıyla nesnelerin varoluşundan alındıklarını ve “keyfi” olmadıklarını ileri sürmüştür (Altuğ, 2017: 52). Dil felsefesindeki bu “doğal ad-sözcük” görüşü, özellikle, yirminci yüzyılın dizgesel dil bilimi kurucularından sayılan İsviçreli dil bilimci, gösterge bilimci ve filozof Ferdinand de Saussure (1857-1913) ile birlikte dilde “nedensizlik” savıyla yer değiştirmeye başlamıştır. Son dönem dizgesel dil biliminde bu görüş genel kabul gören anlayış olarak önem kazanmıştır. Bir gösterge bilimci olarak Saussure dil işaretiyle işaret edilen şey arasında bir bağlantı olmadığını açıkça ifade etmiştir (Vendryes, 2001: 62). Buna göre sözcükler, “nedensiz göstergeler” olmaktan öteye gitmezler (Vendryes, 2001: 76). Dil ise “bir insandan diğerine düşüncenin iletildiği nedensiz sözlü simgelerin bir dizgesi” olarak nitelendirilebilir (Hughes, 1963: 6). Amerikalı dil bilimci Leonard Bloomfield (1887-1949) “nedensizlik” savını bir adım daha ileriye götürerek genel olarak dildeki formların nedensizliğini savunmuştur (Vendryes, 2001: 52). Alman dil bilimci Walter Porzig (1895-1961) benzer biçimde adların şeylerle bağlantısını ele alırken adların, şeylerin doğasından ortaya çıkmadığını söylerken onların “keyfi” olarak da belirlenmediğini savunmuş, böylece adların işaret ettikleri şeyle bağlantısını kültür tarihiyle açıklamaya çalışmıştır (Porzig, 2018: 36).

Dil-iletişim bağıntısı gibi dil-düşünce bağıntısı da ilk çağlardan beri incelenmekte olan bir konudur (Wiltschko, 2022: 2). Nitekim dil-düşünce bağıntısı Eski Hint dönemi gibi erken bir döneme kadar tarihlendirilebilmektedir. Bu bağlantı sözcük-anlam ilintisi bağlamında çok temel düzeyde ele alınmıştır. Bu çerçevede kimi Hint gramercileri, form-anlam ilişkisinde zorunlu ve doğal bir bağ görürken, kimi gramerciler de kelimelerin toplumsal anlaşma sonucu anlam kazandığını ileri sürmüştür (Vendryes, 2001: 49). Eski Yunan düşünce dünyasında ise dil probleminin Orta Çağ öncesi dönemde varlıkla ilişkilendirilerek incelendiği, Orta Çağ’da ise bir geçiş dönemi olarak dilin varlık yanında düşünceyle de ilişkilendirildiği, Orta Çağ’dan çağdaş döneme değin de dil-düşünce ve dil-zihin kuramlarının önem kazandığı görülebilir. Örneğin Orta Çağ’da Modistler, düşünme, dil ve varlık arasında bir uygunluk olduğu varsayımına sahipken Descartes, dil yetisini düşünme edimi için zorunlu koşul olarak görerek (Altınörs, 2003: 51, 90, 93) dil-düşünce bağıntısına odaklanmıştır. Sözel olmayan düşünceden bahseden Locke ise düşünmenin büyük oranda sözcükler içerisinde meydana geldiğini kabul eder (Altuğ, 2017: 31-32). Ona göre konuşma ve düşünme yetenekleri birbirlerinden ayırt edilemeyecek (Altınörs, 2003: 100) kadar birbiriyle bağlantılıdır. Diğer taraftan

Condillac da dili düşünceyle bağlantılı bir şekilde ve epistemolojik açıdan ele alır. Filozof dilin düşüncenin ve öz farkındalık ile bilginin bileşeni olduğunu; dilde ve dille düşündüğümüzü -ki bu düşünce tarzımızı etkiler- savunur. Condillac, ayrıca, dilin söylemsel düşüncenin ve bilginin oluşmasında çok önemli olduğunu düşünür. Bu anlamda onda bilginin kökeni problemi, dilin kökeni sorunu haline gelir (Humboldt, 1988: xxxv). Condillac’la beraber Garat, Diderot, Herder ve Humboldt gibi düşünürler dilin düşüncenin yapıtaşı olduğu ilkesini benimsemişlerdi (Humboldt, 1988: xIiv). Öte taraftan, Alman filozof J. G. Hamann (1730-1788) akılla dilin özdeşliğine vurgu yaparak düşüncelerin ortaya çıkmasının dile bağlı olduğunu vurgular (Altınörs, 2003: 18). Benzer biçimde Fransız dilci filozof E. Renan (2015: 72) *Dilin Kökeni Üzerine* adlı çalışmasında dil olmadan düşünce olamayacağını ima eder.

Bundan sonraki dönemlerde de dilin düşünceyle ilişkisi her zaman bir sorun olarak irdelenmiştir. II. Dünya Savaşı sonrasında analitik felsefe adıyla ortaya çıkan akım, bilgiye ulaşmanın yegâne yolunun sözcük ve kavram yani dil çözümlemesinden geçtiğini ileri sürerek (Elmalı, 2007: 25-26) dili felsefenin odak noktası haline getirdiler. Analitik felsefe içerisinde İngiliz filozof G. E. Moore’un temsilcisi olduğu mantıksal atomculuk, dilin yapısı ile dünyanın yapısı arasında bir koşutluk olduğunu savunarak gerçekliğin çözümlenmesi için dilin mantıksal çözümlenmesinin gerekli olduğunu savunur (Elmalı, 2007: 28). Buradan hareketle, analitik felsefe ve mantıksal atomculuğun dili, düşüncenin bir yansıması olarak gördüğü açıktır. Buna göre dil, düşünce ve gerçeklik ile iç içe geçmiş bir haldedir. Bu felsefede dil çözümlemesi bir düşünce çözümlemesi olup dilin, dış dünyanın aydınlatılmasındaki temel rolü öne çıkmaktadır. Bu anlayışa göre insanların kullandıkları gündelik dilin ayrıntılı incelemesi, onların düşüncelerinin anlaşılmasının yolu iken dış dünya ya da gerçeklik dile dökülen düşüncelerin çözümlenmesinden başka bir şey değildir.

Günümüzde de dil-düşünce bağlantısı incelenen önemli bir problemidir. Bu problem sadece filozofların değil dil bilimci, ruh bilimci, bilişsel bilimci ve hatta insan bilimcilerin ilgisini çekmektedir. Nitekim Chomsky’nin (2018: 86) ifade ettiği gibi çok eskiye dayanan “Dil olmadan düşünce olur mu?” sorusu tam olarak yanıtlanmış değildir ve her yönüyle araştırılmaya muhtaç güncel bir sorun olarak durmaktadır. Benzer şekilde dilin iletişim aracı mı yoksa düşünce aracı mı olduğuna yönelik geçmişten gelen bir soru insanları meşgul etmektedir (Wiltschko, 2022: 1).

Son dönem dil anlayışında dil-düşünce bağlantısı bu iki yetinin özdeş olup olmadığı, dil olmadan düşüncenin olanaklı olup olmadığı, dilin biricik işlevinin düşüncüyü temsilde aracılık etmekle mi sınırlı olduğu, düşüncenin dili aşan bir görüngü olup olmadığı, dilin düşünceye yetişebilecek bir sığada olup olmadığı, insanda önce dil yetisinin mi yoksa düşünmenin mi gelişip diğerini ortaya çıkardığı gibi sorular etrafında incelenmektedir. Kayda değer sayıda ruh bilimci düşünce ile sözün özdeş olduğuna inanır (Hughes, 1963: 7). Benzer şekilde dil-düşünce bağlantısına yönelik olarak dil bilimci M. Müller de dil-düşünce özdeşliğini savunur (Vendryes, 2001: 51). İnsanın zihinsel gelişimini dil ve düşünce becerilerinin gelişimine ve aralarındaki uygunluğa bağlayan, dil ile düşüncenin ayrı kökenlere sahip olduklarını, ama kesintisiz olarak birbirlerine bağlandıklarını ve insanın özgül öğeler olduklarını ifade eden ruh bilimci Vygotsky dilin düşüncüyü biçimlendirdiğini kabul etse de dil-düşünce özdeşliğine şüpheyile yaklaşır (Vygotsky, 2018: 7, 36, 37, 39, 41, 92-93). Buna rağmen “Düşünce ve dil birbirinden ayrılamaz ve iç içe geçmiştir” (Vygotsky, 2018: 7-8) ifadesiyle dil ile düşüncüyü birbirine bağlı formlar olarak gördüğüne işaret eder. Dil-düşünce bağlantısını çok geniş bir biçimde ele alan ve düşüncüyü sessiz konuşma olarak sayan kökleşik görüşü kabul eden Vygotsky’nin bu bağlantıya yönelik düşünceleri şu şekilde özetlenebilir:

- Şeylerin adlarının olduğu buluşu zekâ ve düşünme yeteneğine dayanır (Vygotsky, 2018: 39).
- “Kelimeler düşünsel kavramlardır” (Vygotsky, 2018: 47).
- İnsanda konuşma yetisine koşut olarak düşünme yetisi gelişir (Vygotsky, 2018: 51).
- Dil, kavram ve düşünce üretmede kullanılan en etkin araçtır (Vygotsky, 2018: 57).
- “Kelimeler ve düşünceler birbiri ile etkileşim halindedir” (Vygotsky, 2018: 87).
- “Dil ve düşünce karşılıklı olarak birbirine etkir ve birbirini dönüştürür. Düşüncüyü dile indirgemek oldukça yanlıştır. Sözel düşünce dil aracılığıyla aktartılır ancak dilden ibaret değildir. Sözel olmayan yanı da mevcuttur ancak ifade edilebilmesi için araç olarak dile gereksinim duyar” (Vygotsky, 2018: 87).
- Dil düşünceye yetişemeyebilir (Vygotsky, 2018: 93).

Chomsky (2018: 86-87), sadece kişisel bazı deneyimlerine dayanarak aslında dil olmadan da insanın kimi zaman düşünebileceğini aktarırken dil-düşünce özdeşliğine karşıt bir görüş ifade eder. Bu özdeşlik karşıtlığına rağmen Chomsky dilin asıl amacının düşünceyi ifade etmek olduğunu (Barnard, 2016: 12) ve dil yetisinin insanın düşünsel sığınağının temel bileşeni olduğunun kabul gördüğünü belirtir (Chomsky, 2005: 176). Benzer biçimde son dönemin önemli Kanadalı-Amerikalı bilişsel ruh bilimci ve ruh dil bilimcisi S. Pinker, sözcükler olmadan kimi kavramların düşünülebilir olabileceğini ileri sürerek (Pinker, 2007: 73) dilin düşünceyle özdeşliğine ve düşüncelerin sözcüklere bağlı olmasına net bir şekilde karşı çıkar (Pinker, 2007: 47). Görüldüğü üzere son zamanların en önemli dilcilerinden Chomsky ve Pinker, açık bir biçimde dil-düşünce özdeşliği görüşüne karşıdır. Bu anlamda dil-düşünce özdeşliğinden ziyade dil ile düşünce yetilerinin nasıl bir bağlantı içerisinde olduğuna dönük değişik görüşlerin tartışılması son dönem dil felsefesi tartışmalarında daha önemli görülmektedir.

Dil-düşünce bağlantısı kapsamında Chomsky insanda ilk önce düşünmenin geliştiği, bunun da dili ortaya çıkardığı inancındayken ünlü İngiliz dil bilimci D. Bickerton ise insanda ilk önce dilin geliştiğini, bunun da düşünmeyi ortaya çıkardığını ifade eder (Bickerton, 2009: 190-191). İnsanda, aslında, düşünmenin konuşmadan önce ortaya çıktığı daha anlaşılabilir olarak görülse de Bickerton (2009: 195) insanın konuşma yetisi olmadan en basit düzeyde bile düşünmesinin olanaksız olduğunu söyler. İnsanın düşünmesini doğrudan dilin gelişime bağlayan Bickerton bu görüşünü temellendirirken sözcük-kavram ilişkisine odaklanır. Ona göre kavramların üretilmesi sözcüklerin ortaya çıkışıyla olanaklıdır ve sözcükler olmadan insanlar kavramlara ulaşamazlar (Bickerton, 2009: 207-208). Benzer biçimde Barnard, *Language in Prehistory* adlı kitabında insanın dil aracılığıyla düşündüğünü vurgular (Barnard, 2016: 12). Yine aynı kitapta Barnard (2016), insanların sahip olduğu sözcükler sayesinde bir düşünceyi anladıklarını ifade eder (20). Dilin bir dereceye kadar iletişim için var olduğunu söyleyerek onun düşünme için de var olduğunun altını çizer (Barnard, 2016: 45). Ayrıca, ona göre dil, düşüncenin karmaşıklaşmasını ve geliştirilmesini sağlayan bir yetidir (Barnard, 2016: 95). Diğer taraftan Fransız bilişsel sinir bilimci Dehaene (2019: 130-131) dil-düşünce bağıntısını karmaşık olarak görürken dil olmadan soyut kavramlara hâkim olunamayacağını, dilin düşünceyi yapılandırmakta ve başkalarına aktarmakta vazgeçilmez olduğunu belirtir.

Son dönem Türk düşünce dünyasında dil-düşünce bağlantısı ele alınırken bu iki görüngü arasındaki çok yakın ilişkiye odaklanılması dikkat çeker. Türk felsefeci B. Akarsu (1998: 43) düşüncelerin dili, dillerin de düşünceleri ortaya çıkardığını belirterek düşünce üretilmesini dilin sağladığını dolaylı olarak ifade etmiş olur. Diğer önemli Türk felsefecilerinden N. Uygur dil-düşünce bağlantısını *Geist* sözcüğünü örnek göstererek irdelemeye çalışır. Buna göre Almanlar, bu sözcüğe dayanarak akıl, zekâ, anlayış ya da töz gibi kavramları zihinlerinde canlandırabilirler; oysa bu sözcük olmadan düşünceleri de farklılaşacaktır. Bu düşünceyi Uygur şöyle ortaya koyar: “Aslında neyi, nasıl düşüneceğimi bana dilim buyurur” (Uygur, 2019: 85). Buna göre Uygur da düşünce üretilmesinde sözcüklerin yani dilin aracılığıyla olanaklı olmasını açık bir biçimde belirtir. Yine, dil ve düşünceyi ayrı değil, tek bir süreç olarak gören Türk felsefeci T. Altuğ (2017: 17), dili düşüncenin ortaya çıkmasında zorunlu koşul olarak gördüğünü (Altuğ, 2017: 60) ve insanın dil ile düşündüğünü, duyumsadığını ve dış dünyanın düzenli bilgisine ulaştığını (Altuğ, 2017: 75) belirterek dil-düşünce bağlantısını çok daha ileri bir boyuta taşır.

Tüm bunlar gösteriyor ki dilin dizgesel olarak incelenmesine kadar gelen ve dil felsefesinin ortaya çıkmasını sağlayan düşünsel sürecin temelleri antik çağlarda atılmıştır. Eski Yunan’da varlık bilimsel sorunlar irdelenirken dil-düşünce özdeşliği, kelimelerin şeyleri temsil gücü, dilin günlük yaşam ve siyasette üstlendiği deneyimsel görev gibi konular dilin felsefe tarihinde bir problem olarak ele alınışının kökenlerinin uzun geçmişini ortaya koymaktadır. Bu bakımdan günümüz dil felsefesi sorunlarını anlamak için onlara temel oluşturan dil konusunda yapılmış çalışmalara bakmak önemlidir. Nitekim dilin düşünsel dünyadaki önemi, Eski Yunan’ın ilk ve önde gelen filozoflarından Herakleitos’un dil görüşü ile başlayıp günümüz yapay dil tartışmalarına kadar uzanan geniş bir yelpazede anlaşılabilir. Bu anlamda dil-düşünce bağlantısı Antik Çağ düşünce dünyasından günümüzdeki yapay zekâ tartışmalarına uzanır (Altınörs, 2003: 18). Nitekim dil felsefesinde dil-düşünce bağlantısı hem çok eski hem de son derece güncel bir sorundur.

BİRİNCİ BÖLÜM

WILHELM VON HUMBOLDT'UN GENEL DİL GÖRÜŞÜ

1.1. HUMBOLDT'A GÖRE DİLİN ÖZGÜL NİTELİKLERİ

19. yüzyılın en önemli kuramsal dil bilimcisi (Fischer, 2001: 160), çağdaş dil biliminin kurucuları arasında (Amsterdamska, 1987: 65) ve ilk dil felsefecisi sayılan (Kula, 2012b: 356); devlet adamı, diplomat aynı zamanda da bir bilimci olarak kamuya mal olmuş bir kişilik olan Wilhelm von Humboldt, 1767'de Berlin'de adliye görevlisi bir baba ile varlıklı bir anneden dünyaya gelmiştir (Humboldt, 1988: vii). Diplomat-filozof-dilci (Joseph, 2017: 1) Humboldt'un tam adı Baron Karl Wilhelm von Humboldt'dur ve doğduğu yer o dönemde Potsdam, Prusya olarak geçer (Underhill, 2009: 53). Doğduğu sırada babası Prusya Prensesi Elizabeth'in kethüdası olarak görev yapmaktaydı (Klencke, 1852: 249). Kardeşi Alexander von Humboldt'la birlikte Aydınlanma Çağı ruhuyla yetişen Humboldt (Mattig, 2020: 4) Alman Romantizminin takipçisi olmuş ve Kantçı felsefe tartışmalarına katılmasıyla tanınmıştır (Brown, 1967: 19). Herder, Goethe, Schiller, Friedrich ve August Wilhelm Schlegel, Heyne, Georg Forster, Fichte, Jacobi, F.A. Wolf, Madame de Stäel ve Coleridge gibi yaşadığı dönemin aydın kesimini kişisel olarak tanımayan Humboldt, 1808'de iç işleri bakanlığının din ve eğitimle ilgilenen bölümüne atanmıştır. 1810'dan itibaren de Prusya'nın Viyana büyükelçisi, 1817-1818 arası ise Londra büyükelçisi olarak görev yapmıştır (Forster, 2011: 84-86).

Kant'ın felsefesinin Humboldt'un yaşadığı döneme damgasını vurduğu söylenebilir. Bu dönemde diğer önemli Alman idealistler ve romantiklerle çağdaş olan Humboldt, Kantçı biçimcilik, ülküsel kurgu ve romantik abartının ılımlı eleştirisi temelinde nispeten bağımsız bir düşünce çizgisi geliştirmiştir. Alman Neohumanist hareketin en önemli temsilcisi sayılan Humboldt, bireyi merkeze alan bir insan eğitme kuramı (*Bildung*) ortaya koymuştur. Pratik dil araştırmalarına dayanan Humboldt'un dil kuramı, bireylerin eğitim uygulamalarına da yöneliktir. Bu anlamda Humboldt, insanların eğitsel gelişimlerinin büyük ölçüde dilsel gelişimlerine bağlı olduğunu öne sürerek kuramsal-felsefi dil incelemeleriyle pratik-kuramsal dil araştırmalarını bileştirmiştir (Gorrotxategi, 2013: ix-x). Nitekim Humboldt, insan eğitiminin ancak süregelen bilişsel ve ahlaki artım süreciyle somut bir form kazanmasının olanaklı olacağını; bunun ise

insan bilgisini artıran ve birlikte var olmayı öğrenmeyi sağlayan dil sayesinde olacağını savunmuştur (Gorrotxategi, 2013: xxxv).

Yıllarını klasik edebiyat eserlerini incelemeye adanmış Humboldt'un bu etkinlikleri 18. yüzyılın sonlarında dil bilimine yönelik bir düşünsel etkinliğe dönüşmüştür. Bu tarihten itibaren Humboldt, farklı dilleri kapsamlı ve felsefi bir şekilde karşılaştırmayı kendisine “görev” addetmiştir. Bu dilsel etkinliğin ateşleyicisi, Humboldt'un Paris'te kaldığı dönemi kapsayan 1800 yılında İspanya'nın kuzeyindeki yerli sakinlerin dilleriyle tanışması olmuştur. İspanya'nın ve Fransa'nın Bask bölgelerinin yerli halkıyla bizzat kendisi temas sağlayıp ilk elden veri toplayarak incelemelerini tamamlamaya çalışmıştır. Bask incelemelerinin ardından Humboldt genel olarak Avrupa dillerinin kökenleri ve bağlantıları üzerine çalışmalarını yoğunlaştırmıştır. Böylece Humboldt'un 1799'da başlayan dilsel mesleki yaşamı, hayatının sonuna dek sürmüştür. Bu uzun dilsel uğraşının tarihi üç bölüme ayrılabilir: İlk dönem Humboldt'un Bask ve Amerikan dillerini incelediği zaman dilimini kapsarken ikinci dönem Sanskritçe, Çince ve Mısır hiyerogliflerine yönelik araştırmaları kapsar. Humboldt'un son dönem dil araştırmalarını ise Asya ve Avustralya'daki adaların Malay dilleri oluşturur. Bu dönemin -çalışmada geniş yer verilen- Cava adasının eski dili üzerine araştırmaları için bir giriş niteliğindeki insan dilinin yapısal farklılıkları üzerine yaptığı tez önemli çalışmalarındandır. Belirtmek gerekir ki Humboldt bu uzun soluklu ve kapsamlı dil incelemeleri ve araştırmalarına başladığında bunları tarih ve etnografyaya “yardımcı” bilimsel çabalar olarak gördüğünü itiraf etmiştir. Yani aslında onun bilimsel yaşamının merkezinde yer alan dil çalışmaları, başka bilimsel etkinlikler için dilin bir “araç” olarak kullanılması, onun yalnızca erken dönem dilsel çalışmalarıyla sınırlı kalmıştır (Adler, 1866: 5-7).

Genel felsefesini de dil temelinde ele alan Humboldt'un dil görüşlerini, insanın özgürlüğüne dayanan ahlak ve siyaset felsefesinin merkezine yerleştirdiği de görülebilir (Walker, 2017: 12). Diğer yandan, genel felsefesi içerisinde estetik kuramın kurucusu olarak Humboldt'un klasik dönem Alman estetik kuramına katkısı açıktır (Price, 1966: 142). Aynı zamanda Alman erkinciliğinin öncülerinden olan Humboldt özellikle 1790-1810 yılları arasında Alman düşünce ve kültüründe derin izler bırakan, Alman *bildung* düşüncesini geliştiren kuramcı ve tarihi kişilik olarak öne çıkar (Sorkin, 1983: 55). Yaşamı boyunca çok araştıran, çok yazan ama yazdıklarını çok az yayımlatan bir figür olan Humboldt'un Paris'te dört yılını geçirmesinin onun düşünce dünyasında önemli

etkileri olmuştur (Humboldt, 1988: viii). Ömrünün sonuna değin dil öğrenmeye devam eden Humboldt, diplomat olarak çalıştığı için çok kültürlü toplantılarda bulunmuştur. Bunun sonucu olarak ortaya koyduğu dilsel değerlendirmeler büyük ölçüde yaşadığı dönemi ve kültürü yansıtır (Underhill, 2009: 119). Karşılaştırmalı dil çalışmalarına dönük yönelimi dolayısıyla düşünceleri 20. yüzyıl yapısalcı görüşe göre güncelliğini yitirmiş veya belirsizlik içerisinde nitelendirmeleriyle karşı karşıya kalsa da son zamanlarda Chomsky tarafından düşünceleri tekrardan gün yüzüne çıkarılmaya başlanmıştır. Dil üzerine yazıları psikoloji de dâhil olmak üzere farklı çalışma alanlarında disiplinler arası bir etki ortaya çıkaran (Manchester, 1985: 162-163) Humboldt, filolojiden dil bilime geçişte en önemli figürlerden birisi olmuştur (Joseph, 2017: 1).

1809-10 yılları arasında İçişleri Bakanlığına bağlı eğitim bölümü müdürlüğünde bulunan Humboldt'un bütün düzeylerde eğitimin amaçları ve örgütlenmesine yönelik edimleri onu Almanya sınırları dışına taşımıştır. Humboldt Berlin'deki yeni üniversitenin kurucusu olarak günümüze değin süregelen bilginin ve eğitimin akademik kurumsallaşmasının da başlatıcısı olmuştur (Humboldt, 1988: ix). Prusya eğitim kurumlarında yaptığı reformların sadece Almanya için değil 19. yüzyılın sonlarında Alman üniversite modelinin taşınmasıyla Kuzey Amerika'da da eğitim için kalıcı etkileri olmuştur (Manchester, 1985: 162). 1819'da kamu hizmetinden emekliye ayrılan Humboldt, yaşamının geriye kalan on beş yılını dil sorununu ve dilleri incelemeye adanmıştır. Humboldt'un dil üzerine yazıları us ve dil hakkında felsefi bir kuramsallaştırmada bulunmasının yanı sıra hem klasik dilleri hem de kendi döneminde sadece Avrupalı dil bilimciler tarafından bilinen Sanskritçe, Çince, Kuzey ve Güney Amerikan yerli dilleri gibi lisanlara yönelik çok ayrıntılı ve özelleşmiş araştırmaları kapsıyordu (Manchester, 1985: 1). Humboldt'un dille ilgili düşüncelerinin gelişmesinde hocası Herder'in 1772'de yayımlanan "Dilin Kökeni Üzerine" adlı makalesinin önemli etkisi olmuştur (Brown, 1967: 16). Böylece Humboldt, dil görüşünü geliştirmeye başlarken merkeze dilin doğasını ve kökenini almıştır (Brown, 1967: 23). Humboldt'un dil görüngüsünü daha genel ele aldığı bu ilk dönemde dilin kökenini şarkılara bağladığı görülür. İnsanın kendisini ifade etme gereksiniminin ilk olarak şarkılarda ortaya çıktığını ve şarkılardan da dilin doğduğunu öne sürmüştür (Brown, 1967: 37).

Genel olarak dillerin doğasını ve oluşumunu, özelde de dillerin farklılığını açıklamayı amaçlayan bir dil filozofu olan Humboldt, dilin, düşünceyi aktarma, zihnin

güçleri ile dünya görüşü geliştirme için içsel gereksinimden doğan bir yeti olduğunu vurgulamıştır. Bu yeti, *içsel dil duyusu* ve *ses üretme sığası* olmak üzere insanın evrensel iki sığasının etkileşiminin ürünüdür. Dili evrensel bir insani yeti olarak açıklayan Humboldt'un çağdaş dil kuramlarındaki gelişmeler üzerinde önemli etkileri olduğu açıktır. Örneğin Chomsky'nin üretici dil bilgisi ile 20. yüzyılın antropolog ve dil bilimcilerinden Edward Sapir ve Benjamin Whorf'un ortaya attıkları dilsel görelilik hipotezleri üzerinde belirleyici etkileri vardır (Freund, 2017: 963).

Humboldt, kendi döneminde yaşayan Hint-Avrupa dilleri arasındaki köken bilimsel bağlantıları incelemelerini genişletmekle tanınan Alman Sanskritçe uzmanı Franz Bopp (1791-1867) ve dil bilgisi ile sözcük bilgisi üzerine çokça yayını olan, kendi adını taşıyan ünlü bir Almanca sözlük kaleme alan Jacob Ludwig Carl Grimm (1785-1863) gibi yurttaşlarına hayranlık duymuştur. Ancak Humboldt'un tasarımı onlarınkinden önemli ölçüde farklılaşmıştır ve dillerin dünya görüşlerinin karşılaştırması tasarısı ile -ileride ayrıntılı olarak ele alınacak olan- dünya görüşü tasarısına ayırdığı zaman onun zamanındaki dil bilimi anlayışıyla her zaman koşut bir konum almadığını tanıtılar görünür. Buna göre Humboldt'un 19. ve 20. yüzyıllarda geliştirilecek olan bilimsel iştihakla ortaya konan formalist (biçimci) dil bilimine karşı eleştirel tavır sergileyeceği tahmin edilebilir. Elbette Humboldt, deneysel araştırma ile analitik (çözümlemeli) kesinliği açıkça savunan nesnelci bilimsel yaklaşımı övüp uygular. Ancak Underhill'in (2009: 95-96) belirttiğine göre bu yaklaşım üç nedenden dolayı başarısız olur:

- i. Bu yaklaşım parçalar halindeki ayrıntıları, bütün olarak bir dil modeline bütünleştirmeden derleyip sınıflandırmanın önemini vurgulamıştır.
- ii. Adeta bütünüyle anlam incelemesini kapsamından çıkarmak pahasına form incelemesine vurgu yapmıştır.
- iii. Anlam ortaya koyma biçimlerini kapsamı dışına alarak dili, gerçekliğin öznel deneyimi olarak incelenmesi gereken bir etkinlik değil kavranacak bir nesne haline getirmiştir.

Underhill, Humboldt'un deneye dayalı bir bilimsel çabayla dilsel araştırmalarda bulunduğuna işaret eder. Ancak yukarıda üç madde halinde ifade edildiği gibi Underhill dilin nesnelleştirilmesi ve bilimin olduğu gibi dile uygulanmasının Humboldt açısından sorunlu olduğunu dile getirir. Nitekim çağdaş bilimsel bir girişimle dil bilimi anlayışına

karşıt bir şekilde deneySELLİKLE aydınlanan dil bilimsel insan bilimini savunan Humboldt, bütün dil incelemelerinde insanı merkeze yerleştirmiştir. Ne var ki bu anlayış, Humboldt'un formüle ettiği ve araştırdığı dilsel meselelerin çağdaş dil biliminde gittikçe artarak “aykırı” görülmesiyle sonuçlanmıştır (Underhill, 2009: 96). Bu bölümün ilerleyen kısımlarında da görüleceği üzere Humboldt'un döneminin şeyleri ve olguları nesnelleştirip inceleyen bilimsel görüşüne yine deneyci yaklaşımıyla bilimsel karşılıklar vermesi yine de onun “öteki bir kişilik” olarak görülmesini engelleyememiştir. Belirtmek gerekir ki Humboldt dili insanla özdeş saydığından dilin nesnelleştirilmesine karşı çıkarak onun özne olarak incelenmesi gerektiğini savunmuştur. Dil, insan demekse aslında bütün nesnelerin doğasına ilişkin bilgi dile götürmelidir. Yani dil, araştırılan alelaide bir nesne olamaz; o insanın özüne ulaşılması için en kestirme yoldur. Humboldt'a göre dil, insanı anlamak için bir yoldur, yani bir araçtır; ancak Humboldt bunun dışında dilin bir araç olarak değil amaç olarak görülmesi gerektiğine de inanır. Buna göre Humboldt'un bilimsel yaklaşımçı tavrına rağmen döneminin bilimsel anlayışınca “hoş” karşılanmaması onun dili çok net bir biçimde insan içerisinde ele alması ve dil bilimi ile insan bilimini harmanlayıp dilin merkezde olduğu bir insan, millet, dünya, karakter, dış dünya vb. görüşü ortaya koyup genel felsefesini de dil üzerine temellendirmeye çalışmasıyla açıklanabilir.

Her ne kadar üzerinde çalıştığı büyük dil tasarılarını çoğunlukla yarım bıraksa da (Paxman, 1990: 34) Humboldt'un dil üzerine çalışmaları çok yönlü bir nitelik taşır. 1820'den itibaren Humboldt'un dil yazıları tek tek diller üzerine deneysel araştırmalar ile dil hakkında soyut kuramlaştırma üzerinde ikircikli bir yönseme sergiler (Manchester, 1985: 37). Humboldt, araştırmaları sonucunda topladığı yazılı belgeleri inceleyerek dilleri ve dillerin dil bilgisi kaynaklarını ayrıntılı bir şekilde ortaya koymaya çalışmıştır. Ona göre dillerin kapsamlı felsefeleri ve çeşitliliği deneysel bilgiye dayanmalıydı. Buna yönelik olarak Humboldt, Yunanca ve Latince'den başlayarak Bask dilini, Alexander von Humboldt'un ona getirdiği dil bilgisi kaynakları ile Orta Amerika dillerini, Sanskritçeyi, Kuzey Amerikan Kızılderili dilini, Çinceyi, Polinezya dilini ve Malayca'yı son olarak da dil felsefesinin son bireşimini oluşturan Kavi dilini ayrıntılı bir şekilde incelemiştir (Humboldt, 1988: x). Bu yoğun dil incelemeleri sonucunda dünyanın görünen, görünmeyen ve çeşitliliğini oluşturan unsurları görmek için dilin bir araç gibi kullanımının bir sanat olduğunu fark etmiştir (Cassirer, 1980: 155). İnsanı bireysel ve

toplumsal yönden incelemenin en iyi yolunun dil ve dil felsefesi üzerine yoğunlaşmaktan geçtiği kanısındadır (Aarsleff, 1982: 336). Bunu yaparken de kendine özgü bir dil bilimsel tavırla Humboldt, insanın özgül yetisi olarak dilin incelenmesinin “dillerin incelenmesi”den ayrı düşünülmemesi gerektiğini vurgulamıştır. Humboldt’un dili ve dilleri beraber incelemesinin amacı bir milletin ruhunun anlatımları olarak tuttıkları özellikli yolların izinden gidip onları tespit için dilleri karşılaştırmaktır. Dillerin bu şekilde incelenmesiyle -ileride daha ayrıntılı ele alınacağı üzere- Humboldt, milletlerin ve sahip oldukları dillerin etkileşimini ve birbirlerini oluşturmalarını ortaya atmıştır (Underhill, 2009: 78-79).

Dilin ilk kez bir ön-dil olarak ortaya çıkmasının görece ani ve hızlı olduğuna inanan Humboldt “dilın ortaya çıkması için bir kereden başka bir yol yoktur ya da daha kesin bir ifadeyle, varoluşunun her anında onu bir bütün yapan şeye sahip olmalıdır” diyerek bu inancını ifade etmiştir. Diğer taraftan, Humboldt’un (1843: 252) “dillerin kademeli olarak geliştiğini varsaymak ne kadar doğal olsa da icat ancak bir anda gerçekleşebilirdi” ifadesiyle de dillerin ön-dil denilen ilk dilin aşamalı olarak gelişip ortaya çıkması olasılığını tamamen yok saymadığı; ancak ön-dilin bir anda ortaya çıkan insani bir buluş olduğunu düşündüğü görülebilir. Bu anlamda Humboldt’a göre ön-dil yavaş ve kademeli olarak gelişip uzun zaman sonra ortaya çıkan bir yapı ya da tamamıyla insana içkin bir düzenek değil, daha ziyade insanın zihinsel sığınağı ve becerilerinin onu olanaklı yaptığı bir yetidir. Humboldt bu durumu şöyle ifade etmiştir: “Dili tamamen verili bir şey olarak düşünmemek gerekir, aksi takdirde insanların verili dili nasıl anladığını ve onu nasıl kullanabildiğini anlamak da bir o kadar zor olurdu” (Humboldt, 1843: 253). Diğer taraftan Humboldt’un (1843: 264) “dil aynı zamanda hem bir imge hem de bir gösterge olduğundan, tamamen nesnelerin izleniminin ürünü olmadığı ve tamamen konuşanların keyfiliğinin ürünü olmadığı...” söylemiyle dilin keyfiliğine de karşıt bir görüş sergilediği görülebilir. Bu anlamda Humboldt’a göre dil, temelde, insanın zihinsel yetilerinin onu olanaklı kıldığı görece ani ortaya çıkan ve keyfi olmayan bir beceridir. Bu beceri, Humboldt’a göre, “insan zihninin derinliklerinden, düşünce yasalarından ve tüm insan örgütlenmesinden doğmuştur” (Humboldt, 1828b: 2).

Humboldt’un dil üzerine düşüncelerinin temelinde Leibniz ile başlatılan Alman felsefi geleneği vardır. Humboldt’a benzer biçimde Leibniz de bilimsel ilgiyi felsefi ve dil bilimsel ilgiyle harmanlayan Alman düşünürlerden birisiydi. Humboldt Leibniz gibi

hem dil üzerine kafa yorar hem de somut deneysel araştırmalarda bulunur. Humboldt’un dil felsefesi “konuşma edimi” kavramının esas olduğu “pragmatik” dil kuramı üzerine kurulur. *Gösterge bilimsel edim* Locke için neyse, *akıl edimi* Kant için neyse, Humboldt’un dil felsefesi için de *konuşma edimi* odur; yani asıl ögedir. Ona göre dil, *düşünme* ve *sesletim* süreçlerinin bir çıktısıdır (Nerlich ve Clarke, 2009: 174-175). Yine ona göre dil, işaretler dizgesi veyahut da konuşucuların sürekli düşünsel çabaları yoluyla konuşmayı düzenleyen, kendini tanzim eden ve yinelenen konuşma ile anlama edimleriyle kendini yeniden düzenleyen bir “organizma”dır (Nerlich ve Clarke, 2009: 179-180). Organik bir bütünle desteklenen, birbirleriyle bağlantılı parçaların dizgesi olan bu *organizma* (Kiesow, 2014: 19) dış dünyanın algılandığı ve hakkında düşünöldüğü ortam işlevi görür (Brown, 1967: 116). Humboldt, dil felsefesinin temel dayanaklarından olan konuşma ediminde konuşan bireyin anlatımı esas alınarak dilsel incelemelerde bulunulması gerektiğı yönünde bir yönteme sahip olduğunu ifade eder. Bunun yanında Humboldt, edebi metinler ile genel metinlerin de insan zihninin etkinliğinin bireysel anlatımının dildeki temel kaynaklarından olduğunu belirtir (Underhill, 2009: 83). Humboldt’un konuşma edimi görüşünde geniş bir biçimde yer verdiğı asıl ögenin sözlü dil olduğu görülse de bu ifadesi ile Humboldt’un yazılı dilin önemine de işaret ettiğı görülür.

“İnsan ancak dil ile insan olur.” diyen Humboldt (1988: xix; Adler, 1866: 14) yaşamının önemli bir kısmını tek tek dilleri inceleyerek dili anlamak ve anlamlandırmak için sarf etmiştir. Bu çok uzun ve yoğun çabanın nedeni ise Humboldt’un sözünde gizlidir: Dil, insan demektir; öyleyse insanı anlamak için dili anlamak, bunu da dil aracılığıyla gerçekleştirmek gerekir. Öyleyse dil, hem insanın kendini anlaması için gerekli bir amaç hem de bu amaca erişmek için zorunlu bir araç niteliğindedir. Bu anlamda Humboldt’un, dili hem bir amaç hem de bir araç olarak ele alırken işaret ettiğı en temel nokta dilin insanın özgül yetisi olduğu yönündedir. Çünkü insan ancak dil ile kendisinin tüm insanlıktan taşan bir parça olduğunu çok açık bir şekilde duyumsayabilir (Humboldt, 1988: 63). Humboldt’a göre insan olmak, bir dilin dünyasında yaşamak anlamına gelir. İnsan konuştuğı dilden başka bir dili konuşanlarla karşılaşınca başka bir dünyaya girmiş olur (Walker, 2017: 4). Benzer şekilde Humboldt (1843: 252) insanlığın yüksek amaçlarına konuşma yoluyla ulaşabileceğine de işaret eder.

Dili insanın özgül yetisi olarak gören Humboldt, dilin her anlamda insani olduğunu da belirtmiş olur. Nitekim dil ve dil değişimi hiçbir şekilde insana insan dışı dışsal güçlerce dayatılamaz; bu özgül yetiyi yeniden şekillendiren ve geliştiren ancak insanın kendisidir (Underhill, 2009: 89). Öyle ki tek tek bireylerin özellikli nitelikleri dillere yeni karakterler kazandırabilir (Humboldt, 1997: 55). Belirtmek gerekir ki Humboldt'da insan-dil bağlantısı iki yönlüdür. Sadece insan dili şekillendirip geliştirmez, aynı zamanda dil de insana nüfuz edip onu etkiler (Underhill, 2009: 99). Bu anlamda Humboldt'un dil görüşü bir dilsel insan bilimi incelemesi olarak nitelendirilebilir, nitekim o insanı dilin merkezine yerleştirir. Çünkü dil insanlardan diğer insanlara aktarılır; bu etkileşim sonucunda insanlar dili yaşatır ve yeniden şekillendirir (Underhill, 2009: 137). Diğer taraftan Humboldt'a göre insan dünyayı ve farklı kültürel düzenceleri kültürü temsil eden dil yoluyla inşa eder. Buna göre Humboldt'un varoluş görüşü dil merkezlidir (Bushnell, 1993: 121). Dolayısıyla Humboldt'un insan varlığını açıklarken bunu dil merkezli bir biçimde yaptığı söylenebilir (Bushnell, 1993: 141). “İnsan ancak dil aracılığıyla insandır; ancak dili ortaya çıkarması için insan olması gerekirdi” diyen Humboldt (1843: 252) bir taraftan “dil merkezli insan” resmederken diğer taraftan da “insan merkezli dil” tablosu çizer.

Humboldt dili tarihsel ve gelişimsel olarak ele alarak dilin başlangıçtan itibaren insani olduğunu, sözde “barbarlar” olarak bilinen insanların bile gereksinimden öte bir ifade zenginliği ve çeşitliliği barındırdığını dile getirir (Humboldt, 1988: 60). Nitekim insanın dik duruşunun seslendirme için uygun olduğunu; ayakları üzerinde duran insandan farklı olarak hayvanlarda böyle bir şeyin olmadığını söyler. Ayrıca konuşmanın dudaktan serbest şekilde çıkıp karşıdakine iletilen yüz ifadesi ve el işaretleriyle desteklenen, yani insana özgü bir biçimde oluştuğunu ifade eder (Humboldt, 1988: 56). Ne var ki insanın dil yetisine sahip olması yalnızca onu hayvanlardan farklılaştıran bedensel özellikleriyle de açıklanamaz. Humboldt'un dil kuramında dilsel ifadenin dayandığı asıl öge öz-bilinçtir. İnsandaki öz-bilinç onun dile sahip olmasını sağlar (Brinton, 1885: 10). Buna göre Humboldt, dilin ne sadece düşünsel yönünü ne de sadece fiziki gerçekliği yönünü vurgular; her ikisinin de birlikte dilin insanın özgül yetisi niteliğini kazandırdığına inanır. Dilin bu düşünsel ve duyumsal niteliği uyumlu bir şekilde işler. Genelde dilin düşünsel niteliğini ele alan Humboldt, dilin duyumsal yönünün de önemli olduğunu göstermek için özellikle insanın konuşma ediminde bulunurken dilin

duyumsal niteliğinin öne çıktığını belirtir. Çünkü insan işitme ve konuşmada fiziki yetilerini kullanır. İnsanın zihinsel yaşamı dudaklar yoluyla kendisine bir alan oluşturur, sonuçta bu zihinsel etkinlik sözcüklere aktarılarak somutlaştırılır (Adler, 1866: 19). Başka bir örnek olarak Humboldt, insanın kavramları yapılandırırken duyumsal bir niteliğin çerçevesini yansıtır oluşturduğunu ifade eder (Underhill, 2009:108).

Dil, her anlamda insana özgüdür. Humboldt bunu kökensel olarak da ifade ederek “dil kökeninin ve üretiminin bir parçası olan basit anlama eyleminin insanın içinde aslen mevcut olmalıdır” ifadesiyle ortaya koyar. Yine, Humboldt “insanoğlunun tek bir kelimeyi gerçekten, sadece duyusal bir uyaran olarak değil, bir kavramı ifade eden eklemli bir ses olarak anlayabilmesi için, dilin kendi bütünlüğü ve bağlamı içinde zaten var olması gerekir” diyerek insan zihninde bir dil yetisinin varlığına işaret eder (Humboldt, 1843: 252). Buna göre insanın değişimli düzenleyici güç tarafından denetlenen bir dil güdüsü vardır (Humboldt, 1971: 36). Bu anlamda Humboldt, en temel anlamda dili insanın içkin ve temel yetisi (Humboldt, 1971: 12) olarak nitelendirir. Bu ölçekte dilin Humboldt tarafından insanla adeta özdeşleştirilmesi onun dilin ilk ve en zorunlu ilkesinin tamamıyla ve sadece insan zihnine dayandığı ve sesletimin zihnin işleyişine uyarak sesi işleyecek söylem aygıtını harekete geçiren zihin gücü üzerine kurulu olduğu (Humboldt, 1971: 44-45) düşüncesiyle anlaşılabilir. Nitekim Humboldt, dilin evrende insanı çevreleyen ve hatta onun özgürlüğünü etkileyen koşullara bağlı olduğunu; insana ilişkin olan dilin bu anlamda engin dilsel us ve organların niteliğine bağlı olduğu kadar ses birimi olmak üzere iki temel ilkesinin bulunduğunu ortaya koyar (Humboldt, 1971: 192). Bu iki temel ilkeye sahip olan insan biricik dil kullanıcısı olarak diğer canlılar arasında seçkinleşmiş olur. Bu seçkin canlı, dil edimi yoluyla dış dünyayı bir “iç dünya” haline dönüştürür, böylece dış dünya dil yoluyla “insanileşmiş” bir yapıda anlaşılabilir (Adler, 1866: 16). Dilin insaniliğini vurgulayan Humboldt, dil yetisini her bir bireye bağlarken dilin oluşumunu tek tek bireylere değil, insanlara bağlar. Nitekim insanın algısının nesnelliği ancak insanların türettikleri sözcüklerin diğer insanlar tarafından duyulmasıyla güçlendirilebilir. Humboldt, insanın kendisinin bilincine varmasını sözcüklerinin anlaşılabilirliğini o sözcükleri bir başkasına iletmesi koşuluna bağlar (Adler, 1866: 19). Humboldt’un dili kişiler arası bir etkinlik olarak gördüğü bu anlayış, onun söyleşi modeli ve bireyin diğer bireye olan gereksinimine olan inancına dayanır. Buradan hareketle dili yaşamsal bir kişiler arası etkinlik olarak gören Humboldt, onun

“ben”i “ben olmayan”la temas ettirerek bireyin yalıtılmışlık hissini en aza indirdiğini düşünür (Bushnell, 1993: 142).

Zihinsel sığınağı sayesinde dil yetisine sahip olan insanda zihnin mi dili idare ettiği yoksa tersinin mi geçerli olduğu sorusuna Humboldt’un yanıtı bu ikisi arasında efendi-köle, özne-nesne ilişkisi olmadığı yönündedir. Humboldt dilin, zihnin kendisini açtığı özgür bir uzam olduğu düşüncesini ortaya atar (Underhill, 2009: 84). Buradan çıkarılacak sonuç Humboldt’un zihni dilin üstünde bir yeti olarak görmediğidir. Yani dil yetisi zihinden bağımsız var olamadığı gibi zihin de dilden bağımsız var değildir. Dil, farklı zihin etkinlikleri geliştirmek için gereken esnekliği sunar, zihin de bundan yararlanıp dilin esnekliği ölçüsünde düşünce kalıpları ortaya çıkarır. Humboldt’un bazen de dille zihinsel etkinliği özdeşleştirdiği, dilin insanın zihinsel etkinliğinin tam olarak formu ve dış yapısı olduğunu belirttiği görülebilir (Adler, 1866: 19). Humboldt’un kendi deyişiyle “dil, aklın entelektüel içgüdüdür” (Humboldt, 1843: 253). İleride ele alınacak olan Humboldt’un dilsel görelilik savında bu konu ayrıntılı olarak ele alınacağından burada sadece Humboldt’un insan zihninin dili şekillendirebileceği ama her zaman belirlemeyeceği, aksine dilin -dillerin özelliklerine göre- zihinsel etkinlikleri kısmen etkileyebileceği düşüncesini önerdiğini belirtmek yeterli olacaktır. Sadece şunu belirtmek gerekir: Humboldt dil gibi insan zihnini bir nesne olarak gören düşünceyi reddeder onun dil gibi etkin bir özne olarak düşünülmesi gerektiğinin altını çizer (Underhill, 2009: 133).

Genel olarak bakıldığında Humboldt dili hayvanlarda olduğu gibi işlevsel bir iletişim dizgesi olarak değil, düşünce ve kendini ifade etmenin aracı olarak görür (Chomsky, 1966: 21). Bunu kendi söylemleriyle şöyle ifade etmiştir: “Dile ilişkin ilk fakat en sınırlı görüş, onu yalnızca bir iletişim aracı olarak görmektir” (Humboldt, 1828b: 19). “Ancak dil hiçbir şekilde salt bir iletişim aracı değil, konuşanın ruhunun ve dünya görüşünün damgasıdır” (Humboldt, 1828b: 20). Buna göre dil bir iletişim aracı olmaktan öte “zihnin, eklemlili sesin düşünceyi ifade edebilmesini sağlaması için sürekli yinelenen çabasıdır” (Brinton, 1885: 10). Humboldt’a göre dil, ayırık görüngüler yığını -sözcükler, sesler ya da tek tek sözel üretimler- değil, bütün parçaların birbirine bağlı olduğu bir “oluşum”dur (Chomsky, 1966: 26). Bu oluşum üç temel amacı taşır ki Humboldt (1997: 62-63) bunları şöyle sıralar:

- i. İletişimi kolaylaştırır, böylece belirginlik ve belginlik gerektirir,

- ii. Duyguları uyandırır ve böylece etkinlik, incelik ve esneklik gerektirir,
- iii. Düşüncelere form vererek kendini etkiler bu şekilde yeni düşünce ve bileşimlerini teşvik eder. Böylece zihin katılımını gerektirir.

Dili salt bir iletişim aracı olmaktan çok öte bir noktada insani yeti olarak gören Humboldt, kökleşik dil nitelendirmelerine de aynı oranda karşı bir tavır sergiler. Bu bağlamda, dili “belirtici” ya da “gösterici” ve yalnızca şeyleri gösteren bir aygıt olarak gören anlayışın aksine bir “kavram kolaylaştırıcısı” olarak görür. Kavramların oluşumu ise ancak dil ile olanaklı olacağından; dil olmadan kavramlardan söz edilemeyeceğini, kavramlar olmadan da dış dünyayı anlamamanın olanaksız olduğunu öne süren bir anlayış geliştirmiştir (Longhurst, 2011: 588-589). Humboldt bu konuda kesin ve nettir; ona göre dil olmadan kavram da olmaz (Humboldt, 1971: 39). Dil olmadan zihnin kavramları olarak şeyler üzerine düşünme olanaksız olacaktır. Zihin için şeyler sözlü dille gerçekleşen ve süregiden deneyimlerin kavramsallaştırılması olmadan yok hükmündedir. (Underhill, 2009: 84). İnsan zihninin dış dünyanın kavramlarını oluşturması, insanın kendini ifade etmesine, yani konuşmasına bağlıdır (Underhill, 2009: 67). Dil, kavram oluşturmada belirleyici rol oynar, düşünme etkinliğine zorunlu olarak katılır, bütün ifade ve iletişim meseleleriyle birlikte her dil dünyayı anlamamanın özel bir biçimini yansıtır (Manchester, 1985: 2). Örneğin en basit ve temel düzeyde Humboldt’un her dilde “equus” (at) sözcüğünün bir hayvan türü olan “at” ı aynı oranda gösterip göstermediği konusunda emin olmadığı görülebilir (Humboldt, 1973: 3-5). Öyleyse her dil, sözcük düzeyinde bile özel olarak dış dünyayı kendince anlamlandırır.

Humboldt’a göre insanın yaşadığı dünyayı anlaması ve anlamlandırmasının biricik yolu dilden geçer. Toplum bilimsel olarak bireyin türdeşleriyle temasını sağlayan en önemli dizge olan dil, bu anlayış doğrultusunda, zihinsel ve ruh bilimsel olarak da insanın yaşamında belirleyici bir rol üstlenir. Nitekim dilin ona sağladığı kavramlar sayesinde birey, dünyayı algılayarak kendisi dışındaki şeylerin bilgisine ulaşmış olur. Bu şekilde dilin iki en önemli işlevi ortaya çıkar ki onlar, insanı toplumsal bir canlı konumunda tutmak ve kavram boyutuyla insanın zihinsel süreçlerle bir dünya görüşüne sahip olmasını sağlamaktır. Humboldt’un genel dil görüşünde bu iki işlev göz önüne alındığında dilin hiç de karmaşık ve gelişmiş bir iletişim aletinden ibaret olmadığı, aksine onun bu yönünün çok basit kaldığı açıktır. Nitekim dil sadece toplumsal teması sağlayan yüzeysel bir araç değil, sonuçta felsefi öğretilerini oluşturan insanın düşünsel erklerinin

gelişmesini sağlayan zorunlu bir etmendir (Humboldt, 1971: 5). Öyle ki dil o kadar insanın içsel yapısına işlemiştir ki Humboldt'un deyimiyle insandaki insan doğasının gelişimi bile dilin doğasına bağlıdır (Humboldt, 1971: 131). Hatta insan yalnızca dil içerisinde düşünür, hisseder ve yaşar (Humboldt, 1997: 63). Bu bağlamda Humboldt'un dile yaklaşımı onun birebir iletişim olması yanında aynı zamanda kökleşmiş ruhsal bir erke de olduğu yönündedir. Buna göre dil düşünce, algı, düşlem ve diğer ruhsal yetilerle etkileşimi bağlamında incelenmesi gereken bir görüngüdür (Manchester, 1985: 1). Humboldt'un dil üzerine yazılarında da görüleceği üzere dilin öncelikli olarak da birebir bildiriliş ortamı olarak görülmemesi gerektiğine işaret edilir. Dil ayrıntılı bir şekilde kavram oluşturma ve algılamının ruhsal süreçlerine katılır. Bu ise dilin ruhsal işlevini öne çıkarır (Manchester, 1985: 29).

Önceli Herder'le aynı doğrultuda “insan ancak lisanla insan olur” ile “dil, her insandan gereklilik olarak doğar” düşünceleriyle Humboldt net bir insan-lisan bütünlüğü tablosu çizer (Gorrotxategi, 2013: xxxiv). Diğer yandan, Herder'e göre daha bütüncül bir dil görüşü benimseyen Humboldt, dilleri “organizmalar”, “dizgeler” ve “ağlar” olarak adlandırarak (Forster, 2011: 89-90) dili insan gibi canlı bir form olarak görür. Humboldt'un bu *organismic* (örgensel) dil betimlemelerini büyük oranda F. Schlegel'e dayandırdığı ve hatırı sayılır ölçüde de Alman Romantik düşüncesinin o dönem için yaygın olan imgeleminden yararlandığı söylenebilir (Brown, 1967: 115). Humboldt'a göre dil, insanın akıllı ruhundan doğal bir şekilde ve zorunlu olarak fişkırarak üreten bir yetidir (Altınörs, 2012: 150) ve aynı zamanda dil ile yaşam birbirinden ayrılmaz kavramlardır (Humboldt, 1988: 93). Dil, temel anlamda, iç varlığın organıdır; bu anlamda önce içsel bilgiye daha sonra da dışa yönelik ifadeye erişir (Humboldt, 1988: 21). Yani Humboldt'a göre dil, insanın içine yerleştirilmiş bir aygıt olup sözcüklerin aktarımıyla dışa yansıyan bir niteliktedir. Yine ona göre dil, esnek bir yapıdır ve dilin insan için engel oluşturan bir niteliği de yoktur (Aytaç, 2011: 166). Yazma, konuşma hatta bizzat dil formunun kendisi özgürlük sunar. Humboldt sözlü dil olmaksızın özgürlüğün de düşünülemeyeceğinin altını çizer. Ona göre diller bu özgürlüğü sağlar, çünkü kendilerini biçimlendirirler. Nitekim zihin ancak dil yoluyla özgür bir biçimde şeyleri birbirine bağlayarak düşünceleri için gereken anlatımı bulabilir. Humboldt'daki bu özgürlük anlayışı, kavramları ve kavramlar arası bağlantıları tarif etmek için seslerin kavramlara sürekli bağlanmasını kapsar (Underhill, 2009: 85). Benzer olarak Humboldt'a göre dilin

yapısı da insanın içsel özgürlüğünden kaynaklanır. Ona göre bu özgürlük, düşüncenin sözlü ifadeye dönüşmesi için onun ortaya koyduğu bir *Streben* (çaba) ya da *Drang* (itki)'dir. Bu çaba sonucunda insan son amacı olan *Bildung*'a ulaşabilir (Smith, 2009: 238).

Humboldt'un dilin önemine yönelik düşüncesi, 1797 Kasım'ında Paris'e gittiğinde arkadaşına yazdığı mektupta görülebilir. Burada Humboldt, bir ulusun kültürü için dilden daha önemli bir şeyin olmadığını ifade eder (Humboldt, 1988: xI). Dilin önemine işaret eden Humboldt, dilin kökenini "ruh" diye çevrilebilecek bir kavram olan insanüstü bir güç niteliğindeki *Geist*'e dayandırır (Penn, 1972: 18). Diğer taraftan, doğuştancı dil anlayışına sahip Humboldt, Eski Yunan ve Latin filozofların tersine sözcükleri ve dil bilgisini meydana getirenin insan zihni olduğunu; dünya üzerindeki tüm dillerin, onları konuşanların bir üretimi olduğunu ve bir içyapıya sahip dillerin kimi kendine özgü kimi de dil tümelleri olarak dillerde ortak kalıpları ve kuralları barındırdığını ileri sürer. Dilin önemine büyük ölçüde işaret eden Humboldt'un dil kuramına en açık katkısının ise – Humboldt'un dil üstünlüğü savının ele alındığı başlıkta daha ayrıntılı ele alınacak olan– dilleri ayrışkan (Çince gibi), bitişimli (Türkçe gibi) ve bükümlü (Sanskritçe gibi)² olarak çeşitlendirerek ayırması olduğu söylenebilir (Fischer, 2001: 159-160). Bu sınıflandırması yanında Humboldt'un dile ilişkin diğer önemli görüşü de dili insanın iletişim biçimi olarak dünyayı keşfetmek için paylaşımlı bir etkinlik ve insanın dünyada kendini konumlandırmasını sağlayan bir yapı olarak kabul etmesidir (Vessey, 2006: 15). Tüm bunların yanında Humboldt, dili sınırlı olanaklarla bitimsiz anlatım ortamı sağlayan bir güç olarak görmüştür (Wiltschko, 2022: 11). Benzer şekilde, Humboldt, Chomsky'nin dil görüşünde de göze çarpan dilin sınırlı sözcük ve yapıdan sürekli söylemeler geliştirmesine dayanan üretici bir aygıt olarak dilin devamlı bir eylemsel pratik olduğunu

² Yapılarına göre diller Humboldt tarafından şöyle ayrılmıştır: (i) Ayrışkan diller: Tek heceli diller olarak da adlandırılan bu dillerde sözcükler tek heceden oluşur. Sözcüklerin çekimli biçimleri olmayıp her zaman kök halindedir. Cümle çekimsiz sözcükler bir araya getirilerek yapılır. Cümlelerin anlamı genelde sözcüklerin dizilişinden anlaşılmaktadır. Konuşmadaysa birbirinin çok benzeri sözcükleri ayırt etmek için çok zengin bir vurgu dizgesi meydana getirilmiştir. Çin ve Tibet dilleri bu gruptadır. (ii) Bitişimli dilleri: Eklemeli diller olarak da adlandırılan bu dillerde ad ve fiil çekimleri ile yeni sözcüklerin oluşturulmasında kök değişikliğe uğramaz. Kökün önüne ya da sonuna bazı ekler getirilerek sözcük yapımı ya da çekimi yapılmaktadır. Ural-Alтай dilleri bu gruptadır. (iii) Bükümlü diller: Çekimli diller olarak da adlandırılan bu diller, çekim sırasında ve yeni kelimeler türetilirken kelime kökleri genellikle değişir ve tanınmayacak hale gelir. Ekler kelimenin önüne, ortasına veya sonuna gelebilir. Bazı dillerde sözcük kökü ile yeni sözcük ya da sözcük çekimi arasında her zaman açık bir bağ, ilgiyi gösteren bir işaret mevcuttur. Sözcük kökündeki temel sesler yeni sözcükte ya da sözcük biçiminde her zaman aynı kalmaktadırlar. Sami dilleri ve Hint-Avrupa dilleri bu gruptadır.

ifade eder (Walker, 2017: 10-11). Buna göre dildeki sözcükler her ne kadar az ya da fazla olsa da insanın ortaya koyacağı cümle sayısı sınırsız kabul edilmelidir. Yani bir dildeki sözcükler belirli, nesnel ve evrensel iken, cümle oluşturma sınırsız, öznel ve bireyseldir. Humboldt bu dil görüşüyle dilin hem evrensel hem öznel hem de bireysel yönü bulunduğunu ortaya atmış olur.

Humboldt, dil bilimcilerin ikili bir soruna odaklandıklarını belirtir: Bir taraftan insanın hangi yolla ve ne ölçüde dil üretiminde başarılı olduğuna, diğer taraftan da farklı dillerin düşünsel yaşam ve insanlığın en yüksek amaçları için ne tür bağlantıları barındırdıklarına, yani bir milletin özgünlüğünün dilini nasıl etkilediğine, bunun karşılığında dilin o milletin ve dünyanın ilerlemesine karşı nasıl tepkide bulunduğuna işaret eder (Adler, 1866: 47). Nitekim Humboldt'a göre her dilde özgül bir dünya görüşü içkindir (Altınörs, 2003: 19). Dilin bu yönüne odaklanan Humboldt, -çalışmanın ilerleyen bölümlerinde ayrıntılı olarak ele alınacağı üzere- “dünya görüşü” düşüncesiyle ortaya attığı rölativist dil görüşünün, Sapir-Whorf hipotezine esin kaynağı olduğu söylenebilir (Altınörs, 2012: 149). Humboldt'un “dünya görüşü” ve rölativist dil görüşü savları birbirleriyle sıkı biçimde bağlantılıdır.

1.2. HUMBOLDT'UN GENEL DİL GÖRÜŞÜNÜN TEMELİ VE ETKİLERİ

Çalışmanın Giriş bölümünde düşünce dünyasında dilin kökenine ilişkin olarak üç farklı görüşün baskın bir şekilde tartışıldığı ifade edilmişti. Humboldt'un genel dil görüşünün ele alındığı bu bölümde onun hangi dil görüşünü savunduğu, onun dil görüşünü anlamak açısından önemlidir. Humboldt'un dilin kökleri konusunda hem uylaşımcı hem de doğuştancı olduğu söylenebilir. Düşünür, dilin insanlık tarafından bulunduğunu düşündüğü itibarla uylaşımcı olarak nitelendirilebilirken bu buluşun *innere Sprachformen* yani belirli, erek bilimsel kurallara uygun biçimsel yapılara göre ortaya çıkmak zorunda olduğunu düşünmesiyle de doğuştancı olarak görülebilir (Vessey, 2006: 17). Nitekim Humboldt (1843: 252), dilin “insan zihninde zaten var olmasaydı icat edilemezdi” diyerek dilin insandaki içkinliğine işaret eder. Ona göre insan, dile karşı belli bir eğilimi veya eğilimler dizisi (*Sprachkraft*) ile doğar. Bu ise insanın doğasında ona özgü doğuştan dil öğrenme becerisinin varlığını ileri sürer (Olson, 1978: 141-142). Buna göre Humboldt, açık bir şekilde, dilsel doğuştan ideler savunucusudur. Bu anlamda insan hem genel olarak dile yatkın hem de atalarına özgü dile aynı şekilde yatkındır (Olson,

1978: 8). Ne var ki Humboldt'un dilsel doğuştanlık savı, doğuştan bilgileri önsel doğrularla sınırlayan geleneksel rasyonalistlere aykırıdır. Humboldt'a göre diller arasındaki farklılıklar olumsal olgular olduğu için sadece önsel doğrularla donatılan bir çocuk herhangi bir dile bir diğerinden daha yatkın olmayacaktır (Olson, 1978: 144). Bu açıdan bakıldığında Humboldt'un dilsel doğuştanlık savının rasyonalist ve ampirist etkiler taşıdığı söylenebilir.

Dili çok yönlü bir olgu olarak insanın merkezi bir ögesi olarak gören Humboldt, dili insanın kendini ve dünyasını geliştirmesi için bir aygıt olarak düşünür. Aslında dil insanın kendini dış dünyadan ayırarak kendinin farkına varmasını sağlayan işlevsel bir aracı karakterindedir. Bireyin kendi bilişinin ötesinde deneyimlemediği yaşamlar hakkında bilgi edinmesini sağlar. Dil bu karakterinin yanında öteki insanların algılarına da aracılık eden iletişimsel/özneler arası karakterine de sahiptir. Dil tek bir insan kalsa onunla var olmayı sürdüremez; insan kendi zihninde başkalarının kanılarını ve düşüncelerini biçimlendirebilir (Miyamoto, 2021: 6-7). Buradan hareketle Humboldt dilin bireyin özgür bir ürünü olmadığını, her zaman tüm millete ait olduğunu, sonraki nesillerin önceki nesillerden aynısını aldığını vurgular. Bunun nedenini Humboldt şu şekilde açıklar: “Aynı insanların her yaştan, cinsiyetten, sınıftan, karakterden ve zihinsel farklılıktan gelen fikirleri onun içinde karışır, arınır ve yeniden şekillenir, sonra farklı ulusların sözcük ve dillerinin aktarımı yoluyla nihayet tüm insan ırkının topluluğu olarak ortaya çıkar. Dil arttıkça öznellikten nesnellığe, her zaman sınırlı bireysellikten her şeyi aynı anda ele alan varoluşa geçişin büyük geçiş noktası haline gelir”. Bunun sonucu olarak ise Humboldt dilin “milletin ve kadim zamanların eseri olarak insana yabancı bir şey olduğunu; bir yandan ona bağlıyken, diğer yandan önceki nesillerin ona yerleştirdiği şeylerle zenginleştirdiğini, güçlendiğini ve teşvik edildiğini” belirtir (Humboldt, 1843: 263).

Humboldt'a göre düşünce ile sözcüğün karşılıklı olarak birbirine bağlı olmasından dolayı diller önceden ortaya konmuş doğruları temsil etmezler, dahası, önceden bilinmeyen doğruları ortaya koymak için araçtırlar. Diller arasındaki farklılıklar ses ya da simge değil, dünya görüşünden kaynaklanır. Humboldt bu görüşü tüm dil felsefesi alanının dayanağı ve nihai amacı olarak görür (Cassirer, 1980: 159). Buradan hareketle Humboldt'un genel dil felsefesinin en önemli dayanaklarının dil ve düşüncenin karşılıklı bağlantılı olduğu, dil farklılığının sözcük ve yapı farklılıklarıyla birlikte dünya görüşünden kaynaklandığı ve dilin doğru bilgiye ulaşmak için bir yol olduğuna yönelik

düşünce gibi savlardan oluştuğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Humboldt'un dile yönelik genel savı onun dil ve düşünce, özne ve nesne, dil ve dünya gibi kavramların tümü insanın konuşma edimine dayandığı genel varsayımı üzerine kuruludur (Nerlich ve Clarke, 2009: 181). Humboldt'un "konuşma edimi" temelindeki genel dil görüşü, aynı zamanda bir "dil döngüsü"nü ifade eder. Buna göre dil, insanın düşünsel erkesini belirler, düşünsel erke ise kültürel ürünleri ortaya çıkarır ve kültürel ürünler de yine dilin gelecekteki yapısını etkiler (Joseph, 2017: 1). Bu şekilde dilin düşünceyi hem belirlediği hem de onun tarafından belirlendiği bir dil-düşünsel etkinlik-dil döngüsü ortaya çıkar.

Genel dil görüşünü konuşma edimi temelinde ortaya koyan Humboldt'un dil felsefesini anlamak için ona kaynaklık eden veya etkilendiği filozof ve düşüncelerine bakmak gerekir. İlk olarak, Humboldt'un insandaki kimi bilgilerin doğuştan olup yalnızca deneyden gelemeyeceği öğretisinin mimarı Platon'dan (Olson, 1978: 10) etkilendiği açıktır. Bunu, Humboldt'un doğuştancı dil görüşünden anlayabiliyoruz. Humboldt'un genel "form" düşüncesinin kökenlerini ise Platon ve öğrencisi Aristoteles'te bulabiliriz (Olson, 1978: 64). Humboldt, daha açık ve yaygın olarak Herder'in ve Schlegel'in düşüncelerinden etkilenmiştir (Forster, 2011: 112). Daha özellikli olarak ise Humboldt'un dil-ulusal karakter arasında kurduğu bağlantının, Condillac'ın her dilin onu konuşan halkın karakterini göstermesi görüşünde (Humboldt, 1988: xxxiv) bulunabilir. Humboldt'un dilin temel ögesinin kelimeden ziyade cümle olduğu ilkesini ise Kant'tan aldığı söylenebilir (Forster, 2011: 115). Bu anlamda filozofun dil felsefesinin eklektik bir karakterde olduğu söylenebilir.

Dil bilime ve dil felsefesine etkileri bakımından Humboldt'un düşünce dünyasına etkileri önemlidir. İlk olarak, genel anlamda bakıldığında, Porzig'in (2018: 243) ifadesiyle dillerin karşılaştırılması Humboldt sayesinde resmen tanınmış ve bir bilim dalı olmaya başlamıştır. Forster (2011: 128) ise çağdaş dil bilimi alanının temellerini atanlar arasında Herder ile Schlegel'in yanında Humboldt'a da işaret eder. Özel olarak bakıldığında, Humboldt'un, her dilin farklı bir dünya görüşünü yansıttığı savıyla Gadamer'e; tüm dillerin tabi olduğu genel dil formu savıyla da Chomsky'ye esin kaynağı olduğu görülebilir (Altınörs, 2012: 151). Benzer biçimde, Chomsky'nin üretici dil bilgisiyle bağlantılı ve evrensel dil bilgisi kuramının da önemli bir kısmını oluşturan dilin kreatif olması düşüncesi, Humboldt'a dayanır. (Chapman ve Routledge, 2009: 44). Ayrıca, dil öğreniminin genel usa vurma değil özel bir yeti içermesi ile dilin belirli

olumsal özelliklerinin doğuştan olması görüşleriyle biçimlenen Chomsky'deki doğuştan sonsal bilgi kuramı Humboldt'dan gelir. (Olson, 1978: 146). Belirtmek gerekir ki Humboldt'a yönelik bugünkü ilgi uyanışı Chomsky sayesinde olmuştur (Olson, 1978: 4). Diğer taraftan, Humboldt'un dil görüşlerinin etkisiyle Steinthal ve Wundt, bir ulusun zihin dünyasını veya ruhunu anlamak için dilin temel olduğu düşüncesine odaklanmışlardır (Joseph, 2017: 5). Humboldt'un Amerikalı dil bilimci Franz Boas ve Sapir-Whorf Hipotezi üzerinde de önemli etkileri olmuştur. (Pajevic, 2016: 3). Buradan hareketle, filozofun, öncellerinin dil görüşlerini kendi dil incelemeleri sonucunda elde ettiği verilerle yoğurarak bir dil felsefesi bireşimi ortaya çıkarmıştır. Eklektik karakterli dil felsefesi, kendisinden sonra gelen dil filozofu ve dil bilimciler için ise değerli bir kaynak olarak görülmüştür.

İKİNCİ BÖLÜM

HUMBOLDT'UN DİL ANLAYIŞININ DİL BİLİMSEL TEMELLERİ

2.1. HUMBOLDT'UN DİLSEL GÖRELİLİK KURAMI

Dil tarafından etkilenen ve belirlenen insanın özneliliğinin, zihin yapısını, düşünce ve duygusunu, içgörü ile kanılarını etkilediğini öne süren (Humboldt, 1997: 67) Humboldt'un genel dil felsefesi içerisinde en önemli yere sahip görüşlerden birisi kuşkusuz dilsel görelilik kuramıdır. Düşünce dünyasında bu kuramın aniden ortaya çıktığını söylemek felsefenin doğasıyla uyuşan bir görüş olmayacaktır. Bundan dolayı dilsel göreliliğin nasıl ve hangi aşamalardan sonra ortaya çıktığını ve nasıl gelişip temellendiğini ortaya koymak konuyu anlamak açısından önem taşır. Öncelikle belirtmek gerekir ki düşünce tarihinde genel olarak dizgesel sayılabilecek nitelikte göreliliği bir Sofist olan Protagoras ortaya koymuştur (Elmalı ve Özden: 2012: 87). Bu kuramın temelindeki görelilik kuramı ile dayandığı öznellik ise felsefi anlamda ve dizgesel olarak Condillac'ın Locke'tan devraldığı bilgi kuramının bir sonucudur (Aarsleff, 1982: 346). Bilgi kuramındaki göreliliğin dildeki yansıması ise dilsel görelilik olarak ortaya çıkmıştır. Locke'un bilgi kuramındaki özneliliğinin dile yansıması bu göreliliğin dizgesel olarak temelini oluşturur. Dilin iletişim işlevine odaklanan Locke, atomcu sözcük yaklaşımıyla bağlantılı olarak, dili temelde toplumsal bir aygıt olarak gören görüşü örnekler. Buna göre dil us için ikincil bir konumdur; sözcükler keyfi olarak seçilen basit ve karmaşık duyuların simgeleridir (Brown, 1967: 55). Ortaya çıkan dilsel görelilik doğuştan düşünce ulamlarının apriori varsayımına bir tepki olarak görülebilir (Penn, 1972:11). Nitekim bu, Kant'ın deney öncesi zihinde apriori kalıpların olması görüşünün (Özden ve Elmalı, 2014: 327) tam karşısındadır. Diğer taraftan Kopernik'in bilgi kuramında gerçekleştirdiği köklü değişiklikler de Humboldt'un dilsel görelilik kuramını ortaya koymasını sağlayan düşüncelerin bireşiminde kısmen ama önemli bir biçimde yer alır (Brown, 1967: 85).

Yirminci yüzyılın ortalarında Edward Sapir ve Benjamin Whorf adında iki Amerikalı dil bilimci “Hopi” gibi yerli Amerikan dilleri konuşucularının Avrupa dilleri konuşucularından dünyayı farklı bir biçimde gördüklerine yönelik savlar ileri sürdüler. Dil bilgisinde “canlı” ve “cansız” ayrımı olan Hopi dilinde örneğin bulutlar ve taşlar canlı

kabul edilir. Whorf, dildeki bu yapısal özelliğin insanların bu varlıkları canlı kabul etme inancını benimsemelerine neden olduğunu öne sürmüştür. Sapir-Whorf Hipotezi olarak bilinen varsayımda dilin yapısının o dili konuşanların dünyayı algılama biçimlerini etkilediğine yönelik bir anlayış olan dilsel görelilik içkindir. Bu görüşün daha koyu biçimi olan dilsel belirlenimcilik ise dilin düşünceyi belirlediğini ileri sürer (Yule, 2020: 314). Daha açık ifade etmek gerekirse bu varsayımın koyu biçimi olan *linguistic determinism* (dilsel belirlenimcilik) konuştuğumuz dilin dünyayı nasıl algılayıp, onun hakkında düşündüğümüzü belirlediğini öne sürer. Bu varsayımın *linguistic relativism* olarak adlandırılan zayıf biçimi ise farklı dillerin farklı ulamlar düzgülediğini, dolayısıyla farklı dillerin konuşucularının farklı biçimlerde düşüneceklerini savlar (Fromkin ve diğ., 2007: 25-26). Dolayısıyla bu hipotez, aslında iki varsayıma dayanan bir düşünce olarak ele alınabilir. Daha önce bu hipotezin “koyu” biçimi olarak ifade edilen birinci varsayıma göre düşünce tamamen dile bağlıdır. “ılımlı” yani ikinci varsayıma göre ise biliş üzerinde bazı dil ulamlarının etkisi söz konusudur. Humboldt, doğuştan ideler düşüncesine sahip rasyonalist sava karşıt olarak “koyu” dilsel görelilik varsayımını kimi zaman savunmuşken (Penn, 1972: 10, 15, 19, 28) kimi zaman da dilsel göreliliğin “ılımlı” varsayımını savladığı görülebilir (Penn, 1972: 18). Bununla beraber, genel anlamda titiz bir okuma yapılırsa Humboldt’un hiçbir dönemde “koyu” bir göreci olmadığı ileri sürülebilir (Olson, 1978: 3).

Sapir ve Whorf bu görüşlerini temellendirirken Herder ve Humboldt da dâhil olmak üzere öncellerinden etkilenmiştir (Penn, 1972: 54). Buna göre Humboldt’un da etkisinin olduğu bu görüşün kökenine bakıldığında açık bir biçimde Hamann (1730-1788) ve Herder (1744-1803) tarafından dillendirildiği, bundan önceki dönemlerde de zaman zaman atıflar yapıldığı görülebilir. Daha önce de belirtildiği üzere Locke’un felsefesinden esintiler görülen bu görüşün temelinde Descartes’ın doğuştan ideleri ve Kant’ın doğuştan idelerine (kategorileri) karşı bir tepki olduğu görülebilir. Batı düşünce kültüründe ilk defa dilin düşünce üzerinde etkisinin olduğuna yönelik önerme Platon’un *Kratylos* diyalogunda görülebilir. Platon’un *Theaetetus* adlı diğer bir diyalogunda benzer biçimde dilin nasıl düşünüleceğine etkisi olduğu yönünde dilsel göreliliğe yönelik atıfta bulunulduğu görülebilir. Ne var ki Platon’da dilsel belirlenimcilik değil, dilsel görelilik imasının olduğunu belirtmek gerekir. Nitekim *Theaetetus* diyalogunda Platon, düşünsel işlemlerin dilden önce geldiğini ve bir ölçüde dilden bağımsız olduğunu belirtir.

Aristoteles'in dile yönelik düşünceleri ise dilsel belirlenimciliğin bugün savunulan biçimiyle örtüşür. Bu anlamda Aristoteles'in dil görüşü Platon'la benzeşir, ancak Aristoteles dilin düşünce üzerindeki etkisine yönelik görüşü yazılarında dolaylı olarak ele alınmıştır. Francis Bacon (1561-1626) da dil-düşünce bağlamında bu hipotez üzerinde durmuştur. Hatta Humboldt'un daha sonra ele alınacak olan bir halkın diliyle dünya görüşünün bağlantılı olduğu savını Bacon'a borçlu olduğu söylenebilir. Benzer şekilde Herder'in dilin bir halkın karakter özelliğinin ifadesi olmasına yönelik düşüncesinin de mimarı olarak görülür. Diğer yandan, ileride Humboldt'un dil üstünlüğü savı irdelenirken ifade edileceği üzere Bacon'da da Humboldt'da olduğu gibi Yunancanın dilsel üstünlüğüne yönelik sav görülür. Nitekim Bacon Yunanlıların Romalılarından daha çok sanat ve bilime meylettiklerini çünkü Yunancanın Latince'den daha serbest bir biçimde sözcükleri bileştirdiklerini belirtir. Ayrıca Bacon, -daha sonra Humboldt tarafından da dillendirileceği üzere- dilin karakteristik özellikleri ile kültürün diğer karakteristik özellikleri arasında bir bağıntı olduğunu da ortaya atmıştır (Penn, 1972: 41-45). Humboldt'un dil üstünlüğü savı ve dil ile kültür arasındaki bağlantı konularında Bacon'ın etkilendiği açıkça görülebilir.

İlk defa Hamann ve Herder tarafından öne sürüldüğü belirtilen dilsel görelilik ve onun koyu biçimi olan dilsel belirlenimcilik varsayımları aslında her halkın diğerinden farklılığını ve biricikliğini öne çıkaran bir iddiayla ortaya çıkmıştır. Buna karşılık Kant'ın rasyonalist öğretisinde insanların bağlı oldukları milletten bağımsız olarak ortak bir şekilde doğuştan idelere sahip oldukları görüşü esastır. Hamann, Herder ve Humboldt Kant'ın rasyonalizmine tam karşıt bir biçimde her milletin kendine özgü bir dilinin olduğunu ve bazı dillerin üstün özelliklere sahip olduklarını, bu özelliklerin ise bir milletin düşünce biçimini etkilediğini öne sürerek -daha önce de belirtildiği üzere- milletleri benzeştirip insanlığın içkin doğuştan idelerle donatılmış olmasını savunan Kantçı düşünceye bir tepki geliştirmişlerdir (Penn, 1972: 53). Humboldt doğal çevrenin bile çok farklı biçimlerde kavramsallaştırılabileceğini açıkça ortaya koymuştur (Manchester, 1985: 101). Her ne kadar Humboldt, Kant'ın bilgi kuramını kabul edip nesnellik kavramını dil sorununa uygulamaya çalışsa da (Miller, 1968: 25) onun genel dil görüşü Descartes ve Kant rasyonalizminin doğuştan ideler öğretilerine karşıt olarak her milletin dilinin yapısal özelliklerinin o milletin idesini etkilediği ve biçimlendirdiği yönündedir. Buna göre insan doğuştan donanımlı olarak aynı ideler dizisiyle dünyaya

gelmez, insanda içkin olan evrensel dil bilgisidir. Bu donanıma sahip her insan ait olduğu milletin dil yapısıyla tanışır, o dil yapısının izin verdiği ölçüde ve nitelikte ideler edinerek diğer milletlerdeki insanlardan farklı kültür ve dünya görüşlerine sahip olur. Bu farklılık sonucunda her millet diğer milletlerden farklı “düşünür”. Bu anlamda Humboldt, bir doğuştancı olarak nitelendirilebilse de genelde dilsel görelilik kuramının da fikir babası olarak görülür (Olson, 1978: 121). Nitekim Humboldt, farklılığın insanın evrensel gereksinimi olduğu inancındadır (Walker, 2017: 5).

Humboldt dilsel görelilik kuramını geliştirirken daha önce bahsedilen önemli bilimci ve düşünürlerle birlikte büyük oranda Kant’ın felsefesinden etkilenmiştir. Her ne kadar Humboldt’un genel dil görüşünden de anlaşılacağı üzere Humboldt’la Kant’ın genel felsefesi arasında ciddi karşıtlıklar olsa da Humboldt’un dil felsefesini oluştururken Kant’tan da etkilendiği açıktır. Nitekim Humboldt’un insanın algılamasına yönelik düşünceleri Kant’ın anlama yetisi üzerine düşüncelerine dayanır. Benzer şekilde Humboldt Kant gibi Fransız Akılcılar ile İngiliz Deneycilerin insanın algılama modellerine karşı durmuştur (Underhill, 2009: 67). Humboldt’u etkileyen çok sayıda bilimci ve filozof olmasına rağmen çalışmada Kant’ın etkisine yer verilmesinin nedeni Kant’ın doğrudan dil görüngüsünü ele alan bir filozof olmasıdır. Bir dil felsefesi ortaya koymamasına rağmen Humboldt’u etkilemesi üzerinde durulması gereken bir nokta olarak ele alınmasına neden olmuştur. Bu bağlamda Kant her ne kadar dizgesel bir dil felsefesi ortaya koymasa da bilgi kuramını geliştirirken dil görüngüsüne gereksinim duymuştur. Nitekim Kant’ın Dekartçı akılcılık ile Locke ve Hume’un deneycilik miraslarını uzlaştırmaya yönelik çabası, bireyin kendi dışındakiler hakkında bilgi edinmesi sürecinde dilin oynadığı rolün yeniden değerlendirilmesi gereksinimini ortaya çıkarmıştır (Brown, 1967: 89). Bu da Kant’ın bilgi kuramını geliştirirken dili dolaylı olarak ele aldığını gösterir. Bu anlamda Kant’ın bilgiye erişimin doğasını anlamayı olanaklı kılan dil algısı Humboldt’un dil felsefesinde bilgi kuramsal etkiler bırakmıştır. Brown’a (1967: 90) göre bu etkilerden en önemlisi algılanan şeyin bireyle dış dünya yani özne ile nesne arasındaki etkileşim sonucu olduğu yönündeki savdır. Bu savdan hareketle Humboldt, algının, dilin esas yapısının duyumlardaki değişikliklere etkince uygulanması ile yapılandırıldığı; dillerin esas yapılarının farklılaştığı görüşlerini ortaya çıkarmıştır. Böylece Humboldt Kant bilgi kuramının temel düşüncesiyle dillere karşılaştırmalı

yaklaşımı harmanlayıp bir dil görüşü ortaya koymuştur (Brown, 1967: 93). Bunun sonucunda ortaya attığı dilsel görelilik savı da anlam kazanmıştır.

Brown (1967: 114) Humboldt'un dilsel görelilik savının temel bileşenlerinin üç önerme üzerinden açıklanabileceğini belirtir: 1. Önerme: Bir dilin yapısının kullanıcılarının belirli ruhsal süreçler üzerinde belirleyici bir etkisi vardır; 1a: Bir dilin yapısının kullanıcılarının algısal süreçlerinin üzerinde belirleyici bir etkisi vardır; 1b: Bir dilin yapısının kullanıcılarının düşünce süreçleri üzerinde belirleyici etkisi vardır. 2. Önerme: Farklı doğal dillerin yapıları da farklıdır. 3. Önerme: Doğal dillerin yapıları değişmezdir ve konuşucu bireyler tarafından değiştirilemezler. Bu önermeler ışığında Brown (1967: 116) Humboldt'un dilsel görelilik görüşünün, bütün dillerin bireylerin dışında başlangıçta anlatımsal davranışın nesnelleştirilen dünyaları olduğunu belirtir. Buna göre bu görüş, dillerin ilk ortaya çıktıklarında bireyler arasında iletişimi sağlayan bir bağ olduğunu, zaman içerisinde her dilin kendi nesnel dünyasını oluşturduğunu; temel işlevleri (iletişim işlevi) ötesine geçen dillerin kendilerine ait bir alanları oluştuğu için dilsel görelilik kavramının ortaya çıktığını ileri sürer.

Humboldt'da dilsel anlamda görelilik dış dünyanın gerçekliğine veya doğruluğuna yönelik bir yalanlama değil, dış dünyayı anlama çabasının dile bağlı olduğuna yönelik bir görüş olarak ortaya çıkmıştır. Zihinsel etkinlik, düşünme ediminde bulunan insanların birbirleriyle konuşmalarıyla ortaya konan zihinsel etkinliğin daha öz biçimi olan dilin kendisinden hareketle işler. Farklı diller, yaşadıkları dünyayla uyumlu şekilde işlevde bulunmak için şeyleri ve deneyimleri anlaşılır nesneler haline getiren bu insanların zihinlerindeki farklı yolları ve gezintileri yansıtır (Underhill, 2009: 73). Buradan hareketle Humboldt'un dilsel görelilik savının dış dünyanın gerçekliğinin dilden bağımsız olduğunun kabulü, ama dil olmadan bu gerçekliğin bir anlam ifade etmeyeceği görüşüne dayandığı söylenebilir. Humboldt'da dilden bağımsız bir dış dünya gerçekliğinin anlamsızlığının nedeni, ancak zihinsel etkinliğinin bir işlevi olan kavramsallaştırma sığasının yardımıyla insanın dış dünyayı algılayabilmesiyle açıklanabilir.

Humboldt'un dilsel görelilik kuramının geçerliliği ve günümüzdeki yansımalarına bakıldığında bu kuramın kısmen kabul gördüğü yönünde bir izlenim edinilir. Nitekim günümüzde Humboldt'un da zaman zaman savunduğu bir görüş olan "ılımlı" dilsel

görelilik savının geçerliliğiyle ilgili olarak bazı sonuçların çıkarılabileceğine yönelik deneysel araştırmalar vardır (Penn, 1972: 33). Diğer taraftan, Humboldt'un zaman zaman savunduğu “koyu” dilsel görelilik savına ciddi bir biçimde karşı çıkılmış bu savın geçersizliğine yönelik bazı kanıtlar ileri sürülmüştür. Bu kanıtlar şu şekilde sırlanabilir: (i) “Koyu” dilsel görelilik savı düşünce ile dilin özdeşliğini temel alır, oysa bu, dilin kolektif insan düşüncesinin ürünü olduğu yönündeki görüşü geçersiz kılar. (ii) Bu sav, insanın kendi bilişinden bile kuşku duymasına ve gerçeklikle ilgili hiçbir iddiada bulunamayacağı anlamına gelir. (iii) Eğer insanların bilişsel ulamları gerçeklik için yeterli olmazsa bu insanlığın sonu anlamına gelir. (iv) Bazı istisnalar dışında bir dilden diğerine herhangi bir şey az ya da çok çabayla çevrilebilir. (Penn, 1972: 40). Diğer taraftan, belirtmek gerekir ki Humboldt genelde ona atfedilen koyu dilsel göreceliğe aslında taraftar değildir (Slagle, 1972: 11). Nitekim Humboldt da diller arasında çeviri yapılabileceğini kabul ettiği için onun dilsel göreliliğin koyu değil, zayıf formunu savunduğu söylenebilir (Olson, 1978: 145). Humboldt'un bu görüşüne göre dilsel yapıdaki farklılıklar, sözcüksel ya da söz dizimsel olarak düşünce farklılıkları ortaya çıkarır (Olson, 1978: 126-128).

2.2. HUMBOLDT'UN DİL ÜSTÜNLÜĞÜ SAVI

Dilsel ulam farklılıklarının düşünsel önemine yönelik ilginin Avrupa düşünce geleneğinde derin köklerinin olduğunu söylemek gerekir. Bununla ilgili, günümüzle bağlantılı formülasyonlar, 17. yüzyılın sonu ile 18. yüzyılın başında İngiltere’de Locke, Fransa’da Condillac ve Diderot ile Almanya’da Hamann ve Herder’le ortaya çıkmıştır. 19. yüzyıla gelindiğinde Almanya’da Humboldt, İsviçre ile Fransa’da ise Saussure, bu geleneği sürdürmüştür ve 20. yüzyıl yaklaşımları için zemin hazırlamıştır (Akt.: Lucy, 1997: 293). Bu geleneğin en önemli temsilcilerinden Humboldt, evrensel bir insani yeti olan dilin, çeşitlenerek dilsel farklılıklar ortaya çıkardığı görüşü üzerinde bir dil üstünlüğü savı ileri sürmüştür.

Bireysel boyutu yanında toplumsal boyutuyla değerlendirerek (Walker, 2017: 4) dili toplumsal bir görüngü olarak ele alan Humboldt’a göre dil “organik bir biçimde” konuşucular topluluğuna bağlıdır ve her dil, öylesine biriciktir ki gerçek anlamda bir çeviri yapmak aslında olanaksız bir çabadır (Bushnell, 1993: 192-193). Buna göre Humboldt, ilk olarak, bir dilsel farklılığa işaret eder ve daha sonra bu farklılıklardan yola

çıkarak bir dil üstünlüğü modeli sunar. Humboldt'un bu modeli ortaya çıkarmasında yaşadığı dönemi göz önünde bulundurmak gerekir. Nitekim çağdaş dil biliminin temel düşüncelerinden *form* kavramının mimarı olan (Malmberg, 1964: 34) Humboldt'un yaşadığı dönem ve koşullar, kuşkusuz, onun dil üstünlüğü savının oluşmasında etken rol oynamıştır. Bunun yanında Humboldt'un genel felsefesi ve dil felsefesi de dil üstünlüğü savının ortaya çıkmasında en önemli etkenlerden olmuşlardır. Tüm bu etkilerin sonucunda Humboldt, dillerin yalnızca içerik olarak değil, aynı zamanda form açısından da farklılaştıkları ve dilin dış dünyayı nesnelleştiren yegâne araç olduğu savlarını ileri sürmüştür (Brown, 1967: 94). Dikkat edilmesi gereken nokta Humboldt'un dil üstünlüğü savı dildeki *form* kavramı ve dilin dış dünyayla bağı temelinde ortaya çıkan bir sav olmasıdır. Burada bahsedilen *form* Humboldt'un genel dil görüşündeki dil görüngüsünün insan zihnindeki en temel yapısı değil, Türkçe, Japonca ya da Almanca gibi dillerin özgül esas yapılarıdır. Bu nokta vurgulandıktan sonra Humboldt'un dil üstünlüğü savının ayrıntılarına geçilebilir.

Humboldt'un yaşadığı dönemde bazı milletlerin bazı üstünlüklere sahip oldukları düşünülmüştür. Nitekim Humboldt ve hümanist görüşlere sahip arkadaşları Goethe ve Schiller için Yunanlılar akıl ve tutku arasında kurdukları uyumlu ilişkiyle tarihsel bir karakter modeli olmuşlardır (Mattig, 2020: 6). Humboldt “kader, mizacı, kulakları ve ses tonu özellikle konuşmaya ve şarkı söylemeye uyumlu bir halkın, bir kültür tipinin organizmasının belirleyici oluşum noktasına girmesini sağladığında, zaman içinde hayranlık uyandıracak harika diller ortaya çıkar. Yunanlıların ortaya çıkışı ancak böylesine şanslı bir atışla açıklanabilir” (Humboldt, 1843: 266-267) ifadesiyle Yunan ve Yunanca üstünlüğünü ifade etmiştir. Benzer şekilde Humboldt, Basklıların da diğer Avrupa uluslarından çok daha güçlü ulusal karaktere sahip oldukları karşısında etkilendiğini dile getirir (Mattig, 2020: 14-15). Daha genel olarak ise Humboldt “hayvanların içgüdüleri zihinsel eğilimleriyle ne kadar az açıklanabilirse, dillerin icadı da onları ortaya çıkaran kaba ve vahşi ulusların kavramları ve düşünceleriyle o kadar az açıklanabilir” (Humboldt, 1843: 253) diyerek kimi insan topluluklarını “kaba” ve “vahşi” olarak niteleyerek dillerin oluşumlarının onlara mal edilemeyeceğini ileri sürmüştür. Örneğin Humboldt Afrika ve Amerika dillerinin belirli özelliklerinin onları konuşan halkların ortak medeniyet eksikliğinden kaynaklanabileceğini ima eder (Humboldt, 1828b: 2). Buradan hareketle denebilir ki Humboldt'un yaşadığı dönemin genel dünya

görüşünden etkilenerek insanları genel anlamda “aşağı” ve “üstün” olarak sınıflandırması köken olarak insandaki dil becerisine dayanmaktadır. Buna göre dil, “aşağı” sınıftan olan insanların bir eseri ya da çıktısı olamaz, ancak “üstün” insanlar bu buluşu gerçekleştirebilir. Bu anlamda Humboldt’un insanların gelişmişlik düzeylerine yönelik inancı, insanın yaşamında öncelikli ve merkezi bir konumda olan dille sınırlı kaldığını gösterir. Bu açıdan Humboldt’un insanın gelişmişliğinin yegâne ölçütünün dil becerisi olduğuna yönelik düşüncesi dikkat çekicidir.

Belli ulusların sahip oldukları güçlü karakter sonucunda ortaya koyduğu genel üstünlük modelini milletlerin sahip oldukları dil formlarıyla açıklamaya çalışan Humboldt’a (1971: 195) göre olası üç dil kalıbından söz edilebilir: Bükümlü, bitişimli ve ayrışkan diller; tüm diller bu dil kalıbı ya da formlarından birisini kendisinde barındırır. 19. yüzyılın başlarında birçok dilci gibi Humboldt da bu dil ulamları arasında, yazılarının birçoğunda belirli bir dil bilgisel yöntem olan “büküm” kullanan dillerin diğer dillerden üstün olduklarını savlamıştır. Humboldt bükümü kural olarak kendi başına ana ya da kök sözcük ögesine bağlanan “anlamsız” ekler veya sesli değişimleriyle dil bilgisel gösterim olarak tanımlar (Manchester, 1985: 125). Bu tanımla birlikte bükümlü dil bilgisel gösterimin bir sözcükte gösterim bütünlüğünü kolaylaştırdığı görüşünü benimseyen Humboldt bükümün daha “organik” bir dil bilgisi yöntemi olduğunu ve dil bilgisel gösterimin en doğal ve uygun olduğunu ortaya koyar. Humboldt’un dilsel bir terim olarak kullandığı “tamlık” terimi de bükümlü dil üstünlüğü savında kullanılır. Humboldt’a göre sadece dil bilgisel olarak gelişmiş dillerin düşünce oluşumu için tam yeterliği vardır (Manchester, 1985: 132-134). Humboldt’un bu düşüncesi onun açık bir biçimde dil bilgisinde bükümün dilin temeli sayılabilecek sözcük temelinde diğer dilsel yöntemlere göre “üstünlük” sağladığını ifade eder.

Humboldt’a (1971) göre dil “mükemmelliği” “büküm” ön koşuluna dayandığından (118) özgün bir biçimde bağımsız ve dikkate değer bükümlü heceler kullanan Sanskritçe gibi bir dilde onu harekete geçiren zihin gücü için gereken güvenin olduğunu gösterir (85). Bundan dolayı Humboldt, bükümlü bir dil formuna sahip, çoğu dilde bulunmayan dikkate değer formlar içeriğiyle (Humboldt, 1971: 102) Sanskritçenin en mükemmel dil olduğu sonucuna ulaşır; nitekim ona göre onun yapısı zihin için en uygun olandır (Humboldt, 1988: xxxi) ve Avrupa dillerinin kaynağı Sanskritçenin dil bilgisel yapısının, yöntemli düşünmenin ve insandaki düşünsel bütün formların gelişimi için gerekli zihinsel

yapıya sahiptir (Humboldt, 1988: lxiii). Bundan dolayı Humboldt, Sanskritçeden gelen dilleri konuşan halkların daha “şanslı” olduklarını düşünmüştür (Humboldt, 1988: lxv). Çünkü Humboldt’a göre Sanskritçe dilleri gibi insan ırkının düşünsel ilerlemeyi sağladığı en uzun süreçlerden en ‘şanslı’ şekilde geçen diller ‘mükemmel dil formu’na ileri derecede yaklaşmışlardır (Humboldt, 1971: 194). Humboldt -bununla ilintili olarak- Hint-Avrupa dillerinin bükümlü dil bilgileri sayesinde üstün olduklarında ısrarcıdır (Alias, 2016: 23). Belirtmek gerekir ki bu görüş tamamıyla Humboldt’a özgü bir görüş değildir. Bu dönemde yaşayan birçok dil bilimci de bükümlü dil üstünlüğü savını savunmuş, yüksek derecede bükümlü dil bilgisi dizgelerine sahip dillerin diğer dillerden daha üstün olduklarını iddia etmişlerdir (Manchester, 1985: 13).

Esas olarak bakıldığında Humboldt’un dil üstünlüğü modelinde bir dilin üstünlüğünü belirleyen temel unsur o dilin dil bilgisel yapısıdır. Bunu en somut biçimiyle Humboldt’un Amerikan yerli dillerinin dil bilgilerini ayrıntılı olarak incelediği çalışmalarında görebiliriz. Humboldt bu ayrıntılı incelemeleri sonucunda Amerikan yerli dillerinin fiil çekim formunda kusurluluk tespit ederken Sanskritçe, Yunanca, Latince ve Almanca gibi “dil bilgisel olarak gelişmiş dillerde” bu eksikliklerin olmadığını ortaya koyar (Humboldt ve Brinton, 1885: 347). Humboldt’da genel bir kural olarak dilin gelişmişliği ile düşüncenin gelişmişliğinin doğru orantılı olduğunu (Kula, 2012a: 112) belirtmek gerekir. Humboldt’a göre dillerin “gelişmiş” veya “gelişmemiş” olması ise tamamıyla düşüncenin yeterliğinin gelişmişliği ya da gelişmemişliğiyle ilgili olduğundan dilin yapısal formunun “gelişmişliği” düşünsel bir “üstünlük”le sonuçlanır. Dolayısıyla dilin yapısal özelliklerinin uygunluğu düşünceyi geliştirirken, buna koşut olarak insan gelişir ve sonuçta dil, insanı geliştirir (Kula, 2012a: 36-37). Bu anlamda, Humboldt’a göre, bir dilin dil bilgisel yapısının düşünce birimleri üretmeye “yatkınlığı” son kertede insanın “gelişmişliği” için kilit rol oynayarak insana “üstünlük” sağlar. Bu ise “dilsel üstünlüğün” önce “düşünce üstünlüğü” sonrasında ise “insanın üstünlüğü”ne dönüşmesine neden olabilecek bir “genel üstünlük savı” ortaya çıkarabilir.

Humboldt’un dil üstünlüğü savı Pickering ve Duponceau gibi düşünürler tarafından ırkçı bulunmuştur. Nitekim Humboldt’un savında aşırı Hint-Avrupalılık ve evrensel dil bilgisindeki düşünce formlarının dilsel yeteneğin ölçütü olduğu yönündeki değişmeyen istem görülür (Humboldt, 1988: lxiii). Bununla beraber Humboldt, insanların belli halk ve ırklara bölünmesiyle dillerinin çeşitliliği ve düşünce güçlerinin daha üst formlara

eriştiği gelişimi arasında doğrudan bir ilgi kurarak (Humboldt, 1988: 21) aslında milletlerin üstünlüğünü savunan ham bir “üstün ırk” savından ziyade “dil üstünlüğü” düşüncesine odaklanır. Underhill (2009: xii) tarafından “Aydınlanmanın deneysel bir zihniyete sahip çocuğu” olarak nitelendirilen Humboldt döneminin siyasi olarak coşkulu “farklılık”³ yanlılarının aksine yaşamı boyunca itinalı bir biçimde dilsel farklılıkları incelemiş, toplum içerisindeki bireylerin yaşadıkları dünyayı formüle etme yolunun bir betimlemesi olarak dili özünde ve tamamen biricik yapanın ne olduğunu anlamayı umut etmiştir. Bunun yanında, dili insanın ortak bir mülkiyeti olarak ele alan Humboldt, Romantik kuramla koşut olarak dilin ortak kökenleri olduğu inancıyla (Brown, 1967: 116) dilin ortak formuna kökensel açıdan vurgu yaparken dilsel üstünlüğün ilksel olarak dilin ortak formu temelinde bulunmadığına, sonradan ortaya çıktığına işaret eder. Diğer taraftan daha önce ele alınan Sapir-Whorf Hipotezinin mimarlarından Edward Sapir bükümlü dil üstünlüğü savını açık bir şekilde kültürel ön yargı olarak nitelemiş bunun Humboldt ve onun döneminde yaşamış dil bilimcilerin daha ziyade yüksek derecede büküm içeren klasik dillere aşina olmalarından kaynaklandığını ifade ederek (Manchester, 1985: 125) Humboldt’un dil üstünlüğü savını eleştirmiştir.

Humboldt’un dil üstünlüğü savına getirilen ciddi eleştirilerin, genel olarak, ulusal üstünlük yaymacası yapıldığı ve Hint-Avrupa dilleri dışındaki dil dünyasına ilişkin ilgi eksikliğinin olduğu doğrultusunda olduğu söylenebilir. Bu eleştirilere kısmen de olsa bir tespit olarak söylenebilir ki Humboldt -yaşadığı dönem dikkate alındığında çok da tepkiyle karşılanmayan- “ilkel diller” ibaresi altındaki ilkel diller olduğu görüşünü reddetmiştir. Humboldt, dil üstünlüğü savında bundan ziyade dillere farklı değerler atfetmiştir. Nitekim Humboldt’un İngilizce’ye *On the Verb in American Languages* olarak çevrilen çalışmasında “yüksek sınıf diller”den bahsederek Sanskritçe, Yunanca ve Latinceyi Asya ve Avrupa’nın “düzeyli” dilleri olarak nitelendirir (Humboldt ve Brinton, 1885: 332). Çalışmanın ilerleyen kısımlarında yer alan Humboldt’un dil bağlamında ulusal karakterle ilgili görüşlerinin ele alındığı bölümde daha ayrıntılı olarak bahsedilen “karakter” kavramı, bu değerlerin farklılaşmasına yol açmıştır. Humboldt her dilin sadece

³ İngilizce “diversity” sözcüğü “çeşitlilik”, “farklılık” anlamına gelir. Humboldt’un da diller arasındaki farklılıkları belirtmek için tercih ettiği bu sözcük, Humboldt’un yaşadığı dönemde milletler arasındaki farklılıkları öne çıkarıp bir milletler çeşitliliğinin vurgulanarak bazı milletlerin “daha üstün” özelliklerinin olduğunu ima etmiştir. Humboldt, bu sözcüğü, daha ziyade, siyasal bir üstünlükten farklı bir şekilde dil çeşitliliği sonucunda ortaya çıkan dilsel zenginliği vurgulamak için tercih etmiştir.

kendisine özgü bir karakterinin olduğuna kesin olarak inanır. Bu karakterin gelişimi ileri düzeyde ya da daha az bir düzeyde gerçekleşebilir. Örneğin bir milletin dilinin karakterini geliştiren unsurlardan birisi olarak o milletin ortaya koyduğu kültürel öğelerden birisi olan edebiyat, karakterin gelişimini oluşturan öğelerden birisidir (Underhill, 2009: 88). Daha genel olarak Humboldt, bireyin dille, dil içerisinde ilerlediğini, aynı şekilde insanın da dil üzerine bireysel etkilerini bırakarak onu ilerlettiğini vurgular. Bunun sonucunda farklı diller farklı yollar izler, yani dil için anlatım bulma çabasındaki bireylerin zihinlerinin birikmeli eseri sayesinde kökleştikleri dünyaya az ya da çok duyarlık geliştirirler (Underhill, 2009: 122). Humboldt'un dil üstünlüğü ya da mükemmellik savı sözcük olarak yanıltıcı algılanabilir. Nitekim onun bu düşüncesi aslında bahsedilen bu dilsel duyarlığın az'lığına ve çok'luğuna bağlı olarak dillerin birbirlerinden farklılaşmasından ibarettir. Bu bağlamda Humboldt'un dil üstünlüğü savı için getirilen eleştirilere karşıt düşünceler de ortaya atılmıştır. Örneğin Underhill (2009: 143) Humboldt'un dillerin gerçekliğin farklı yönlerini daha fazla ya da daha az incelik ve kapsamlılıkla açındıklarına inandığını, ancak “üstün” ve “aşağı” diller sınıflandırmasına yönelik hiyerarşi kurmaktan uzak durduğunu belirtir. Ancak belirtmek gerekir ki Humboldt'un dil üstünlüğü savı onun diller hiyerarşisi görüşüne sahip olduğunu tam anlamıyla çürüttüğü söylenemez. Nitekim çalışmanın ilerleyen kısımlarında Humboldt'un dil üstünlüğü savı diller hiyerarşisi görüşüyle bağlantılı olarak ifade edilecektir.

Humboldt'un bükümlü üstün dil modeline bu çalışmada getirilecek eleştiri hiç kuşkusuz Türkçe gibi zengin ve köklü içeriğe sahip dillerin de üstün dil olmadıkları yorumudur. Kuşkusuz Humboldt'un dilleri ayrışkan, bitişimli ve bükümlü olarak sınıflandırması bugün için bile değerli bir katkıdır. Ne var ki Humboldt'un bu sınıflandırmayı yaptıktan sonra bu sınıflara göre dilleri “üstün”, “orta” ve “aşağı” olarak nitelendirmesi son derece sorunlu ve taraflı görülmektedir. Bunun kanıtları ise şöyle sıralanabilir.

- i. Humboldt'un Türkçenin de içerisinde olduğu dil grubunu ayrıntılı bir biçimde incelememesi,
- ii. Humboldt'un kendisi Alman kökenli olduğu için Almancayı ve bu dilin bağlı olduğu ön dilleri üstün görme çabasında bulunma arzusunda olduğu ve ana dilinin tüm ayrıntılarını sonradan incelediği dillerden daha iyi bilmesi,

- iii. Humboldt'un kimi zaman Sanskritçeyi kimi zaman Eski Yunancayı kimi zaman ise Latinceyi en üstün dil olarak görmesi; yazılarında bazen Çinceyi en aşağı dil olarak niteleyip diğer yazılarında bunun tersini söylemesi; benzer şekilde Sami dillerini de yerine göre "aşağı" da "üstün" de görmesine yönelik çelişik görüşleri.

Bu üç değerlendirme, Humboldt'un yazı ve eserleri yüzeysel olarak bile incelendiğinde göze çarpar. Bu anlamda Humboldt'un dil üstünlüğü savı oldukça çelişik, karmaşık ve çok değişken bir içeriğe sahiptir. Çalışmanın ilerleyen kısımlarında da sıklıkla görüleceği üzere Humboldt'un bu konudaki düşünceleri yer yer belirsizlik içerisine girmektedir. Bu çalışma hazırlanırken Humboldt'un zor üslubu da eklenince birçok zorlukla da bu anlamda karşılaşılmıştır. Kısaca ifade etmek gerekirse Humboldt'un dil üstünlüğü savı çok kırılgan ve hassas bir temel üzerinde inşa edilmiştir ve içeriği sıklıkla değişikliğe uğramıştır. Bunun yanında köklü bir geçmişe sahip Türkçe, bir bilim dili olarak yüzyıllarca kullanılmış önemli bir dildir. Türkçenin gerek sözcük dağarcığı gerekse de dil bilgisel özellikleri zihinde kavram üretme potansiyeliyle düşünsel etkinliğe son derece uygundur. Buradan hareketle, filozof tarafından Türkçenin yüzeysel olarak dahi incelenmediği açıkça anlaşılmaktadır. Ancak, söylemek gerekir ki, düşünür bugün Türkçenin mensup olduğu bitişimli dillere yönelik bir kendine özgü yorumlamada bulunmuştur. Yoksa Çince örneğinde olduğu gibi doğrudan bir Türkçe değerlendirmesinde bulunmamıştır. Denebilir ki filozofun dil üstünlüğü savı, hem bahsettiğimiz bağlamda hem de günümüz dil bilminde genel kabul gören "her dil, eşit oranda karmaşık, gelişmiş ve eşsizdir" tespiti bağlamında eleştiriye son derece açıktır. Nitekim bu konuyla ilgili eleştirilerden yukarıda bahsedilmişti. Bu konuya kısaca değindikten sonra Humboldt'un dil üstünlüğü savı ele alınmaya devam edilebilir.

Humboldt dil üstünlüğü ya da gelişim sürecindeki dillerin mükemmelliği savını ileri sürerken dillerin gelişim aşamalarında erek bilimsel bir taraf olduğuna işaret etmiştir. Ne var ki dillerin gelişimini evrensel bireyin kendini gerçekleştirme başarısına yönelik belirlenmiş ortak bir gaye doğrultusunda Aydınlanma gelişim modeliyle benzeştirmek yanlış olacaktır. Nitekim Humboldt dillerin farklı yollar izleyerek farklı düzeylerde geliştiklerini, dillerin insan bilincinin farklı dalları gibi büyüdükleri benzetmesiyle ortaya koyar. Çünkü Humboldt dili, kendi özellikli duyuşal, düşünsel ve tinsel gereksinimleri kapsamında kendi anlatım formunda daha yüksek gelişmeye doğru yol alan bir tasar formu olarak değerlendirir (Underhill, 2009: 84). Her ne kadar Humboldt bütün dillerin

sürekli gelişim içerisinde olduklarını bu şekilde belirtiyor olsa da altını çizmek gerekir ki onda -genelde Yunanca ve Sanskritçeyi “mükemmel” ve “üstün” dil formları olarak nitelendirse de- bütünüyle saf bir dil formundan bahsedilmez. Humboldt’un da farkında olduğu üzere diller her zaman birbirleriyle etkileşimdedirler ve başka ilintili kavramları yansıtıp başka dil içerisinde temsilde bulunmayan nedensiz sözcük formları bir dilden diğerine geçer (Underhill, 2009: 86). Nitekim Humboldt’un ifadesiyle dilin ana unsuru olan kelimeler milletten millete göç eden unsurlardır (Humboldt, 1843: 261). Bu anlamda Humboldt’un “daha duyuşsal bir berraklığa, diğer bir dilin kelimelerinin daha içsel bir maneviyata, üçüncüsünün daha ciddi bir kavramsal sunuma vb. sahip olduğu” (Humboldt, 1905: 432) ifadesi kelimelerin dilin niteliğini, dilin niteliğinin ise o dilin konuşucularının “dünyaları”nı etkileyeceğini ima etmiştir.

Humboldt’un dil üstünlüğü ya da daha özellikli deyimle bükümlü dil üstünlüğü savı -daha önce de işaret edildiği üzere- yaşadığı dönemin dil görüşünü yansıtır. Nitekim Humboldt’un yaşadığı dönemde Sanskritçe dolayısıyla ondan geldiği düşünülen Hint-Avrupa dillerinin sözcük köklerinin kavramları belirttiği, bükümlerin cümlelerin öğeleri arasındaki bağıntıları gösterdiği sözlük ve dil bilgisinin çok yakın ilintili olduğu özgül bir biçime sahip olduğu yaygın bir görüştü. Oysa tek heceli ve dil bilgisel bağıntıları gösterecek büküm ve araçlardan yoksun Çince gibi dillerin böyle bir yapısı yoktu. Bu iki uç dil formu örneği yani bükümlü diller ve ayrışkan diller arasında bitişimli ve geçişimli diller bulunur. Humboldt diller arasındaki bu yapısal farklılıkları dikkate alarak dilleri üstünden aşağıya doğru sıralamıştır (Nerlich ve Clarke, 2009: 178). Bu sıralamayı ortaya çıkaran, Humboldt’un, konuşmanın işlevini yerine getirmesi işleminin yöntemleridir. Humboldt bu yöntemleri büküm, ayrışkanlık ve bitişim olarak belirler. Bu yöntemlerin en saf ve mükemmelinin büküm olduğunu ifade eder. Mükemmelliğin en güçlü tarafını büküm oluştururken ayrışkanlık en güçsüz tarafında yer alır. Bu ikisinin arasında ise yani orta güçte bitişim bulunur. Humboldt’un bazen de “geçişimli” olarak adlandırdığı bir dördüncü dil sınıfını da eklediği görülebilir ancak genel olarak Humboldt’un üç dil ulamını temel aldığı görülür (Adler, 1866: 30-31). Bu yöntemler -daha önce bahsedilen- bükümlü, ayrışkan ve bitişimli dillere temel oluşturan öğelerdir.

Daha önce de belirtildiği üzere Humboldt da benzer biçimde dilleri sıralayarak dil üstünlüğü savını ortaya atmıştır. Bu sıralamada dillerin mükemmellikleri ya da noksanlıkları, bu dillerin en mükemmel dil formuna ne derece yaklaştıklarına göre

yordanabilir (Adler, 1866: 30). Ona göre bükümlü diller tartışmasız en üstün dil formuna sahipken hangi dillerin “aşağı” olduğuna yönelik düşünceleri zaman zaman değişikliğe uğramıştır. Diğer yandan, bükümlü diller arasında hangi dilin en üstün dil formu olduğuna yönelik düşünceleri de aynı kalmamıştır. Humboldt kimi zaman Eski Yunancayı kimi zaman da Sanskritçeyi en üstün ya da mükemmel dil formu olarak görerek, diğer dilleri ise gittikçe azalan mükemmellikte derecelendiren bir yaklaşımla genel dil görüşünü ortaya koymuştur.

Humboldt’a göre ses bilgisi yapısının doğuştan gelen dil bilgisel ilkelerle ilişkisi dillerin mükemmelliklerini gösterir (Humboldt, 1971: 67). Belirli şekillerde biçimlendirilen diller, farklılaşan derecelerde farklı düşünsel etkinliğe uyumlanmıştır (Humboldt, 1997: 66). Buradan hareketle Humboldt’un en mükemmel *dil formu* olarak adlandırdığı bir *dil ülkesi* ortaya koyduğu açıktır. Bu bağlamda dünya üzerindeki bütün diller bu ülkenin az ya da çok parlak bir gerçekleşmesidir. Humboldt’un Hint-Germen olarak belirttiği dil ailesinin üyeleri, eski Sanskritçe, Gotça, Yunanca, Latince, Almanca ve kısmen Sami dili bu ölçüne en çok yaklaşan dillerdir. Humboldt bu kapsam dışındaki dilleri bu ülkeye yanlış yoldan ulaşmaya çalışan diller olarak nitelendirir. Buna göre mükemmel ya da “doğru yol tutan” diller ile “yanlış yol tutan” formdaki diller arasında bir karşıtlık söz konusudur. Daha önce de ifade edildiği üzere bu mükemmele yakın diller arasında ülküsel dil formuna en çok yaklaşan dil büküm dizgesinin en eksiksiz ve en parlak temsilcisi konumundaki Sanskritçe iken bu dizgenin bütünüyle karşıtı olarak en göze çarpan dil ise “ayrışkanlık” dizgesinin temsilcisi Çince’dir. Bu anlamda Çinceyi Sanskritçenin tam karşıtı bir dil olarak resmeden Humboldt öyle bir noktaya gelir ki bükümsüz dillerden de Çincenin farklılaşarak dil bilgisel formlara yönelik hiçbir yönseme sergilemez. Nitekim Humboldt bükümsüz dillerin büküme doğru kısmi yönelim gösterdiklerinin oysa Çincenin “bu yolu” hiçbir düzeyde benimsemediğinin, ayrışkanlık ilkesini bütünüyle koruduğunun altını çizer. Daha önce kısaca bahsedildiği üzere Humboldt’a göre var olan bütün diller Sanskritçe ve Çincenin temsil ettiği iki uç noktanın arasında yer alır. Bu dillerin bir kısmı, Humboldt’un deyimiyle, dil bilgisel bağlantılardan yoksun sözcük yapısına sahip Çinceye yakinken bir kısmı da tam tersine her durumda dil bilgisel sözcük yapısını kullanan Sanskritçeye yakındır (Adler, 1866: 32-34).

Genel bir dil formu olduğu hem tarihsel olarak hem de genel yapı olarak açıktır. Nitekim diller ortak kökene sahip olarak aynı kaynaktan ya da kaynaklardan çıktıkları

için bu doğal bir sonuçtur. Diğer yandan her dil, belli simgelerin belli seslerle uyumlu olarak ve anlam kazanarak şeyleri belirtmesi genel yapısına dayanır. Yani dillerde ortak olarak sözcükler, dil bilgisel yapılar ve ses dizgeleri bulunur. Ayrıca Humboldt'un "tüm dilleri yöneten ilke eklemelenmedir" biçimdeki ifadesi dillerin eklemelenme ortak özelliğini taşıdığını da gösterir (Humboldt, 1843: 255). Humboldt dilin bu ortak özelliklerinden hareketle bir genel dil formu olduğuna işaret ederken, ayrıntılı dil incelemeleri sonucunda dillerin içyapısal olarak birbirinden büyük ölçüde farklılaştıklarını da ileri sürmüştür. Nitekim Humboldt en genel anlamda bir kısım dillerin keyfiliğe yatkın, bir kısmının ise doğallığa yatkın olduğuna işaret ederek (Humboldt, 1905: 433) dillerin doğallıklarının farklılaştığını da belirtmiş olur. Bu görüşüyle bir dilsel düalizm ortaya koyan Humboldt ortak dil formu görüşüyle evrensel dile işaret ederken, diğer taraftan da bazı dillerin "üstün gelişmişlik" düzeyine sahip olması görüşüyle de gelişmiş, kısmi-gelişmiş ve az gelişmiş dil sınıflaması temelinde bir dilsel ulam görüngüsü ileri sürmüştür.

Dilleri çağlar boyunca sürekli gelişim halinde olan canlı varlıklara benzeten Humboldt, dilleri karşılaştırarak dilsel kazanımlarına göre bazı dillerin diğerlerine göre "daha az mükemmel" olduğunu ileri sürmüştür (Kwan, 2001: 198). Buna göre "daha yüksek bir eğitim seviyesine ulaşmış diller" ile bunun tersi dillerden söz edilebilir (Humboldt, 1843: 267). Dil, düşünme mükemmelliği için temel oluşturduğundan (Humboldt, 1971: 192) dilin mükemmelliği düşünme yapısının mükemmelliği anlamına gelecektir. Buna göre Humboldt'un dile bakışı genel olarak onun diller hiyerarşisi görüşü ve bunun sonucu olan dil üstünlüğü, dolayısıyla da düşünce üstünlüğü savıyla temellenir. Diller hiyerarşisi yaklaşımıyla Humboldt, bütün dillerin aynı ilerleme hızında gelişmediğini ve ayrımlı zihinsel sığa ve ussal dizge dereceleri yansıttıklarını düşünmüştür. Bunun sonucu olarak onda bir dil üstünlüğü savı göze çarpar (Longhurst, 2011: 582). Nitekim bu, onun Yunancanın diğer dillerden çok daha üstün olduğu ısrarında görülebilir (Grafton, 1981: 372). Bu bağlamda, Humboldt dilleri oluşturan farklı formların temelindeki dilsel yapıları çözümleyerek belli erek bilimsel düzgülere göre hangi dillerin "eksiksizlik" için gerekli olan yapısal gelişimin düzeyine eriştiğini belirlemeye çalışır (Grossman, 1997: 31). Bu çabanın sonucunda incelediği dillerle ilgili bazı sonuçlara ulaşarak çıkarımlarda bulunmuştur. Bunlar maddesel olarak şöyle sıralanabilir:

- Çin dilinin dil yapısında bir “kusurluluk” vardır. Bu, birleştirme ve dolayım için yeterince güçlü olmayan bir dilsel algıyla bağlantılı ses birimleri ayrışkan hale getiren niteliğinden olabilir. Oysaki Sanskrit lehçesinde onun özgün bükümlü karakteri ya da doğasıyla tam tersi durum geçerlidir. Adlandırma biçimlerine bakıldığında Çincenin ‘eksik’ Sanskritçenin ise fark edilir bir şekilde ‘mükemmel’ olduğu görülür. Çince ve Sanskritçe iç tutarlık ve dizgelerinin tam uygulayımında eşit iken düşünsel gelişim elverişliliği açısından eşitsizdir.
- İngilizce fiil çekiminde, bu dilin gerçek kökeni ve doğası bakımından ayrışkan özgün bükümleri korunur ve zihnin bölünmesine engel olur.
- Sami dillerinin gelişimin en doğru gidişatından uzaklaştıkları söylenebilir. Bu dillerin düşünsel gelişimle bağlantısı göz önüne alındığında, özdeksel anlam ve sözcük ilişkileri konusunda bu milletlerdeki derin dilsel algının seçkinlik için gerekli çabuk kavrama ve belginlikten yoksun olduğu söylenebilir. Yine de bu dil alt kolu dilsel algının istemlerine büyük ölçüde uyan ve düşünmenin gelişimini kesin ve açıkça sağlayan “asil” formunu korur.
- “Eylem”in düşüncelerin dizilişinde özne ile nesne arasına giren bir konumda bulunması daha doğaldır.
- “Daha az kültürlü” diller genelde bağlaç yönünden eksiktirler. Bundan dolayı bu diller bağlaçların yerini tutamayan, tam olarak amacına uygun düşmeyen formlar kullanırlar ki sonuçta birbirleriyle bağlantılı olmayan tümceler yan yana getirilmiş olur.
- Çince, Birmanca, Siyamca ve Meksika dili gibi dillerde somut nesnelerle birleşen sayılar kullanıldığında bu dillerdeki bazı dilsel kullanım kısmen anlaşılabilir hale gelebilen özel bir kurulum türüyle konuşmayı zorlaştırır (Humboldt, 1971: 178-262).

Humboldt, bir dilin mükemmeliyetinin ölçüsünü o dilin ait olduğu toplumda uyandırdığı *ideaların* berraklığı, kesinliği ve erkesine dayandırır. Bir dilin diller hiyerarşi içerisindeki yeri ise “Toplumun zihnine ilham verip onu teşvik eder mi?”, “Artı ve açık tonları var mı ve bunlar tam olarak temsil ettikleri gereksiz eklentiler olmadan da düşünceleri tarifliyor mu?”, “Yapısı, yalınlığı içerisinde önermenin en önemli öğelerini barındırıyor mu ve doğru bir dilsel bakış açısıyla alt konumlarda ikincil öğelerin onların etrafında birleşmesine izin veriyor mu?” gibi sorgulara getirilecek yanıtlarla belirlenir

(Brinton, 1885: 18). Bu sorulara olumlu yanıt getiren az sayıdaki dile rağmen birçok dil, düşünce gücünün sunduğu ürünlerden yoksun olarak ya gelişim aşamasına ulaşamamış ya da bu aşamayı geçip tekrar geriye düşmüştür (Humboldt, 1997: 61). Başka bir ifadeyle Humboldt bu durumu şu şekilde ortaya koyar: Her dilin tarihinde, o dilin genel formu ve yapısının “az ya da çok tamamlanıp” bir olgunluk düzeyine eriştiği bir dönemden söz edilebilir (Adler, 1866: 27). Görüldüğü üzere Humboldt diller arasındaki gelişim farklılığını bazen bir kısım dillerin gelişme düzeyine ulaşip diğerlerinin ulaşamadığı, bazen de bir kısım dillerin daha çok geliştiği, diğerlerinin de daha az geliştiği yönünde farklı biçimlerde dile getirmiştir. Tarihsel incelemenin bazı dillerin neden az geliştiklerinin nedenlerini ayrıntılı olarak araştırabileceğini belirtmiştir (Humboldt, 1843: 254).

Humboldt’a göre dil yapısı ile düşünsel etkinlikler arasındaki bağlantı kesindir (Humboldt, 1971: 22). Nitekim Humboldt’a göre dil farklılığı sadece ses çeşitliliğinden kaynaklanmaz, esas olarak düşünsel gelişim farklılıklarından ileri gelir (Adler, 1866: 47). Ayrıca “insan dillerinin ulaştığı ve yapılarında fikir üretmenin türü ve derecesi mutlaka göz önünde bulundurulmalıdır” söylemiyle Humboldt (1843: 267) farklı dillerin farklı nicelik ve nitelikte düşünce gelişimini sağladıklarını belirtmiştir. Ancak belirtmek gerekir ki Humboldt’un dil ile düşünce etkinlikleri arasındaki bağlatının niteliğine yönelik görüşleri değişken bir özellik taşır. En genel anlamda Humboldt, Yunanlıların diğer uluslardan üstün olarak dilin zengin ve özenli kullanımı ile ulusal yaşamda en üst olgunluğa erişen bir incelikli dil bilgisine sahip olduklarını ileri sürerek dilin yapısındaki zenginliğin ulusun tüm yaşamındaki olgunluğunun belirleyicisi olduğuna işaret etmiştir (Humboldt, 1988: 139). Nitekim Humboldt genel anlamda bükümlü dillerin insandaki bilişsel süreçlerle en yakın uygunlukla işlediklerine inanır (Miller, 1968: 29). Çince ve kısmen çağdaş İngilizceyi ise Yunancaya kıyasla daha ‘alt’ bir yere konumlandırır. Nitekim bu iki dil yapısı bağlantılarını göstermek için sözcük konumuna bağlı az sayıda formel (biçimsel) öge içerir (Brinton, 1885: 17). Daha özel olarak ise Humboldt, açık bir biçimde, dil yapısının milletlere özgü zihinsel, ussal ve düşünsel özellikleri biçimlendirdiğini; dilsel değişkenlik ya da çeşitliliğin ise bunun sonucunda ortaya çıktığını ileri sürer. Buna göre halklara içkin düşünce gücü, dil yapısının gelişimini desteklenebilir veya engellenebilir (Humboldt, 1988: 26). Diller insanın iç doğasından kaynaklanır, halkların düşünsel özgünlükleri onların etkisidir ve her ikisi de eş zamanlı

ve karşılıklı olarak zihnin derinliklerinden ortaya çıkar (Humboldt, 1988: 42). Dil sürekli etkin işleyiş içerisindeki insanın genel düşünce gücünün kaynaklandığı bir alandır (Humboldt, 1988: 27). Dilsel yapıdaki değişkenlikler milletlerin bilim, edebiyat ve felsefe gibi düşünce ve sanat dünyalarının görüngelerini genişletir ya da daraltır. Humboldt bilim ve edebiyattaki düşünsel etkinliğin başarısının ulusal temele ve dilin niteliğine dayandığını ifade ederek (Humboldt, 1971: 180) bu görüşünü destekler. Ona göre yaşam dolu ve talihli bir biçimde yöneltilmiş dilsel yapı doğası gereği felsefe ve edebiyat üretecektir (Humboldt, 1971: 181). Humboldt, ayrıca, bir ulusun içsel eğilimi ile birlikte dilinin öz yapısını, o ulusun bilim ve edebiyattaki ulusal etkinlikteki başarısının etkeni olarak ortaya koyar (Humboldt, 1988: 203). Zihinsel yapıyla en iyi şekilde uyumlanan ve onun etkinliğini en iyi şekilde destekleyen dilin yapısının, aynı zamanda, zamandan ve ulusların yazgılarından kaynaklanan yeni biçimlenimler için en kalıcı güce sahip olmak durumunda olduğunu söyler (Humboldt, 1988: 183). Buradan hareketle Humboldt’a göre dil yapısının zihinsel ve düşünsel etkinlikler üzerindeki etkisinin anlamlı ve sürekli olduğu söylenebilir. Yine ona göre her ne kadar herhangi bir düşünce bütün diller aracılığıyla iletilebilse de belli kavramlar için belli sözcüksel birimlerin varlığının, insan zihni üzerinde zenginleştirici etkisi vardır (Slagle, 1972: 9). Benzer biçimde Humboldt, bazı dillerin “daha zahmetli bir şekilde” düşünce birimleri oluşturduklarına işaret etmiştir. Diğer taraftan Humboldt bazı dillerin zihni “daha az” bazılarının da “hiç” “kısıtlamadığını belirtmiştir (Humboldt, 1905: 432).

Humboldt Sanskritçe örneğinde, o dilde felsefe yapmanın her devrinde ve bilginin tüm alanlarında bilimsel terimler dizgesinin gelişmişliği göze çarptığını ve Hindu zihninin kavram elemesi ve dökümünde ilerlediğini (Humboldt, 1971: 146) belirterek Sanskritçenin yapısının diğer üstünlükleri yanında felsefe yapmayı da kolaylaştırdığını dile getirmiştir. Hatta her düşünceye uygun ifade verme sığasına erişen Yunanca ve Latince bu özelliklerini Eski Hintçeye borçludurlar (Humboldt, 1997: 58). Humboldt, Çince örneğinde ise bazı ayrımlı görüşler öne sürerek Çincenin görünüşteki dil bilgisi eksikliğinin aslında ulusal zihinde konuşmanın formel eklemeni ayırt etmesindeki çeviklik yetisini geliştiren bir yapıya sahip olduğunu belirterek onun üstünlüğünü vurgular ve başarısız bir şekilde dil bilgisel ilişkileri belirtmeye çalışan dillerin ise “zihni uyutmaya” eğilimli olduklarını ifade ederek (Humboldt, 1988: 231) Çincenin diğer dillere göre zihni canlı tutmasındaki önemini belirtir. Diğer taraftan ise kendi açıklamasıyla

işaret ettiği üzere Çincenin aslının felsefe, bilim ve edebiyat eserleri üretmesindeki “kusurluluğu”na yönelik genel kanıyı ifade eder: “Diller düşünsel etkinliğin gereksindiği araçlar ve bu etkinliğin ilerlediği yollardır. Bundan dolayı dilleri, düşünsel etkinliği ulamlarının uyumlu bir biçimde gelişmesi için merkeze aldığı ve diller düşünsel etkinliği kolaylaştırıp ve ona eşlik ettiği ölçüde tam olarak yararlı hale gelir. Çince örneğine bakıldığında her ne kadar bu dilin formunun düşüncenin gücünü daha çok ortaya çıkardığı, bütün küçük bozucu bağlantılı ses birimlerini kullanımdan çıkardığından insanın özünü ona eksiksiz bir biçimde yönelttiği ve hatta Çince birkaç metin okumanın bile bu görüşü hayranlık boyutuna taşıdığı gibi kabuller görünse de bu dilin dirençli savunucuları bile şiir, felsefe, bilimsel araştırma ve güzel söz söyleme gibi etkinliklerin onun merkezinden hızla geliştiği düşünsel etkinliğe yönelttiğini hemen hiç savlamazlar” (Humboldt, 1971: 196).

Herder’in dillerin konuşucularının değişik ussal özelliklerinin farklı dil yapılarının yansımaları olması inancı Humboldt’da da görülür (Miller, 1968: 32). Nitekim Humboldt “üstün” dil ile diğerlerinin farklılığını “bir dereceye kadar” milletlerin düşünce güçlerine dayandırır. Buna göre zihin ve duyum olarak iyi donatılmış milletler daha titiz ve yerinde sözcük kullanımı ile daha istikrarlı bir dil gelişimi ortaya koyarlar (Humboldt ve Brinton, 1885: 351-352). Buradan hareketle Humboldt’un dil ile ussal gelişim arasında iki yönlü bir bağıntı olduğuna inandığı ortaya çıkar. Daha önce de ifade edildiği üzere bir dilin yapısal özelliği ait olduğu toplumun felsefe de dâhil olmak üzere düşünsel etkinliklerini kolaylaştırabilir ya da zorlaştırabilir. Diğer taraftan Humboldt, bir halkın düşünsel etkinliklerinin dil yapısı üzerinde etkisi olduğuna da inanır. Çünkü Humboldt’un bazen “aşağı” bazen de “alt” sözcükleriyle nitelendirdiği ulusal yapının o ulusun dilini etkilediğine yönelik savları da dikkati çeker. Örneğin Humboldt, daha lehte durumlardaki ulusların diğerlerinden daha “üstün” dilleri olduğunu savlar (Humboldt, 1988: 27). Buna göre kimi milletler, yapısal olarak diğerlerinden daha avantajlı durumundadır ve bu da doğal olarak onların dillerine yansır. Bu ise dil üstünlüğü savının diğer bir ayağını oluşturur. Nitekim Humboldt’da tek taraflı olarak üstün bir dilsel yapı bir ulusun düşünce dünyasını zenginleştirmez; aynı zamanda ulusal yapı zenginliği ileri olan milletlerin konuştukları dil de ondan nasibini alır. Yani Humboldt’da dil üstünlüğünün ulusun ussal sığasını artırdığını görmek daha belirgin bir şekilde olurken ussal sığanın dil yapısını zenginleştirip güçlendirdiği savı da göze çarpar. Nitekim Humboldt, “aşağı” ulusların

dillerinin de “aşağı” olacağını ve onların “aşağı durumlarının” dillerinden önce geldiğini savlar (Humboldt, 1988: xxxii). Benzer biçimde bazı ulusların incelik ve düşünsel içgüdüyle donatıldıklarını bundan dolayı da bir zihin, düşlem ve kulak uyumuna sahip olduklarını sonuçta da diğer uluslardan daha yetenekli olduklarını ileri sürer (Humboldt, 1988: lxii). Humboldt bu yeteneğe sahip bazı milletlerde daha zengin bir dil yapısının ortaya çıkacağına işaret eder.

Dillerin zihinsel eylemi hızlandırma ve güdüleme eğilimini bir dil ölçütü olarak belirleyen Brinton (1885: 17), diğer dillerden daha noksan konumdaki bir dilin etkisini bir ulusun diğerlerine nazaran sahip olduğu daha az düşünce gücüne bağlar (Humboldt, 1988: 89) ve ulusların düşünsel farklılıklarının konuşma yapılarında görüldüğünü belirtir (Humboldt, 1988: 168). Ayrıca dilin geçirdiği değişikliklerin çoğunun zihnin canlı etkinliğinden kaynaklandığını ifade ederek zihinsel yapının etkileyen, dilsel yapının ise etkilenen konumunu vurgular (Humboldt, 1971: 182). Aynı zamanda dilin sürekli olarak baskın bir düşünsel özgünlük etkisi altında olduğunun açık olduğunu da belirterek bu durumu destekler (Humboldt, 1971: 133). Buradan hareketle Humboldt’a göre “üstün” ya da “aşağı” olarak dillerin ortaya çıkmalarıyla oluşan dilsel farklılığın nedeni, milletlerin özgül zihinsel özellikleridir (Aytaç, 2011: 136). Dillerin yapısı farklılaşır çünkü onları konuşan milletler farklıdır ve her milletin varlıksal belirlenimleri de farklıdır (Aytaç, 2011: 162). Bunu tarihsel açıdan açıklayan Humboldt, dillerin iki aşamadan geçtiklerini ifade eder; tam anlamıyla gelişmiş dillerin yapısal değişmezliklerinin dilin ortaya çıkışıyla kendiliğinden örgütlenme aşamalarını başarıyla geçip ikinci aşamaya ulaşmalarından kaynaklandığını belirtir (Brown, 1967: 115).

Humboldt’un dil üstünlüğü savı aslında onun estetikle ilgili düşünceleriyle de doğrudan bağlantılıdır. Nitekim Humboldt’a göre bazı diller daha fazla canlılık, güç ve incelik gösterme açısından estetik olarak diğerlerinden daha üstündür. Ona göre her insan düşünceleri için yeterince uygun ifadeler bulmaya çalışmakla birlikte konuşurken “güzel” ifadeler bulmak için de çaba gösterir (Smith, 2009: 244). Dillerin bu estetik üstünlükleri yanında dil bilgisel yapıları da düşünceyi ifade etmenin niteliğinde rol oynar. Nitekim edilgen çatı ya da dil bilgisel cinsten yoksun bir dil, bu yapılarla ilintili düşünceleri tam anlamıyla ifade edemeyecek, sonuçta eksik kalacaktır (Brinton, 1885: 14). Her ne kadar Humboldt Sanskritçeyi “en üstün” dil formlarından saysa da Sanskritçede kip ile zaman ayrımının Yunanca kadar açık olmadığını diler getirir ve Yunan zihninin fiil yapısı

oluşturmada “üstün” olduğunu ifade eder (Brinton, 1885: 17). Yunancanın bu üstünlüklerinin Yunanca konuşucuları ve Yunan kültürünün gelişmişliğinin de bir göstergesi olduğunu belirten Humboldt, Klasik Yunanca öğretimi ve Yunan kültürü çalışmalarının insan zihnini geliştirmede bir araç olarak kullanılması gerektiğinin altını çizerek (Weissbach, 1999: 32). Diğer taraftan, Çincenin anlamı iletmek için gereksiz olan her şeyi dışarıda bırakan bir “gözü pekliği”nden bahseder. Bu bir sanat formu ya da düşünsel hazzın kaynağı kabul edilebilir. Ne var ki bu dil aynı zamanda birçok düşüncüyü karşıdakinin tamamlaması için boşluk bırakır, böylece karşıdakine büyük bir yük yüklemiş olur (Wenzel, 2010: 463).

Cava Adası dili örneğinde bazı dillerin düşünce gereksinimleri için “daha noksan” ve “daha az uygun” olduğunu ileri süren Humboldt (1988: 32) bunun nedenini Hindistan’dan önemli ölçüde yüksek bir medeniyet ve kültür alan Cava Adası’nın, mantıksal düşünmenin gereksinmelerine daha az cevap veren dil formunda değişikliğe gitmeyişiinde görür (Humboldt, 1971: 10-11). Buradan hareketle Humboldt’un milletlerin coğrafi ve kültürel açıdan onlara yakın diğer milletlerden dilsel anlamda da etkilenebileceklerini ve bunun onların dilsel yapılarına katkılarının olabileceğine işaret ettiğini gösterir. Nitekim bu örnekte belirtildiği üzere Cava Adası halkı bölgesel ve kültürel açıdan görece Hindistan’a yakın olduğu için oranın medeniyet ve kültüründen beslenmiş; ama dil formunu koruduğu için “mükemmel” dil formu olan Sanskritçenin yapısını kabullenmemiş ya da herhangi bir nedenle alıp kendi diliyle bütünleştirmek istememiş; Humboldt’un savına göre bunun sonucunda kendi “eksik dil formu”nu tercih ederek düşünce evrenini genişletmeyi engellemiştir. Bu ise “daha dar” bir düşünce dünyasının neden olduğu düşünsel ve dolayısıyla da bilimsel etkinlik olarak ortaya çıkmıştır. Yani Humboldt’a göre Cava Adası halkının bilimsel ve felsefi alanlarda yeterince ilerleyememesi, düşünceye belli ölçülerde “ket vuran” dil formlarının bu “eksikliği”ni telafi etmelerini sağlayacak “mükemmel dil formu”na sahip Sanskritçenin kullanıldığı Hindistan’a yakınlık “fırsatı”nı yeterince değerlendirmediklerinden kaynaklanır. Buna göre her ne kadar düşünce üretme açısından “kolaylaştırıcı” ya da “engelleyici” olan dil formu bir ulusun yazgısı olsa da “engelleyici” niteliğe sahip dil formlarının ait olduğu ulusların belli ölçülerde bu durumlarını üstünlüğe çevirebilecekleri olanakları kullanabilmelerinin yolu açıktır. Bu anlamda coğrafya yazgıdır; ne var ki yine coğrafya değişimler, ilerlemeler ve zenginlikler için de fırsatlar sunarak tercihler önerir.

Bu tercihler ise bilinçli istek ve çabalar koşulu çerçevesinde dilsel anlamda düşünce dünyasında bir ulusa üstünlükler sağlayabilir. Diğer taraftan bir milletin kendi dilsel yapısını dış etkenlerden koruma içgüdüğü de oldukça doğal bir tepkidir. Bu açıdan bakıldığında Humboldt'un "üstün dil formu" "üstün" dillerden "aşağı" dillerin düşünce üretmelerini sağlayacak 'ideal formu' almalarında sakınca görmemesi, hatta dilsel formlar 'yüzünden' ulusların felsefi ve bilimsel anlamda ilerleyemediklerine yönelik savı bu doğal tepkeyi, tam tersi, aykırı bir tavır saydığını gösterir. Belirtmek gerekir ki bu anlayış Humboldt'un yaşadığı Avrupa merkezli düşünce dünyasının ortamından bağımsız düşünülmemelidir. Nitekim daha önce de belirtildiği gibi 19. yüzyıl Avrupa bilim dünyasında bilimciler Hint-Avrupa dillerini, dilin en gelişmiş şekli olarak nitelendirirken diğer dillerin henüz gelişimlerini tamamlamadıklarını öne sürüyorlardı. Ancak 20. yüzyıla gelindiğinde bu anlayış değişikliğe uğradı ve kapsamlı inceleme ve çalışmalar sonucunda dilciler her dilin aynı düzeyde gelişmiş ve karmaşık olduğu düşüncesini benimsediler (Ruhlen, 2017: 149-150). Buradan hareketle -daha önce de bahsedildiği gibi- Humboldt'un dil üstünlüğü savının kökenlerini yaşadığı dönemin baskın dil anlayışında biçimlenen genelde Hint-Avrupa özelde ise Sanskritçe ya da Yunancanın "en mükemmel dil formu" olduğu yönündeki önermede bulmak olanaklıdır. Nitekim Humboldt'un yaşadığı dönem Almanyası'nda Yunancaya karşı bir hayranlık besleniyor, Almancanın Yunan diliyle bağlantısı ve benzerliği olduğuna yönelik doğrulanmamış bir sav göze çarpıyordu. Bu yönelim Humboldt dönemi sonrasında 20. yüzyıl boyunca da sürmüştür. Diğer taraftan Sanskritçe Humboldt'un çağdaşlarınca da üzerinde araştırmalar yapılan bir dildi. Bütün bu etkiler Humboldt'un dillere yönelik duyarlılığını ve ilgisini artırmıştır. Bu ilgi onun dillerle ilgili yargılarını da kuşkusuz etkilemiştir (Underhill, 2009: 119).

Humboldt'un dil üstünlüğü savının temelinde, aslında, onun dilin dil bilgisel biçimciliğe doğru aşamalı gelişiminin "dört ardışık aşaması"nın yer aldığı söylenebilir. Bu dört aşamayı başarılı bir biçimde geçen diller mükemmelliğe en yakinken ilk üç aşamadan herhangi birini geçebilen diller en son geldikleri aşamaya göre bir kusurluluk sergiler. Örneğin ilk aşamada bir dil, sadece nesneleri gösterir, konuşmanın biçimsel bağlantısını sağlamasını zihne bırakır. Bu dil bu işlemi kısmen de olsa kolaylaştırmak için sahip olduğu sözcükleri belli bir düzende sıralayabilir. Bu dil, ayrık sözcük veya sözcük formundaki cümle ya da sözcük öbeklerinden oluşan yapıya sahiptir. İkinci aşamada belli

bir düzenliliğe erişen diller için bu aşamada cümle dizilişi daha belirli bir hale gelir. Üçüncü aşamada diller artık belli bir bütünlük derecesine erişebilir. Nitekim diller bu aşamada ek formunda sözcüklere eklemeler yapar, ne var ki Humboldt’a göre bu bağlantı sağlam değildir. Her ne kadar sözcük eklemeleri apaçık olsa da bu aşamada dil “organik” bir bütün değil, bir yığılma görüntüsündedir. Bu yapıdaki bir dil formların sadece formların benzeşimlerinden ibarettir. Dördüncü ve son aşamadaki dillerde biçimsel bağlantıların ifadesi eksiksizdir. Bu dillerde dil bilgisel formları simgeleyen sözcükler sözlüksel özgünlükleri yanında dil bilgisel özgünlükler de kazanarak farklı bağlantıları ifade eder. Bu en yüksek aşamada dil yapısı gerçek formlar, büküm ve bütünüyle dil bilgisel sözcüklerle temsil edilir. Humboldt’un dil üstünlüğü savı dikkate alındığında ilk aşamadaki dilleri ayrışkan ve geçişimli diller, üçüncü aşamadaki dilleri eklemeli diller oluştururken son ve en yüksek aşamadaki dilleri ise bükümlü diller oluşturur. (Adler, 1866: 39-40).

Dillerin en ilkelden gerçek büküme doğru gelişimini dilsel gelişim aşamaları olarak -yukarıda gösterildiği biçimiyle- ele alan Humboldt, bükümsüz yani tam gelişmemiş, eksik dillerin dil bilgisel sözcüklerden sözcük eklerine, sözcük eklerinden de gerçek bir büküme doğru gelişmekte olduklarını belirtir. “Mükemmel” ya da eksiksiz dillerin de benzer şekilde bir gelişim gösterdiklerini söyleyen Humboldt, bu dillerin diğerlerinden farklı olarak en başından beri gerçek dil bilgisel formları barındırdığının, belli bir dereceye kadar bir bütün olarak düzenlendiklerinin ve “organik” bir bütün olduklarının altını çizer. Diğer taraftan ilk aşamadaki ya da en eksik diller dil bilgisel sözcük eklerine, sözcük eklerini de büküme dönüştürmeyi başaramazlar. Humboldt bunun nedeni olarak üç etmenden bahseder: Dilin ses bilgisel eksikliği, dilin konuşulduğu milletin düşünsel durgunluğu ve dilin yazılı formunun etkisi (Adler, 1866: 41). Ayrıca Humboldt dilsel “mükemmelliğin” nispeten büyük insan kalabalığını gerektirdiğini çünkü dillerin mükemmelliğe ulaşabilmesi için buna ihtiyaç olduğunu da belirterek “eksik” dillerin az sayıdaki konuşucularını da o dillerin “eksik” kalmalarının bir nedeni olarak görür (Humboldt, 1843: 268).

Humboldt’un dil üstünlüğü savında dillerin tarihsel gelişiminin de etkileri görülebilir. Buna göre diller ses bilgisel olarak tek heceli yapıdan çok heceli yapıya geçişle gelişimlerini tamamlarlar. Diller birleşim, eklemeler ve bükümle aşamalı olarak çok heceli formlarını kazanırlar. Humboldt bu uzun süreli ve aşamalı gelişimin güvenilir

tarihsel incelemelerle ortaya koyulabileceğini belirtir. Bu tarihsel gelişim süreci sonucunda -Humboldt'un sürekli vurguladığı üzere- diller hece sayısı ve bunların dizilişlerine göre Çince ve Sanskritçe iki uç noktayı temsil ederken geriye kalan diller orta derece sıralaması kurallarına bağlıdır. Humboldt'un vurguladığı üzere Çince zaman zaman bileşime olanak tanısa da özünde tek heceli dil olmasından dolayı gelişim olarak diğer dillerin arkasında kalır. Humboldt'un dilsel incelemeleri sonucunda ortaya attığı Birmanya ve Malay dilleri gibi “orta” veya “ara” dil formları ise hece sayısı gelişimi bakımından Çincenin sınırını aşsalar da gerçek büküm gayesine erişemezler. Daha ziyade orta düzey bir bileşim, bitişim ve kısmi büküm sağlarlar. Hecelerin çoğu noksan bir şekilde sözcük bütünlüğüyle örtüşür. Bundan dolayı bu dillerde heceler ahenksiz bir şekilde dizilim sergiler. Diğer taraftan, Humboldt'un belirttiği üzere, “orta” dillerin aksine az sayıda hecenin belli ölçülerde her zaman ahenkli bir bütüne geçişen Hint-Germen dillerinin ve Sami dilinin temsil ettiği gerçek büküme sahip diller çok heceli kök varlıklarıyla çok büyük oranda dilsel gelişim sağlar (Adler, 1866: 41-43). Humboldt Letonya'da konuşulan diller örneğinde bu gelişimi sağlayan dillerin bugünkü durumlarında bağımsız bir biçimde “gelişmiş” ve “olgunluğa erişmiş” diller olarak sınıflanması gerektiğini ileri sürer. Buna göre Humboldt “Letonya dillerinin ince ve tam gramer gelişimi, onları konuşan halkların kültürel durumuyla hiçbir şekilde bağlantılı değildir” diyerek onların “orijinal ve eskiden çok gelişmiş diller” olduklarına işaret eder (Humboldt, 1828b: 4).

Dil üstünlüğü savıyla Humboldt, bükümlü dillerin üstün dil olduklarını açıkça ifade etmektedir. Ancak bu üstün dil grubunun içerisinde diller arasında bir “alt üstünlük derecelendirmesi” göze çarpmaktadır. Bunu Humboldt'un şu ifadesinden çıkarabiliyoruz: “Her ne kadar Sanskritçe, Yunanca, Latince ve Almancada olduğu gibi genel olarak yapı bilimsel dizge olarak özdeş olsalar da düşünsel ayırt edicilikten dolayı bu dizgenin uygulanışında önemli farklılıklar olabilir” (Humboldt, 1971: 144). Buna göre bu diller bükümlü olmak açısından özdeş olsalar da uygulamada bu dillerin düşünsel etkinlikler için birbirinden farklı işleyişleri vardır. Humboldt'un ele aldığımız diğer görüşleri göz önüne alındığında onun bükümlü dil grubunu diğer gruplara düşünsel etkinliklerde bulunmadaki kolaylık açısından “üstün” olarak konumlandığı anlaşılmakta; bükümlü dil grubu içerisinde ise Eski Yunanca, Sanskritçe ve Latincenin “üstte” olduğu ve buna

göre diğer Avrupa dillerinin alta doğru sıralandığı bir bükümlü diller arası üstünlük düşüncesinin varlığı da sezilmektedir.

2.3. HUMBOLDT'UN ORTAK DİL FORMU GÖRÜŞÜ

Dünyanın herhangi bir bölgesinden ya da kültüründen bağımsız olarak çocukların konuşmayı kendiliklerinden öğrenmeleri (Picq, 2019: 24) ve tüm dillerin çocuklar tarafından dört yaşına basmadan aynı kolaylıkla ediniliyor olması (Pinker, 2007: 277) ortak bir dil formunun insan zihnine yerleştirilmiş olduğunu gösteren en açık ve temel dayanak olarak savunulur. Daha yakından incelemeye ise dillerin ortak olarak yineleme, zamansallık ve kiplik⁴ olmak üzere üç temel özelliği paylaştıklarının gözlemlenebiliyor olması (Victorri, 2018: 60-62) ortak bir dil formuna işaret eder. Chomsky'nin dillerin yüzeysel olarak farklı olduğu, ancak tüm dillerin ortak bir dil yetisi tarafından belirlendiği konusundaki net düşünceleri (Chomsky, 2018: 20), pratik olarak dilleri İngilizce örneğinde incelemesinin göstergesi olarak dünya üzerindeki bütün dillerin temelde aynı olduğuna yönelik inancı (Barnard, 2016: 64) ile birbirlerinden tamamen bağlantısız diller de dâhil olmak üzere tüm dillerde ortak olarak bir ilkeler dizgesi bulunduğunu belirtmesi (Chomsky, 2005: 69) ve çocuğun kusursuz bir evrensel dil bilgisi ile doğduğunu, yani dil ediniminde kullanacağı belirlenmiş bir şemayla doğduğunu ifade etmesi de (Chomsky, 2005: 170) aynı şekilde ortak dil formuna işaret eder. Benzer biçimde Pinker'ın her çocuğun bildiğine inandığı ve *mentalese*⁵ (Pinker, 2007: 283) kavramı ile isimlendirdiği dil de aslında insandaki ortak dil formunu açıklar. Chomsky'nin de içinde bulunduğu birçok düşünürre göre dil, evrensel bir dil bilgisine dayanan sadece insana özgü doğuştan sinirsel bir aygıtla ortaya çıkan bir yetidir (Picq, 2018: 23).

İnsandaki ortak dil formunu destekleyen bu görüş ve düşüncelerin kökenini dizgesel olarak öncelikle Port-Royal adıyla bilinen dil bilgisi kuramında, tüm dillerin

⁴ Bu üç kavram şu şekilde tanımlanabilir:

I. Yineleme: Chomsky tarafından dilin söz dizimi ile ilgili olarak temellendirilen bu özelliğe göre birbiri içine geçmiş cümleler, hayvansal iletişim dizgesinin erişemeyeceği güçte bir ifade niteliği sağlar.

II. Zamansallık: Zamansal bağlantıların kolayca ifade edildiği bu özellik, cümlelerin aynı anda farklı zamanlardaki olguları bir zaman dizisi içerisinde etkin bir şekilde ifade etmeye dayanır.

III. Kiplik: Dillerdeki bu özellik ise bir önermenin, onun doğruluk niteliğinin sorumluluğunun yüklenilmeden ifade edilmesini sağlayan beklenti, zorunluluk, sorumluluk vb. durumlar belirten çok zengin bir kiplik dizgesinin yansımasıdır.

⁵ Türkçeye “düşünce dili” olarak çevrilebilecek bu kavram aslında *mental* ve bir dili niteleyen *-ese* son ekinin birleşmesinden oluşan kurmaca bir sözcüktür.

bağlı olduğu ortak dil bilgisi ilkeleri olduğunu varsayan ve bunları ortaya koymayı amaçlayan, dilin düşünceyi temsil eden bir yapı olduğunu öne süren görüşlerinde (Altınörs, 2003: 95-96) ve Humboldt'un dillerin genel olarak ortak bir yapıya dayandığı şeklindeki angın görüşünde bulmak olanaklıdır. Diğer taraftan Orta Çağ'daki Modist filozoflardan Boethius'un her dilde evrensel gramerin kurallarının içkin olduğuna yönelik düşünceleri (Altınörs, 2003: 88) ortak dil formu düşüncesinin, temel anlamda, çok daha önceleri filizlenmeye başladığını gösterir. Daha önce de ifade edildiği üzere, Humboldt'un da dil felsefesinde dil tümellerinin varlığını kabul edip savunduğu görülebilir (Manchester, 1985: 71). Yani Humboldt dil tümellerinin varlığını kabul eder (Olson, 1978: 145). Humboldt'un dil tümelleri görüşü Orta Çağ'ın sözde "düşünsel dil bilgisi" ve Rönesans ve Aydınlanma Çağı'nın genel veya "felsefi" dil bilgisi ile 1660'ın Port Royal dil bilgisi geleneği içerisinde yer alır. Bu gelenek, bütün dillerde bazı dil bilgisel yapılar olduğunu temel alır. Bu anlamda dilin tümel tarafları vardır. Ancak bu tümellik olumsal bir gerçek olarak görülmemeli; dil evrensellerinin varlığı insanlığın ortak düşünsel özelliklerinin, insana özgü belli düşünce yapılarının ya da kurallarının bir yansıması ya da göstergesi olarak açıklanabilir (Manchester, 1985: 73). Humboldt'un dil tümelleri görüşünü ortaya koymasına kaynaklık eden bu etkenler içerisinde Lancelot ve Arnauld'un Fransız Port Royal dil bilgisinin etkisinin bariz bir biçimde önde olduğu söylenebilir (Brown, 1967: 97). Diğer taraftan, Kant'ın tümellerinin Humboldt'un düşüncesinde temel rolü olduğu görülebilir. Nitekim onlar dilleri karşılaştırmak için temel bir kaynak çerçevesi sunar. Bununla bağlantılı olarak Humboldt bir dilde ifade edilen bir başka dilde öyle ya da böyle ifade edilebilse de dil bilgisel ve sözcüksel olarak diller arasında ciddi farklılıklar olduğunu söyler (Slagle, 1972: 19).

Humboldt'un dil tümelleri ya da ortak dil formu görüşü yıllar içerisinde değişikliğe uğramıştır. 1800-1820 yılları arasında Humboldt'un yazılarında önemli dil tümellerinin varlığına yönelik bariz kanıları mevcuttur. Humboldt'un bütün dillerin evrensel olarak önemli formlarının olduğuna yönelik bu kanısının kaynakları arasında Fransız evrensel dil bilgisi okulu ile daha önce de ele alındığı üzere Humboldt'un genel dil felsefesini de etkileyen Kantçı bilgi kuramı bulunur. Yine Kant'ın üçüncü Eleştirisindeki erek biliminden etkilenererek bütün dillerin ortak bir gayeyi paylaştıkları kanısına sahip olur. Tüm dillerin evrensel us tarafından belirlenen bir plan üzerine modellenmesi yönündeki yaygın Aydınlanmacı kanı da Humboldt'un dil görüşünün erken döneminde kendine yer

bulur. Sonraki yıllarda ise diller arasında önemli farklılıklara yönelik vurgu dikkat çeker. Humboldt'un dil görüşünün, zamanla, daha eski olan dil bilgisine akılcı yaklaşımdan tamamıyla dillere karşılaştırmalı yöntemin uygulanmasına kaydığı görülebilir (Brown, 1967: 96-97, 101). Böylece Humboldt'un tümelci görüşü gittikçe azalır, Humboldt gittikçe artan bir biçimde güncel dil verisine yoğunlaşır. Tümelci yaklaşımların etkisinin iyice azaldığı gözlemlenebilen Humboldt'un geç dönem yazılarında dilsel görelilik görüşü sunulmaya başlar (Brown, 1967: 117). Humboldt'un görüşündeki bu değişiklik ortak dil formu düşüncesinden tek tek dillerin de kendilerine ait alt formlarının olduğuna yönelik düşünceye geçişe neden olur. Ayrıntılı dil incelemeleri sonucunda Humboldt dilsel farklılıkları ortaya koymaya çalışır. Buna göre dildeki farklılık şöyle ortaya çıkar: "Doğal-tarihsel bir olgu olarak, insan ırkının doğrudan bağlantısının bir sonucu olarak, halkların kabilelerinin farklılığının ve ayrılığının kaçınılmaz bir sonucu olarak ve entelektüel-teleolojik bir olgu olarak, ulusları oluşturma bir aracı olarak, entelektüel ürünlerin daha zengin bir çeşitliliğinin ve daha büyük bir özelliğinin aracı olarak, insan ırkının eğitilmiş kısmının karşılıklı duygu ve bireyselliğe dayanan daha samimi bir bağlantısının mucidi olarak" (Humboldt, 1843: 247). Ancak belirtmek gerekir ki ortak dil ya da dil tümelleri görüşü dikkate alındığında özellikle Port Royal ile örtük ve dolaylı Kant etkileri Humboldt'un geç dönem söylemlerinde görülebilir (Brown, 1967: 103). Humboldt'un evrensel dil bilgisinin geçerliliğine inancı ve Yeni Kantçı gramercilere ilgisi de ortak dil formu görüşüne kaynaklık eder (Brown, 1967: 117). Humboldt'un dil tümellerine yönelik araştırmaları ve yerel değişkenliklerin ayrıntılı betimlemesinin ortaya çıkardığı karşıtlık, onun Aydınlanma ve Romantik dönem arasında bir geçiş konumunda bulunmasından kaynaklanır (Brown, 1967: 112). Bunun sonucu olarak Humboldt -bu çalışmada da işaret edildiği üzere- özellikle sözlü dilin bireyselliğini ve öznelliğini vurgulayıp bu düşüncesini -ileride de ele alınacağı üzere- dünya görüşü kavramının göreliliğinde sürdürse de Chomsky de dâhil, bilimcilerce onun bireysel sözlü dil düşüncesinin ötesinde dil tümellerine yönelik çalışmalarındaki ilgi, görmezden gelinmemelidir (Underhill, 2009: 142).

Humboldt'a göre dilin içsel veya zihinsel ögesi bir eş biçimlilik ortaya çıkararak dillerin ortak formuna işaret ederken dışsal veya ses bilgisel ögesi ise dilsel farklılığı gösterir (Adler, 1866: 28-29). Nitekim Humboldt, bir dildeki öğelerden birisi olan ses birimini dilsel çeşitliliği artıran ilkeler içerisine dâhil eder (Humboldt, 1971: 193).

Humboldt'a göre bu farklılığın sonucu olarak ortaya çıkan dillerin karakterindeki farklılık ilk bakışta bile belirgindir (Humboldt, 1971: 130). Yapısal benzerlikteki dillerin bile karakter farklılıkları bilinmektedir. Bu farklılık sözcük veya yapı düzeyinde konumlandırılabilir. Humboldt, farklı dillerin aynı göndergeyi imleyen sözcüklerinin sözcük düzeyinde bile dilsel özgünlüklerinin ortaya çıktığını savunur. Nitekim görünürde çevrilebilen sözcükler bağlam içerisinde az da olsa farklı şeylere işaret ederler (Paxman, 1990: 35-36). Dilsel değişkenlik olarak adlandırılan bu görüngü insanın içkin düşünsel gücü tarafından kolaylaştırılan veya engellenen ve buna bağlı olarak da çok ya da az başarılı bir şekilde filizlenen, evrensel ve doğuştan olan konuşma erkesiyle gösterilen bir çaba olarak değerlendirilebilir (Humboldt, 1971: 4). Diğer taraftan ayrıntılı bir inceleme yapılırsa ortak bir dil formu olduğunun görüleceğine inanan (Chomsky, 1966: 59) Humboldt'un genel dil anlayışının temelini oluşturan düşüncenin, dilin bir yapıt değil bir gerçekleşme süreci olduğu söylenebilir (Forster, 2011: 92). Buna göre dil olmuş bitmiş bir ürün değil, daha ziyade süregiden bir üretimdir. Humboldt'un genel dil anlayışındaki diğer bir düşünce ise dilin sınırlı sayıdaki araçla bitimsiz kullanım seçeneği sunmasıdır (Chomsky, 2000: 24). Son dönemde Chomsky'de de görülen "sınırlı sayıda araçla sınırsız kullanımda bulunma" görüşü öncesinde Humboldt tarafından da savunulmuştur (Pinker, 2007: 75). Humboldt, konuşucunun sınırlı sayıdaki araçla sınırsız sayıda kullanım ortaya çıkardığını, dil bilgisinin sınırsız sayıda birbiriyle bağlantılı derin ve yüzey yapılar üreten sınırlı bir kurallar dizgesi oluşturduğunu savunur (Chomsky, 2005: 15).

Humboldt'un dil anlayışında görülen diğer bir temel düşünce ise dillerin ortak formu olduğuna inanmasıyla ortaya çıkan mutlakçı dil anlayışıdır (Altınörs, 2012: 150). Buna göre dil yetisi insana özgüdür ve tüm dillerin ortak bir formu olmak durumundadır (Aytaç, 2011: 160-161). Humboldt'un öncüllerinden benimsediği gelenek çerçevesinde doğal dillerin özleri gereği diller insan doğasına dayandıklarından bazı ortak özellikler paylaşırlar (Brown, 1967: 84). Dile doğal yatkınlık insan için genel olgu olduğundan ve tüm insanların zihinlerinde tüm dilleri anlayacak anahtarın olması gerektiğinden; bundan tüm dillerin formlarının temelde aynı olması ve ortak bir amacı gerçekleşmesi gerektiği gibi sonuçlar çıkar. Diller arasındaki farklılıklar yalnızca araçlara dayanır (Humboldt, 1971: 193). Buna göre Humboldt tüm dillerin formunun aynı olduğunu, farklılıkların ise ortak yapıyı ifade etmek için işe koşulan araçlarda yattığını savunur. Ona göre konuşmanın bilinen ayrımları tüm dillerin ideal evrensel dil bilgisine bağlıdır (Humboldt,

1988: xviii-xix). Humboldt'un bu ortak dil anlayışına yönelik delili ise onun eğer yüzeysel bir gözlem yerine derinlemesine bir içyapı araştırmasına girilirse bütün dillerin dil bilgileri açılarından oldukça benzer oldukları görüleceği (Stainton, 2000: 40) düşüncesine dayanır. Buna göre her dil, insanlığın tüm kavramsal dokusunu ve temsil tarzını bir miktar bünyesinde barındırır (Humboldt, 1988: 60). Humboldt'un bu görüşünü onun dil formunun, zihnin çabasına bağlı değişmez ve bağdaşık nitelik tarafından belirlendiği yönündeki genel düşüncesi açık bir biçimde ortaya koyar (Humboldt, 1971: 28). Buna göre tüm dillerin bağlı olduğu genel bir dil biçimi tek tek dillerin özelliklerini biçimlendiren bir unsur olarak zihinsel etkinliğin niteliğine göre değişken bir şekilde dilleri belirler.

Humboldt'un temel dil görüşünde göze çarpan diğer bir nokta ise -daha sonra ayrıntılı bir şekilde ele alınacak olan- dilde görelilik ilkesidir. Humboldt, dillerin konuşanlarının kimi gözlem ve bağlantıları algılamak için kolaylaştırıcı veya engelleyici olduğunu ileri sürerek dilin görelilik ilkesi sunduğunu ifade eder (Dinneen, 1967: 218). Bu görelilik, kimi dillerin diğerlerine nazaran algı ve anlamayı daha açık hale getirmek bakımından üstünlüğe sahip olduğu varsayımına dayanır. Nitekim ona göre dil hem uzaklaştırma hem de birleştirme gücüne sahip (Humboldt, 1971: 131) bir görüngüdür. Buna göre bazı dil formları zihinsel birleştirme gücüyle insanın dış dünyayı algılayıp anlamlandırmasında daha yetkinken bazı diller ise aksine, insan zihnini kısıtlayan formuyla insanın dış dünyaya yönelik algısını kısıtlayabilir. Bazı dillerde doğru düşünme sekteye uğrayabilir ya da en azından bazı diller doğru düşünmeyi çok fazla kolaylaştırmayabilir (Humboldt, 1971: 197). Diğer taraftan dilsel gelişim anlamında şiirsel ve felsefi olarak üstünlüğe sahip dillerden bahsedilebilir ki onlar mükemmelliğe daha fazla erişmişlerdir (Humboldt, 1971: 66). Görüldüğü üzere Humboldt'a göre diller zihin dünyasına ve düşünceye olumlu ve olumsuz etkileri bağlamında dilsel görelilik oluştururlar. Bu göreliliğin bütünsel göreliliği olduğu söylenemez. Nitekim o, belirli sözlüksel ve dil bilgisel tümellerin olduğunu dile getirir (Brown, 1967: 118). Buradan yola çıkılarak Humboldt'un dil tümellerinin varlığına ilişkin savı, dilsel ayrımların varlığına yönelik vurgusuyla ayrışık bir dil anlayışı ortaya çıkarır.

Humboldt'un ortak dil formu düşüncesini onun bütün dillere içkin belirli tümellerin varlığına yönelik savlarına işaret etmesiyle koşut bir biçimde ele alabilir. Nitekim onun ortak dil formu ve dillerde bazı tümellerin varlığına ilişkin görüşleri iç içe geçmiş nitelik

taşıır. Bu bağlamda, Humboldt'un dilin insanın özgül yetisi olması, ortak bir dil formunun varlığı ve dillerdeki tümellerin olanağı düşünceleri iç içe geçmiş olduklarından aynı başlık altında ele alınabilir. Aslında Humboldt'un bu dilisel görüşlerinin temelinde onun belli özelliklerinin -özellikle de dil bilgisel özelliklerin- bütün dillerde bulunduğu yönelik kabulü ve savı bulunur (Manchester, 1985: 70-71) Bu da “evrensel dil bilgisi” kavramına işaret eder ki Humboldt bununla düşünme yasalarına karşılık bir dizi dil bilgisel bağıntıyı kastetmiştir. Buna göre düşünme yasaları bütün insanlarda içkin olduğu için dil bilgisel bağıntılar da evrensel olacaktır (Manchester, 1985: 75). Nitekim bütün dillerde evrensel olarak dil bilgisel bağlantılar olması, bizzat düşünme yetisinde belli mantıksal bağlantılar olmasına dayanır. Humboldt insanın düşünme yetisine karşılık gelen evrensel dil bilgisindeki söz dizimsel formları, ilk dört hal olmak üzere etken ve edilgen çatılar, tekil ve çoğul sayılar ve eylemin eylemlilik, ulaç ile isim-fiil formları olarak aktarır (Manchester, 1985: 79). Bu demek oluyor ki Humboldt'a göre dil tümelleri insanın özgül düşünsel yetisiyle temellendirilebilir. Humboldt'un deyimiyle düşünsel çabanın “en derin ve incelikli” taraflarını kapsayan diller için niteliklerini farklı yöntemlerle kullanarak ortaya koydukları özgünlükleri yanında ortak bir ruha (gerçekliğe) da bağlıdırlar (Humboldt, 1997: 52). Dolayısıyla tezin konusunu da oluşturan Humboldt'un dil-düşünce bağlantısına “evrensel dil bilgisi”nin kaynaklık ettiği ve bu bağlamda ele alınması gerektiği açıktır.

Humboldt'un dil felsefesi; dil çeşitliliğinin ve dilin niteliğinin başlangıçta zihinsel erkeden çıktığını ve onun en mükemmel dil formunu bulduğu çekimli Sanskritçeyi ölçüt almasıyla dillerin değerlendirilmesinin ortaya çıkardığı Hint-Avrupa dışındaki ulusların eşitsiz zihinsel sığalarının değerlendirilmesine dayanır (Humboldt, 1988: Ixi-lxii). Buna göre Humboldt, elindeki olanaklar ölçüsünde dünya üzerindeki dillerin yapısını inceleyerek belli sonuçlar çıkarmaya çalışmıştır. Elli üzerinde dili inceleyen Humboldt genel olarak dillerdeki evrensel ilkeleri tanıtlamaya girişmiştir. Humboldt'un ulaştığı sonuçlardan birisi her ne kadar diller arası farklılıklar olsa da tüm diller ortak bir amacı taşıır şeklindedir (Brown, 1967: 112). Bu bağlamda, Humboldt dil felsefesini ortaya koyarken dillerin genel bir formu olduğunu görmüş, daha ayrıntılı araştırmalar sonucunda ise dillerin içyapısında düşünsel farklılıklar olduğunu fark ettiğini ifade etmiştir. Buna göre genel bir dil formunun üyesi olan diller “en mükemmel”den “en kusurlu”ya doğru bir çizgide sıralanmıştır. Bunun sonucu olarak da Humboldt'un deyimiyle tam ilkeli

forma sahip diller ile bu tam ilkedен uzaklaşan diller arasında mutlak bir antitez kurulabilir (Humboldt, 1971: 196). Bu bağlamda Humboldt, genel dil formu altında Hint-Avrupa üyesi dillerin diğer dillerden açık biçimde düşünsel etkinliği üst düzeyde sağladıklarını savlamıştır. Humboldt'un genel dil görüşü, genel bir dil formu altında tüm dillerin çeşitlendiği ve dillerin bu çeşitliliğe uygun olarak farklı düzeylerde düşünce üretmedeki güçlerine sahip oldukları savı üzerine temellenir. Çünkü Humboldt'un genel dil formu veya dilde tümellerin varlığı görüşü, her insanın belli bir dili edinme eğilimde olduğu, milletlerin de benzer şekilde dillerini belli bir yönde geliştirme eğiliminde olduklarını savlar (Manchester, 1985: 81). Bu görüş genel dil formuyla karşıt gibi görünse de Humboldt'un amacı dilin bir görüngü olarak genel, toplumların konuştukları tek tek diller açısından ise özellikli olduğunu ortaya koymaktır. Bu ikici yaklaşımıyla Humboldt, insan açısından dilin tümel, millet açısından ise tikel olduğunu ileri süren bir dil felsefesi ortaya çıkarmıştır.

Önceki başlıkta ele alınan Humboldt'un dil üstünlüğü savında görüleceği üzere Humboldt ayrışkan dillerin en alt basamakta, bitişimli ve geçişimli dillerin ara basamaklarda, bükümlü dillerin ise en üst basamakta olduğu bir diller hiyerarşisi düşüncesi ortaya atar. Diğer taraftan, farklı gelişim basamağındaki bu diller insanlık ülküsü paydasında birleşirler. Bir milleti bir bütün olarak tutan ve o milletin kendine özgü niteliklerini kenetleyen dil, Humboldt'un deyiimiyle, son kertede insanın ortak doğasının evrensel insani öğelerine bağlanır (Adler, 1866: 47). Buna göre Humboldt'un dil üstünlüğü savı ile ortak dil formu görüşü arasında güçlü bir bağlantıdan bahsedilebilir. Gelişim sürecini tamamlayamayan, tamamlamakta olan ve tamamlayan çeşitli dil sınıflarının tamamı aslında ortak bir ilkede buluşabilirler. Buna göre evrensel bir dil formu şemsiyesi altında diller gelişimsel olarak farklı kademelerde birbirlerinden ayrılıp çeşitlenirler.

2.4. HUMBOLDT'UN “DİLİN BİR *ERGON* DEĞİL, BİR *ENERGEIA* OLMASI” GÖRÜŞÜ

Humboldt'un dil felsefesinde dil görüngüsünü açımlarken kullandığı Yunanca kökenli iki sözcük *ergon* ve *energeia* öne çıkar. Her ne kadar Humboldt *ergon* yerine *Erzeugtes*, *energeia* yerine ise *Erzeugung* terimlerini de kullansa da (Olson, 1978: 50) açımamaya çalıştığı şey aynıdır. Buna göre Humboldt dili bitmiş bir “ürün” olarak değil

bir “üretim süreci” olarak ele alır ve bunu da *ergon* (ürün, eser) yerine *energeia* (etkinlik) olarak isimlendirir (Humboldt, 1971: 27; Humboldt, 1988: 48-49). *Energeia* terimi ilk olarak, onu bulduğuna inanılan Aristoteles’te görülür. Humboldt’un ise bu Aristocu kullanımı benimsediği söylenebilir (Olson, 1978: 40). Dili bu terimle niteleyen Humboldt buna göre dili, ortaya çıkarılmış ve bitirilmiş bir çıktı olarak değil, insanın zihninde etkin bir şekilde işleyen bir sığa olarak görür. Dil üretilmiş değil, üretmeyi sürdürür. Edilgen bir biçimde duran, sabit ve değişmeyen değil, aksine değişmeyi sürdüren, ilerleyen ve işleyendir. Buna göre dil Humboldt’un ifadeleriyle, edilgin bir varlık olarak değil, sürekli üreten bir ortam olarak görülebilir (Humboldt, 1971: 37). Almanca ifadeyle diller *Erzeugung* yani üretimdir, *totdes Erzeugtes* yani ölü bir ürün değildir (Underhill, 2009: 60). Bu anlamda Humboldt’un dil felsefesinde dil hiçbir zaman nesnelleştirilmiş cansız koşullar altında bir ürün olarak betimlenmez. Humboldt için dil kendisini zihnin işlemesi için bir aygıt olarak sunar; zihin ise dilden yararlanarak onun içerisinde etkinliklerini sürdürür (Underhill, 2009: 87).

Humboldt’un felsefesinin en önemli ögesinin onun dili etkinlik olarak gören anlayışı olduğu söylenebilir (Bushnell, 1993: 136). Onun dili *energeia* yani etkinlik olarak değerlendirmesini anlamak için ise onun dil kuramına bakmak gerekir. Filozofun dil kuramına bakıldığında onun iki temel ilkeye dayandığı görülür: içsel dil eğilimi ve ses. Humboldt bu iki dilsel ilkenin birincisine dayanarak “dil *ergon* değil, *energeia* oluşu”nu ileri sürer (Harris ve Taylor, 1997: 173). Filozof, dilin insanın evrensel düşünsel erkesinin anlatımının formlarından birisi olması ve sürekli olarak devimsel olması (Humboldt, 1971: 5) gibi temel niteliklerini ifade ederken de dilin devimsel oluşuna vurgu yapmış olur. Daha önce de ifade edildiği üzere dil bilimdeki *form* kavramının mimarı olan Humboldt’a göre *form* dural ya da dil bilgisel kuralların bir dizgesi değil, bir *Form-kraft* (biçimlendiren güç) niteliğindedir (Manchester, 1985: 84). *Form* dilin, zihnin etkinliği veya edimi yoluyla düşünme ve konuşmanın değişmez ve genel örüntüsüne biçimlendirilen kısmıdır (Underhill, 2009: 62). Buradan Humboldt’un dil felsefesinde dilin bir *energeia* olması görüşü ile dil formu görüşünün birbiriyle bağlantılı olduğu açıkça görülebilir. Nitekim ona göre form duruk değil devimsel kurallar dizisidir (Bushnell, 1993: 24).

Humboldt’un bu ünlü dil görüşünün kısmen Alman düşünür J. G. Fichte’nin deneyimin olanağının bir aşkın hali olarak eylemin şeyler ya da olgulardan önce geldiği

düşüncesinden alındığı söylenebilir. Bu düşüncenin Humboldt'daki biçiminde dil, bireyin deneyiminin imkânının aşkın haline bürünür ve dilin bu asli doğası bir etkinliğiyle aynıdır (Forster, 2011: 92). Diğer taraftan, Humboldt'un *ergon* ve *energeia* arasında temel eytişim oluşturan bu dil görüşü onun dil-düşünce bağıntısına yönelik fikirleriyle uygunluk içindedir. Fransız düşünür Condillac'a benzer biçimde Humboldt, insanın dile sahip olması nedeniyle zihninin işleyişine hâkim olabildiğini öne sürer. Bu anlamda dil, öz bilince ve aksi durumda düzensiz olacak düşünce akışının ifadesine ve çözümlenmesine olanak sağlar (Harris ve Taylor, 1997: 175). Bu iki görüşten yola çıkarak Humboldt'un dili sözcük ve seslerden oluşan bir varlık olarak değil zihinsel ve aşkın bir eylem olarak bireyin düşünce üretmesine olanak sağlayan soyut bir üretici form olarak ele aldığı açıktır. Nitekim Humboldt'a göre dil, insanın sahip olduğu diğer niteliklerden öte bir şeydir. Dil, insanın sahip olduğu bu nitelikleri de olanaklı kılan eşsiz bir güce sahiptir. Bu anlamda dil, sadece bir eser olarak ele alınır, sınırlandırıldığında insanın zihinsel ve düşünsel yetileri de somutlaştırılıp sınırlandırılmış olur. Oysaki dil, soyut ve aşkın bir hareket formu olarak bir şeylerin üretimi değil, üretilenlerin üretilmesini sağlayan, düşünsel süreçlerin de ona bağlı olduğu her an gerçekleştirmede bulunma gizil gücüdür. Bu anlamda dil, sınırları belirlenmiş, apaçık bir *Erzeugnis der Thätigkeit* (etkinlik ürünü) olmaktan ziyade bir *unerklärliche Selbstthätigkeit* (anlaşılması zor bir kendiliğinden etkinlik) niteliğindedir (Walker, 2017: 8).

Dili konuşucularının sürekli düşünsel etkinliklerinden dolayı etken ve canlı olarak gören (Kula, 2012a: 130-131) Humboldt'un *energeia* görüşü, dilin salt bir iletişim mübadelesi aracı olmadığını; insan deneyimini ideal bir şekilde yeniden oluşturan ve bu idealleştirmeyi aleni hale getiren bir yapı olduğunu temel alır (Basilius, 1952: 97-98). Buradan hareketle, Humboldt, dili *ergon* olarak ele almayarak dili tamamlanmış bir ürün olarak ele alan ve iletişimi dilin ana gayesi olarak gören kökleşik ve indirgemeci görüşe karşıt bir tavır sergiler. Nitekim dilin *ergon* olarak ele alınması dilin iletişim işlevini merkeze alırken Humboldt'un savunduğu *energeia* görüşü, dilin aşkın bir şekilde gerçekliği aktarmadan ötede gerçekliği bizzat oluşturma işlevine odaklanır. Bu anlamda Humboldt'un *energeia* görüşü, *ergon* görüşüne karşıt olarak dilin ideale doğru giden etkin işleyişine odaklanarak dili idealleştirir.

Humboldt'un *energeia* görüşü için Akarsu (1998: 21-23) dilin tarihsel açıdan tanımlanması gerektiği anlamını çıkarır. Ona göre Humboldt'da dil, insanın içkin

yetisidir, ama tam olarak verili bir beceri de değildir. Tarihsel bir gerçekliğe sahip dil, tarih içinde gelişir, kuşaktan kuşağa işlenegelir ve *Geist* (insan ruhu) tarafından oluşturulur. Yani insanda her ne kadar dil sığıası yerleşik durumda olsa da zaman içerisinde toplumsal ilişkilerin ve kültürün de katkısıyla sürekli değişime ve gelişime açık olarak var olur. Buna göre dil hem bireysel hem de toplumsal bir varoluş sergiler. Nitekim insanın özgül yetisi olarak dil, belli amaçlar etrafında toplanan bireyler arasında tam olarak anlamını bulur. Demek ki dil sadece insanın içerisinde doğan ancak gelişip zenginleşmesi için temelde ortak idealler etrafında toplanıp bir bağ kuran insan topluluğuyla olanaklı olan devimsel bir yapıdır. Nitekim Humboldt'un (1828b: 24) ifadesiyle dil bireysel olarak değil, toplumsal olarak gerçekliğe kavuşturulabilir.

Humboldt, dilin insana anlatımı verdiğini ve onun insanın anlatma yetisinin devimsel birleşimi olduğuna inanır. Humboldt'un *energeia* görüşü onun dilin bir etkinlik ya da etkileşim olması yönündeki devimsel görüşüyle ilintilidir. Nitekim konuşma iki yönden etkileşimli bir dizgedir. Birincisi, konuşma birbiriyle etkileşimde olan kullanıcılar gerektirir. İkincisi, konuşma zihinle dilin, zihni onunla donattığı dış dünya kavramları arasında bir etkileşim gerektirir. Bu anlamda Humboldt dilsel etkinliği *energeia* bağlamında ele almış olur (Underhill, 2009: 65). Diğer taraftan Humboldt'un devimselcilik ve öğelerin devimsel etkileşimiyle ilgili görüşleri, onun dili *energeia* olarak gördüğü, sözcüğün sözcüğü doğurduğu ve son sözcüğün olmadığı süregiden bir etkinlik anlayışını akla getirir (Bushnell, 1993: 111, 144). Humboldt, bireylerin başka bireylerle konuşarak kavramlarını düzenlemelerini sağlayan zihinlerinin etkin bir biçimde kavram oluşturdıklarını, böylece insan belleğine işlenen kavramların gelecek nesillere aktarılmış olduğunu ifade ederek (Underhill, 2009: 69-70) dilsel-zihinsel bir işlev olan kavram oluşturma sürecinin dilin bir *energeia* olması düşüncesiyle bağıntılı olduğunu göstermiş olur. Nitekim insan dış dünyadaki şeylerin nesnel olarak var olduklarını dilin insana sağladığı kavramlara dayanarak algılayıp ifade edebilir (Underhill, 2009: 70).

Humboldt'daki *umgestaltung* terimi dilin *energeia* olması görüşüyle bağlantılı olarak açıklanabilir. Bu terimi kullanan Humboldt, dili yeniden şekillenen bir yapılanma sürecinde düşünür. Bu şekillenen ve tekrardan şekillenen süreç zihinsel etkinlik yoluyla ortaya çıkmaktadır. Tarihsel olarak bakıldığında Humboldt'un yaşadığı dönem ve 19. yüzyıl boyunca Almanya'da dil biliminin doğrultusu, dilin kökeninin tek tek dillerin kesin bir *Ursprache*'e (kaynak dil) götürüleceğine yöneliktir. Humboldt'un köken problemine

ilişkin görüşü ise -dilin devingenliği bağlamında- farklıdır. Humboldt, bu düşünceyi dilin süregiden buluşu olarak nitelediği insanın konuşma ediminden hareketle ortaya koyar. Humboldt'un geliştirdiği dil felsefesinde konuşma veya sözlü dil⁶, sıklıkla gündelik iletişime atfedilen sıradan konumun ötesinde aşkın bir düzleme yerleştirilir. Bu anlamda sözlü dil, dilin değişmez kaynağı niteliğine bürünür. Dolayısıyla dil biliminin amacı, bu değişmez kaynak konumundaki süregiden, tekrar tekrar ortaya çıkan⁷ sözlü dilin değişken anlatımlarını kavrama ve açıklama çabası olarak düşünölmek durumundadır. Böylece Humboldt, bir süreç olarak dilin konuşucuların zihinsel etkinliği vasıtasıyla sözlü dili yeniden şekillendirmesi yönünde bir dil modeli ortaya koymuş olur (Underhill, 2009: 75-76). Dikkat edilecek olursa dilin kökenine ilişkin olarak Humboldt'un dönemindeki sabit, genel ve tek bir ön-dil görüşüne karşıt olarak Humboldt dili *energeia* düşüncesi bağlamında dilin kökenini insanların sözlü dillerindeki devingenliğin ortaya çıkardığı çeşitliliğe bağlar.

Humboldt'un *energeia* görüşünde önemle vurguladığı diğer nokta, insanın zihinsel etkinliğinin gerek dilin gerekse de sözlü dilin şekillenmesini-yeniden şekillenmesini olanaklı kılması, bunun sonucunda onların varlığını sağlamasıdır. Humboldt dilin sürekli gelişen, daha fazla düşünce aktarma sığasını artıran ve hiç bitmeyen bir yapı olduğunu görür. Buna göre dil sınırsızdır, çünkü o düşünülebilecek her şeydir. Anlıkla bağlantılı olan dil, eksiksiz bir organizmadır. Dilin sabit kurallar dizgesi değil, bir süreç ya da etkinlik olduğu savı, sürekli oluş durumu olarak zaman kavramının “organik” kuramına dayanır (Bushnell, 1993: 191). Görüldüğü üzere Humboldt, döneminin genel dil görüşünden farklı olarak dili, dilin zihinsel etkinlikle bağlantısı ile zamanın organikliği temelinde ele alır. İnsanın genel yetisi olan zihinsel etkinliğin dille bağlantısı Humboldt'un genel dil görüşünün ele alındığı daha önceki kısımda dilin insani oluşuyla ilgili düşüncelerinin *energeia* görüşüyle de ilintili olduğunu gösterir. İnsanın özgül yetisi olan dil, zihinsel etkinlikte ortaya çıkar, şekillendirilir, yeniden şekillendirilir ve sürekli değişir.

⁶ Özgün kaynakta İngilizce *speech* olan kavram Türkçede hem “konuşma” hem de “sözlü dil” anlamına gelmektedir. Dolayısıyla çalışmada terim olarak kullanıldığında “konuşma” ve “sözlü dil” aynı anlama gelmektedir.

⁷ Özgün kaynakta *reanimation* sözcüğü aslında “yeniden canlanma”, “hayata dönme”, “dirilme” anlamındadır. Sözlü dil açısından bu sözcük “devingenliği”, “hareketi” ve “etkenliği” ifade ettiği için “yeniden ortaya çıkma” olarak kullanılmıştır.

Humboldt'un dile ilişkin dilin duruk değil devimsel oluşu düşüncesi, dilin konuşucuları tarafından üretilen bir güncel sözceler dizisi değil, daha ziyade konuşucuların sınırsız sayıda sözceler üretmesini sağlayan temel ilkeler veya kurallar bütünü olmasından ileri gelir. Humboldt dilin bir ürün olduğu düşüncesini reddedip onun bir etkinlik, bir üretim süreci olduğunu savlayarak konuşucuyu dilin temeline yerleştirir. Buna göre insan dili belirler, dil ise insanı belirler ve bu etkileşim süreklilik taşır (Underhill, 2009: 30). Dili sabit, değişmeyen değil, yaşayan bir süreç olarak kavramsallaştıran Humboldt, dilin varlığını ancak insanlar içerisinde sürdürdüğünü ekler. Her ne kadar dil, topluma mal olan bir dizge olsa da Humboldt dilin bireysel ve şu an mevcut olan bir yönünün olmasında ısrarcıdır. Dilin insanlar tarafından sözlü veya yazılı olarak kullanılmaması insanın dil ile olan bağlantısını kopardığını belirterek gerek sözlü gerekse de yazılı dilin önemini vurgular. Bu düşünce biçimi Humboldt'un dilleri toplumların ürünleri ve araştırma konuları olarak gören felsefelerle yollarını ayırmasına neden olmuştur (Underhill, 2009: 59-60). Humboldt'un bu görüşünün yansımalarına bakıldığında bu görüşün Alman dilci H. Steinthal ve fizyolog ve ruh bilimci W. Wundt tarafından benimsediği görülür. Bu düşüncenin etkisinin daha sonraları Saussure'de de görüldüğü söylenebilir. 20. yüzyılın ortalarına gelindiğinde ise N. Chomsky'nin bu düşünceyi üretici dil bilgisinin temel kavramalarından birisi haline getirdiği görülür (Alias, 2016: 25).

Dilin gücünün her zaman bireysel olması görüşüyle Humboldt, *energeia* görüşüne bir göndermede bulunur. Humboldt dilin gücünü tamamen tek tek bireylere bağlayarak dili bireyin itkilerinin süregiden anlatımı olarak görür. Buna göre konuşma, her zaman bireyin anlatım istemini açıkça gösterir ve birey ile bireyin itkileri sayesinde dil, bir topluluğun veya milletin etkin bir anlatımı olarak var olmayı sürdürebilir. Bu anlamda değişim dilin doğasına aykırı olmak şöyle dursun onun temel işlev ve özelliklerindendir (Underhill, 2009: 93). Humboldt'un değişimi dilin bir özelliği olarak görmesi onun *energeia* olan bağlantısını temellendirir. Humboldt'un dilin değişim özelliğinden bahsederken iki önemli noktayı öne çıkardığına dikkat etmek gerekir. Bunlar dilin bireyselliği ve dilin sözlü tarafı konuşmadır. Kuşkusuz Humboldt dil ile onu konuşan millet arasında son derece sağlam bir bağ olduğunu yaygın bir şekilde dillendirmiş ve savunmuştur. Diğer taraftan Humboldt, dilin pratik tarafını daha çok bireyler açısından değerlendirir. Yani, bir millete mensup bireyin o dile sahip olması, o dilde “düşünmesi”

ve o dilin izin verdiği ölçüde dünya görüşünün olması bireyüstü olarak ve ondan bağımsız bir biçimde belirlenmiştir ve birey bunları aşamaz. Ne var ki bu ulusal sınırların içerisinde birey konuşucusu olduğu dili genelde konuşma edimi aracılığıyla şekillendirip geliştirebilir. Bu, dilin duruk değil devingen olmasının önemli göstergelerindendir. Öyleyse Humboldt'un *energeia* görüşünün, sürekli değişen bireysel itki ve istemlerin anlatımını sağlayan sözlü dilin bu sürekliliğe yanıt olarak kendini sürekli değiştirmesi ve yenilemesi süreciyle bağlantılı olduğu söylenebilir.

Hatırlanacağı üzere Humboldt'un dil üstünlüğü savının ele alındığı bölümde Humboldt her ne kadar bazı dilleri sıklıkla “üstün” hatta “mükemmel” olarak nitelendirse de bu dillerin bütünüyle saf dil formları olamayacaklarına yönelik görüşleri belirtilmişti. Bu görüşün de Humboldt'un dilin *energeia* oluşu görüşüyle ilintili olduğu görülmektedir. “Üstün” diller de dâhil olmak üzere diller birbirleriyle süregiden bir etkileşim halindedir. Bu da bütün dillerin her zaman etkiye açık oldukları, aynı zamanda da etkileyen rolüne sahip oldukları anlamına gelir. Bu ise dillerin “tamamlanmış” bir nesne olmadığını, aksine “zihinsel gelişmeyi sürdürücü” bir süreç olduğunu gösterir. Humboldt'a göre “tamamlanmış” ibaresi diller açısından arzu edilen bir nitelik değildir. Çünkü dillerin tamamlanmış olması Humboldtçu açıdan dillerin bir nesne olarak yok olması anlamına gelir. Oysa Humboldt dilleri birer nesne olarak değil, zihinsel etkinlikleri düzenleyen, dünya görüşleri ortaya çıkaran, bir sonraki bölümde ele alınacağı üzere- ulusların karakterlerinin oluşmasına etki eden ve düşünciyi belirleyebilen “sürekli edimde bulunan” özne olarak görür.

Humboldt'un dil üstünlüğü savında ele alınan dillerin “üstünlüğü” görüşü başka bir biçimde de Humboldt'un *energeia* görüşüyle ilintili olarak ele alınabilir. Mükemmelliği bir süreç olarak gören Humboldt, -hatırlanacağı üzere- dillerin gelişimde birtakım aşamalar olduğunu, farklı dillerin farklı aşamalara farklı derecelerde ulaştıklarını ifade eder. Dillerin bu aşamalarda gösterdikleri başarılarında bir milletin şair ve filozoflarına güvenen Humboldt, onların milletin çoğunluğunun iyiliği için dillerini daha üst aşmaya yükseltme uğraşına girmeleri gerektiğini de vurgulamıştır (Underhill, 2009: 88). Görüldüğü üzere dilin tamamlanmış bir nesne değil, sürekli ilerleyen bir süreç yani *energeia* olması görüşü, Humboldt'un diğer dilsel görüşleriyle, genel itibarıyla, bir bütünlük oluşturur.

2.5. HUMBOLDT'A GÖRE DİL YAPISI İLE ULUSAL KARAKTER ARASINDAKİ BAĞLANTI

18. yüzyılda insanlardaki gelenek çeşitliliğinin çevre etmeni göz önüne alınarak geniş bir biçimde ele alınması sorununa yönelik yeni bir yaklaşım ortaya atılmıştır. Bu çevreci görüş ilk safhalarında doğal çevrenin ulusal karakterdeki farklılıklarını ortaya çıkaran belirleyici bir etki olarak ortaya koyulmuştur. Daha sonraları ise diller arasındaki farklılıkların da çevresel etmenlere dayandırıldığı görülür. Bu anlamda dilsel farklılıklara yönelik tartışmaların çevre, ulusal karakter ve dil olmak üzere üç değişken üzerinden ele alındığı söylenebilir (Brown, 1967: 69). Humboldt'un ulusal karakter ile dil arasında kurduğu bağının temelini yaşadığı dönemin “çevreci” baskın görüşünün ulusal karakter, dolayısıyla da diller üzerindeki etkisine atfedilen önemden kaynaklandığını düşünmek yanlış olmayacaktır. İlk olarak Humboldt'un “karakter” ve “ulusal karakter” kavramlarından neyi anladığı ve bunların dille olan bağlantısını anlamak açısından konuyla ilgili ayrıntılara geçilecektir.

Akademik yaşamı boyunca dünyanın her yerinden iki yüzü aşkın dili inceleyip haklarında yazan (Forster, 2011: 84) bir dil filozofu olan Humboldt bu sayede değişik dilleri hem de bu dillerin konuşucularının özelliklerini araştırma fırsatı bulmuş ve bir ulusun dili ile o ulusun üyelerinin genel ayırt edici nitelikleri arasında bir bağlantı olup olmadığını irdelemiştir. Farklı milletlerin dillerini inceleyen Humboldt bu dillerin her birinin “organik” bir bütün olduklarını görmüştür. (Brown, 1967: 119). Bu incelemeleri sonucunda bir dilin yapısının zihin ve onun etkinliğine farklı yoğunluklarda uygunluğu söz konusu olduğunu (Humboldt, 1971: 161) görmüş; bir dil ile o dilin konuşulduğu topluluğun genel karakteri arasında bir bağlantı bulunduğunu öne sürmüştür. Bu bağlantının içeriğine bakıldığında bir ulusun dilinin mi o ulusun karakterini etkilediği yoksa tam tersi bir durumun mu geçerli olduğu sorusuna Humboldt'un yanıtı her iki etmenin de hem neden hem sonuç olduğu yönündedir. Yani Humboldt'a göre dil ile ulusal karakter arasında neredeyse bir aynılık söz konusudur. Nitekim dillerin kendine özgülüğü, ulusların ruhsal durumu üzerinde etkilidir. Diğer yandan dil yapıları ise bu dil konuşucularının farklı ruhsal özelliklerinden izler taşır. Buna göre bir ulusun dili ile karakteri arasında karşılıklı bir etki vardır (Altuğ, 2017: 74). Ne var ki bu etkileşimdeki öncelik sorunu belirsizdir (Altuğ, 2017: 83). Humboldt bu durumu şu şekilde özetler: “Dil

bir ulusun ruhunun dış görünüşüdür; dil onların ruhları, ruhları da onların dilidir; onları yeterince özdeş olarak düşünemeyiz”⁸ (Humboldt, 1988: 46). Humboldt’a göre diller karakter olarak ulusun ruh halini, düşüncesini ve hissetme biçimini yansıtır (Humboldt, 1905: 434). Humboldt’un bu görüşü 19. yüzyılın sonlarında H. Steinthal ve W. Wundt tarafından geliştirilen *Völkerpsychologie* kavramının temelini oluşturmuştur (Manchester, 1985: 163).

“Millet”in en iyi tanımının, bir millet tarafından ortaya koyulan özgün bir dile sahip insanların toplamı olduğunu belirten Humboldt, dilleri farklılaştıranın da milletlerin zihinsel özellikleri olduğunu vurgular (Adler, 1866: 28). Humboldt, dilleri ise milletlerin düşünüp düşüncelerini bileştirdikleri kalıpların gerçek imgeleri olarak nitelendirir. Buna göre milletlerin düşünsel yetilerine içkin dil formu nesilden nesle aktarılabilir (Humboldt, 1828a: 6). Bu iç form ile nitelenen bütün doğal diller ait oldukları ulusların “tin”lerinin ifadesidir (Nerlich ve Clarke, 2009: 178). Bu ifade biçimi olan dili bir milletin öğretmenleri, şairleri, tarihçileri ve dil bilgisi uzmanları kısaca o milletin mensupları kendi amaçları doğrultusunda geliştirirler. İşte bu eylemin ortaya koyulmasının özgün tarzı Humboldt’un dilin karakteri olarak betimlediği kavrama karşılık gelir (Adler, 1866: 27).

“Karakter” terimi Humboldt’un yazılarında çok erken dönemde sıklıkla tercih ettiği bir sözcük olarak milletlerin karakterlerinin farklı yönleriyle ilintili olarak, bazen de dil ele alınarak kullanılmıştır. Dil bilimini iki kısımda ele alan Humboldt, ilkinin dışsal yapı ve formu temsil ettiğini ikincisinin ise içsel yapı ve karakteri temsil ettiğini düşünür. Buna göre ilk kısım esas olarak en geniş ve kapsamlı anlamda karşılaştırmalarda bulunurken diğer kısmın insan dilinin en ince ve engin derinliklerine işlediğini belirtir (Adler, 1866: 45). İlk olarak dilin karakterinden bu şekilde bahseden Humboldt için bu terim 1822 senesine gelindiğinde onun dil felsefesinde temel bir kavram haline gelmiştir (Manchester, 1985: 82). Bu kavram genelde bir milletin karakteri için kullanılsa da diller için de kullanılmıştır. Nitekim dillerin özgünlüklerini kazanmasıyla oluşan bir dilin karakteri (Humboldt, 1997: 55) Humboldt’a göre konuşucularının milletlerinin karakterinin dolaysız bir yansımasıdır (Manchester, 1985: 117). Bu karakter kendisini

⁸ Humboldt’un kendisine ait bu ibare zaman zaman onda görülen karşıtlıklardan birisi olarak görünmektedir. Özgün kaynaktaki ifade: “Language, as it were, the outer appearance of the spirit of a people; the language is their spirit and the spirit their language; we can never think of them sufficiently as identical.”

farklı biçimlerde gösterebilir: Dilin köken bilimsel formlarında, bileşik tümce oluşturma yönteminde, sözcüklerin anlamlandırılmasında, eş anlamlılığında ve söz dizimi yapımını düzenleyen kurallarda (Adler, 1866: 28). Diğer taraftan Humboldt’a göre bir dilin sözcük varlığı benzersizdir. Örneğin Sanskritçedeki dinsel ve felsefi sözcüklerin çokluğu onun konuşucularının zihin ve ruh yapısı hakkında bilgiler sunar. Ulusal özellikler de bir dilin formları ve kurallarında kendini gösterir, hatta en temel nesnelerin cinsiyet ile canlı olma özellikleri bile dilden dile değişir (Bushnell, 1993: 20).

Humboldt’a göre dilin karakteriyle o dili konuşan milletin karakteri özdeşdir. Nitekim milletin karakteri, dilin karakteri aracılığıyla belirgin hale gelebilir ya da özgün ortamıyla onu zenginleştirebilir. Humboldt, karaktere göre dil sınıflandırmasının milletlerin sınıflandırılmasıyla özdeş olacağının da altını çizer (Adler, 1866: 44). Nitekim toplumsal bir görüngü olan dili dirimsel bir insan etkinliği olarak ele alan Humboldt’a göre her dil, konuşucularının topluluğuna “organik” bir biçimde bağlıdır. Ona göre dil, dil topluluğunun dünyayı kavramsallaştırdığı ve anlamlandığı özgün biçimdir. Söz varlığı kapsamında, sözcüklere atfedilen anlamlarıyla ve dil bilgisel-söz dizimsel biçimleriyle bir dil, onu ana dili olarak konuşanların ulusal ruhu ya da tinini yansıtır (Bushnell, 1993: 139). Buna göre “dil ulusun nefesi, ruhudur, her yerde onunla aynı adımda görünür” diyen Humboldt (1973: 3-5) ulusun dili ile ruhunun yani içsel yapısının birlikte hareket edip bir bütün oluşturduklarına işaret etmiştir.

Bir dilin karakteri, aynı zamanda, o dilin dünyayı nasıl gördüğünün özgün formudur; dolayısıyla kendine özgü bakış açılarının bir bireşimidir (Underhill, 2009: 102). Nitekim bu dil karakteri, öncelikle, düşünme yapısından, belli bir düşünme ve hissetme tarzından kaynaklanır (Humboldt, 1997: 66). Her ne kadar Humboldt zaman zaman dilin karakterini bireyin karakterine indirgese de (Underhill, 2009: 105) bunu dil ile insan arasındaki özdeşliği vurgulamak için yaptığı düşünülebilir. Genel olarak bakıldığında ise “karakter” daha ziyade “millet” ile beraber kullanılarak “karakter” kavramının “ulusal karakter” boyutunun daha fazla vurgulandığı ve karakterin milletlerin farklı özellikleri bağlamında ele alındığı görülebilir. Nitekim Humboldt, genel olarak, “karakter” terimini “ulusal karakter” anlamında kullanır ve bunun dili etkileyen bir yapı olduğunu savunur (Manchester, 1985: 144). Aynı zamanda Humboldt’un ifadesiyle, ait olduğu milletin karakterini edinip onunla kaynaşan dil özgün bir karaktere sahiptir (Humboldt, 1997: 56). Görüldüğü üzere Humboldt’un ulusal karakterle dil arasında

kurduğu bağlantının temelinde dilin toplumsal bir olgu olduğu yönündeki inancı da yatar. Buna göre dil belli bir topluluğun sahip olduğu varlık olarak tek başına birey için sınırlar koyar (Brown, 1967: 84). Ancak bu sınır bireyin bağlı olduğu milletin dilinin sınırlarından ibarettir; yoksa Humboldt'un dilsel sınırlar yorumuna göre bireyin kendi dili dışındaki dillerin sınırları bireyi sınırlandırmaz (Underhill, 2009: 84). Buna göre insan için genel dil formu bir sınırlandırıcı değildir, ancak birey hangi dili konuşuyorsa o dilin formuna ilişkin hâkimiyeti onun için sınırlandırıcı olabilir.

Sanskritçe, Yunanca ve Latinceyi köken bilimsel ve yapısal düzenleniş benzerlikleri gibi birçok bakımdan birbiriyle yakından bağlantılı diller olarak gören Humboldt, buna rağmen, bu dillerin her birinin kendisine özgü bir karakteri olduğunu belirtir (Adler, 1866: 27). Hatta Sanskritçe, Yunanca ve Latince arasındaki karakter ayrımlarının çok açık olduğunu vurgular (Humboldt, 1988: 151). Bu bağlamda Humboldt'un akademik çalışmalarının belli dönemlerinde bir ulusun karakterinin dilinden önce var olduğu ve dilin oluşumunda etkili olduğuna yönelik savlar ileri sürdüğü görülür (Manchester, 1985: 107). Bundan dolayı ulusal karakterin dil üzerindeki etkisi, dilin ulusal karakter üzerindeki etkisinden önce gelir (Manchester, 1985: 111). Bu öncelik sorunu, ulusal karakterin dil üzerinde etkisini ileri sürerken, kendisinin bütünüyle bir dil çıktısı olmadığını ortaya koyar. Ulusal karakter dillerin farklılığının nedeni ve etkeni olup bu farklılığın sonucu değildir. Bu anlamda bir milletin ayırt edici özelliği eğilimi dili etkiler ve bu özellikteki değişimlerin dilin gelişimi sürecinde kalıcı bir etkisi vardır. Dillerin karakteri milletin düşünsel ayırt edici özelliğinin kalıcı etkisinin doğal bir sonucudur. Bir dilin rengi ve karakteri bir milletin mensuplarının düşünce ve duyumlarınca ortaya konulur; bunlar dili en temel anlamda bile etkiler (Manchester, 1985: 116-118). Diğer taraftan, Humboldt'un bir milletin dili ve karakterinin birbirini karşılıklı etkilemesi yönündeki görüşünü de savunuyor görünmesi, onun insanın dil aracılığıyla düşünüp duyumsamasından dolayı dilin ulusal karakter üzerine etkisinin olabileceği yönündeki genel düşünceye dayanır. Ne var ki Humboldt'a göre bu karşılıklı etki ne dillerin bütünüyle ulusal karakter tarafından şekillendirildiği ne de bir milletin herhangi bir özelliğinin o milletin dili tarafından şekillendirildiği anlamına gelir. Gerek dilin gerekse de ulusal karakterin kökeni uzak geçmişlere dayandığı için dilin ulusal karakteri etkilemesinin ya da ondan etkilemesinin ne ölçüde olduğunun saptanmasının oldukça zor olduğu açıktır. Bu iki görüngünün kökenlerindeki belirsizlik birbirlerini

etkilemelerinin kökeninin niteliğini olanaksız hale getirir (Brown, 1967: 80-81). Yine de Paxman (1990: 36) Humboldt'da dil ile ulusal karakterin birbirine karşılıklı etkisinin net olduğunu belirtir. Humboldt'da bu karşılıklı etki, bu iki görüngünün “ayrılmaz biçimde bağlantılı” olduğu şeklinde nitelenir (Gorrotxategi, 2013: xxxi).

Humboldt'da ulusal karakterin dilin belirleyici ögesi olduğu açık bir biçimde görülebilirken ulusal karakteri doğuranın dil olduğuna yönelik imalar da görülür. Bu düşünceye yönelik Humboldt'da fark edilen en önemli ima dilin, bir ulusun düşünce yapısının temelini oluşturduğu yönündedir (Grossman, 1997). Benzer biçimde Humboldt bir dilin özgünlüğünün ait olduğu milletin karakterini etkilediğini, hatta bu etkinin o dile yabancı dil olarak aşına olan millet için de geçerli olduğunu ifade eder (Humboldt, 1997: 62). Dahası Humboldt, dilin “milliyet”i belirlediği inanmıştır (Gorrotxategi, 2013: xxvi). Diğer taraftan Humboldt'da genel görüş olarak ‘her dil, ait olduğu millettten belli bir özgünlük alır’ düşüncesi (Humboldt, 1971: 130) ulusal yapının dil üzerindeki etkisini gösterir. Bu birbiriyle çelişik gibi görülen savlara rağmen Humboldt'un dil-ulusal karakter bağına yönelik genel kanısı öncelikle ulusal karakterin dili etkilediği (Manchester, 1985: 144) yönündedir. Nitekim Humboldt milletlerin düşünsel açıdan ayırt edilebilirliğinin dillerin varoluş sürecinin her aşamasında görülebildiğinin (Humboldt, 1971: 142) altını çizerek her milletin dış dünyayı algılama biçiminin farklılaştığını, bunun da milletlerin dil yapılarına yansıdığını ifade eder. Milletler arasındaki düşünsel farklılıklar konuşma kalıplarında da fark edilebilir. Eğer dil uygun sayıda ve esneklikte sözcük dizilişine sahip değilse konuşma tam olarak bağdaştırma niteliğini ortaya çıkaramaz (Humboldt, 1971: 147). Öyleyse Humboldt'a göre milletlerin düşünsel yapıları dil yapılarını önceleyerek sonuçta ulusal karakter doğrudan ya da dolaylı olarak bir dil yapısı oluşturmuş olur. Brown'un, Humboldt'un dil-ulusal karakter bağlantısına yönelik önemli tespitleri vardır. Buna göre özellikle Humboldt'un son dönem yazılarında dil ve ulusal karakterle ilgili görüşlerinde çözümlenmemiş belirsizlikler göze çarpar. Bazı bölümlerde dil-ulusal karakter bağlantısının son derece yakın ve aralarındaki bağıntının mükemmel olduğu belirtilir. Bazı bölümlerde Humboldt'un iki değişken arasında ileri derecede bir uyum olduğu ancak dilin bağımlı değişken olduğunu ifade ettiğini belirtir. Brown, Humboldt'un bu savının gelişiminin daha sonraki safhasında ulusal dil-ulusal karakter türeyimsel önceliğine ilişkin yargısının da belirsizliğini sürdürdüğünü; dilin bağımlı değişken olduğuna yönelik düşüncesini çok daha açık bir biçimde ifade ettiğini söyler

(Brown, 1967: 82). Buna göre ulusal karakterin dil üzerindeki etkisi daha belirgindir denilebilir.

Humboldt'un ulusların karakterlerindeki farklılıklara yönelik erken dönem irdelemeleri öncelikle klasik Yunan kültürünü incelemesinden gelir. Bunun hareket noktası ise onun 1790'lar ile 1800'lü yılların başında Prusyalı bir diplomat olarak gerçekleştirdiği geniş çaplı seyahatler olmuştur (Manchester, 1985: 105). Bunların sonucunda Humboldt dili bireysel değil, toplumsal bir varlık olarak değerlendirmiştir (Brown, 1967: 83). Bu ise dil ile ulusal karakter arasında güçlü bir bağlantı olduğuna yönelik savıyla ilintilidir. Bu ilinti öylesine güçlüdür ki Humboldt'un kendi ifadesiyle bu en iyi şekilde görülmüş olur: "Bir ulusun düşünsel özgünlüğü ile dilinin biçimi o kadar derinlemesine birbiriyle kaynamıştır ki birisi verilince, diğeri ondan eksiksiz olarak türetilbilmektedir" (Humboldt, 1988: 46). Humboldt'un bu ifadesine göre bir ulusun kimliğini koruyan iki temel öge olarak o ulusun zihinsel zenginliği yani manevi varlıkları ile dili öne çıkar. Bu farklı iki öge özdeş olmamakla birlikte birbirini ikame eden niteliğe sahiptir. Her ne kadar yukarıda ifade edildiği üzere bu iki öge arasındaki öncelik sorunu açık görünmese de ulusal karakterin dilin yapısı üzerinde daha baskın bir etkisi olduğu sezilebilir. Çünkü Humboldt, ulusların düşünsel özgünlüklerinden dolayı dillerinin yapısının da farklılaştığını savlar (Humboldt, 1988: 47). Yine, dillere bakarak onların ait oldukları ulusların karakterlerini çıkarsayacağını düşünen Humboldt'a göre dil, açık bir şekilde, ulusal özgünlükten ve ulusun ruhunu ve zihinsel erkesini yükselten ya da düşüren dışsal durumlardan; özellikle de ayrıklı zihinsel güçlerden etkilenir (Humboldt, 1988: 154-155) ve her dil ait olduğu ulusa göre özgül bir benlik kazanır (Humboldt, 1988: 152). Dil büyük ölçüde milletlerin düşünsel özellikleriyle derinden bağlantılıdır ve örnek verilecek olursa dilin bir bölümü olan "vurgulama" özelliği karakterle çok yakından ilintilidir (Humboldt, 1971: 105). Benzer biçimde, milletlerin dildeki teknik araçları kullanma boyutu da değişken düşünsel ayırt ediciliklerine göre farklılık gösterir. Bileşik sözcük kuruluşu buna bir örnek oluşturur. Sanskritçe çokça bu etmenden yararlanırken Yunanlılarındaki daha sınırlı düzeyde kalır. Bununla beraber, kendi dil grubu içerisinde Yunancanın kolaylık, esneklik ve incelik açılarından öne çıkması, Yunan imgeleminin büyük orandaki devingenliği ve Yunanlıların estetik algılarının duyarlılığı sonucu olarak ortaya çıkan Yunancanın dil bilgisel formlarına atfedilebilir (Humboldt, 1971: 145).

Humboldt dil ile ulusal karakter arasındaki bağı açılmak üzere verdiği bir örnek konuyu daha açık hale getirir. Bu örneğe göre “tensel” bir karakterde olan bir ulus düşünelim. Bu karakterin; ses bilgisel, söz dizimsel ve anlam bilimsel yapılar da dâhil olmak üzere dilin bütün formu üzerinde etkisi olacaktır. Ardından yapılandırılmış durumdaki dil, o dili öğrenenlerin düşüncesini belirleyecek, dilin üretimine katılan “tensel” kalıp içerisinde düşünmesine neden olacaktır (Manchester, 1985: 144). Humboldt’un ifadesiyle “tensel” karakteri olan bir millet, bunu dilinde ifade edecek, böylece “tensel” bir karakter benimsemiş olacaktır. Bu durumda dilin karakteri milletin karakteri ile özdeş olacaktır (Manchester, 1985: 89). Buna göre Humboldt kimi dil ve milletlerde tamamen düşünsel ve tinsel ögeler ağır basarken kimilerinde ise dışsal ve kılgın ögelerin baskın olduğunu vurgular (Adler, 1866: 44). Örneğin Yunanlıları “seçkin” insanlar ve devlet adamları kılan Yunanlı karakter özellikleri Yunancayı “seçkin” kılmıştır. Yüksek derecede zindelik ve duyarlılıklarıyla bilinen Yunanlılar onur, şan ve ulusal gururlarıyla sanat ve bilimdeki ilerleyişlerini perçinlemişlerdir. Buna ek olarak Yunanlılar yüksek düzeyde estetik ve güzellik anlayışı ortaya koymuşlardır. Bütün bu “üstün” özellikleriyle Yunanlılar, mümkün olan en üst düzeyde insanlığın genel olarak özgün karakterinin temsilcisi konumundadır. Bunun sonucunda tek bir örnekle insanın ve insanlığın araştırılmasını sağlayan Yunanlı karakteri son derece elverişli bir örnek oluşturur (Humboldt, 1903: 272-276).

Humboldt’un dil ile ulusal karakter arasındaki bağlantıyı daha anlaşılır hale getirmek için ortaya attığı diğer bir örnek Amerikan yerlilerinin dilleriyle ilgilidir. Bu örnekle Humboldt bütün dillerde ulusal karaktere yönelik olarak çıkarımlarda bulunulabileceğini belirterek bir dili inceleyerek o dilin ait olduğu ulusun karakterinin çözümlenebileceğini ifade eder. Humboldt’a göre “kaba ve kültürsüz” ulusların bile bazı kültür izleri taşıdıkları ve bu uluslarda bu “eksik” kültür seviyesinde beklenmeyecek düzeyde düşünsel yapısal özellikler görülür. Örneğin, Amerikan yerlilerinin dillerinde göze çarpan mecazlarda doğru ama beklenmedik düşünce birleştirmelerinde bir zenginlik fark edilir. Her ne kadar bu diller cinsiyet farklılıklarını dikkate almasa da canlı ile cansız şeyler arasındaki ayrım göze çarpar. Bu dillerdeki bu bakış açısı dil bilgisi yaklaşımından ileri gelir. Bu diller, dil bilgisel olarak, takımyıldızlarını da insanlar ve hayvanlarla aynı sınıf içine alarak onların da bir kişilikle donatılmış kendi başlarına hareket eden varlıklar olduklarına işaret eder (Humboldt, 1971: 132).

Humboldt’a göre dilde işaret etme (gösterme) ilişkisi her durumda tamamıyla keyfi değil, ses ve kavram arasında kısmen açık bir ilişki söz konusudur (Manchester, 1985: 55). Buradan hareketle Humboldt, ulusal karakterin dil üzerindeki etkisini tartışırken bazı yazılarında “ses simgeciliği” bağlamında belli seslerin belli kavramlara işaret etmesi için seçilmesinin bütünüyle keyfi olduğu savına karşı çıkar. Hem dil bilgisel hem de sözlüksel açıdan bu işaret etmenin tamamen keyfi olmadığını belirterek ses simgeciliği ilkesinin ulusal karakterini dil üzerinde etkisiyle bağdaşık bir biçimde ele almış olur (Manchester, 1985: 51). Buna göre kavramları simgeleyen dilsel ögelerin yani dildeki seslerin milletlere göre farklılaşması milletlerin sahip oldukları özelliklerin sahip oldukları sesleri dolayısıyla da dillerini etkilediğinin açık bir göstergesidir.

Humboldt dünyadaki her bir dilin ait olduğu milletin ruhunu yansıttığının, milletin zihnine biçimlendirici ve yönlendirici bir etkide bulunduğunun altını çizer ve bu etkinin milletin zihninin dil üzerindeki etkisinden daha güçlü olduğunu ekler (Brinton, 1885: 8). Nitekim insan dil ile diğerleriyle iletişimine geçebilir ve yaşadığı evreni araştırabilir. Bir insanın evreni nasıl kavramsallaştırdığını ya da toplumsal ilişkilerini nasıl düzenlediğini anlamak için dili nasıl geliştirdiğine bakmak gerekir. Genel olarak evrensel ilkelere bağlı olan her bir dilin belirli özelliklerinin olması her dilin özellikli bir ulusal karakterinin olmasının da doğal olarak nedenidir. Bir milletin dilini şekillendirdiği form o milletin ulusal karakterini de açıklar. Çünkü dil, ulusal karakterin anlaşılabilmesinin tek yoludur (Weissbach, 1999: 32). Humboldt dili ulusal karakterin kavranması için “elverişli bir araç” olarak görmüştür (Humboldt, 1973: 3-5).

“Millet”in “dil topluluğu” anlamına geldiğini savunan Humboldt’da (Gorrotxategi, 2013: xxxv) “millet” kavramı dille anlam kazanır. Nitekim “millet” insanlığın kültürel formundan başka bir şey değildir. Milletler ancak özgül dilleriyle ideal bütünlükle bağlantılı bir biçimde bireyselleşir (Cassirer, 1980: 157). Bu anlamda Humboldt’un dil ile ulusal karakter üzerine söyleminin dil, bilinç ve kültür kavramlarına dayandığı görülebilir (Paxman, 1990: 37). Demek oluyor ki bir milleti diğer milletlerden farklı kılan o milletin dilidir. Elbette bir milleti farklılaştıran birçok değişkenden söz edilebilir; ancak Humboldt bu değişkenleri de dile bağladığı için yani bunları temelde dile dayandırdığı için dil olmadan aslında “millet” diye bir kavramın olanaksız olacağını ima etmiş olur. Nitekim Humboldt “onu (dili) bir destek aracı olarak kullanmadan, ulusal karakteristikler oluşturmaya yönelik her girişim boşuna olacaktır, çünkü tüm karakter yalnızca dilde ifade

edilir...” demektedir. Öyle ki Humboldt’a göre bir milleti oluşturan halkın ortak soyu bile o milletin ortak dili olmaksızın halkın oluşmasında etkisiz kalacaktır (Humboldt, 1973: 3-5). Bu anlamda Humboldt, dil ile milleti birbiriyle öylesine iç içe geçmiş olarak görür ki onların tek bir etkileşimli devinim olarak görür. Buna göre “millet” özel bir dil tarafından karakterize edilen insanlığın ruhsal formundan başka bir şey değildir. Bu bağlamda, Humboldt’a göre, tüm diller, milletlerinin karakterleri için ipuçları sunarlar (Gorrotxategi, 2013: xiv). Nitekim Humboldt’un dil-millet ya da dil-ulusal karakter bağını anlamak için onun Bask dilini incelemesi sonucunda eriştiği inanç gösterir: Humboldt, Bask dilinin ölme olasılığının yüksek olduğunu, bunun ise o milletin kaybına neden olacağına inanmıştır (Gorrotxategi, 2013: xxi).

2.6. HUMBOLDT’UN *WELTANSCHAUUNG* DÜŞÜNCESİ

Humboldt’un tümel dil görüşünde dünyadaki bütün dillerin genel formunun aynı olduğu açıktır. Dilin belli özellikleri, özellikle de dil bilgisi özellikleri, bütün dillerde ortak olarak vardır (Manchester, 1985: 70). Buna göre bütün diller ortak ve genel bir yapı temelinde birleşirken özgül niteliklerine göre farklılık kazanır. Humboldt diller arasındaki bu farklılıkları beş ulam çerçevesinde ele alır: seslerdeki farklılık, sözcük farklılığı, söz dizimi farklılığı, kavramlardaki farklılıklar ve dünya görüşü farklılığı (Manchester, 1985: 69). Her ne kadar Altuğ (2017) bu farklılığı başlıca iki ulama indirgeyerek Humboldt’un dillerin farklılığını dünya görüşü farklılığı ve ulusal karakter farklılığına bağladığını ifade etse de (73) her durumda Humboldt’da dilleri farklılaştıran ulamlardan birisinin dünya görüşü olduğu açıktır. Üstelik zaman zaman Humboldt’da görüldüğü üzere dil doğrudan bir dünya görüşü olarak da nitelendirilebilir (Kula, 2012a: 50).

Özgün adıyla *Weltanschauung*, İngilizce olarak *worldview*, Türkçeye “dünya görüşü” olarak çevrilen bu kavram düşünce dünyasında daha çok Humboldt’a atfedilir. Birçok dil bilimci tarafından benimsenen bu kavram, daha önce ele alınan Sapir-Whorf Hipotezinin uzman çevreleriyle de ilişkilendirilmiştir (Underhill, 2009: x). Underhill (2009: 15) Almanca kökenli bu kavramın *Language, Thought and Reality* kitabından hareketle Whorf’ta geçtiğini ve Crystal ve Salzmann gibi birçok bilimcinin bu terimi Humboldt’la özdeşleştiklerini yazar. Çağdaş Amerikalı düşünür David K. Naugle ise bu terimi incelemeye adanmış *Worldview: The History of a Concept* adlı çalışmasında *Weltanschauung* terimini Kant’a dayandırır (Underhill, 2009: 15). Bu terimin kökeni

hakkında birbirinden farklı görüşler ortaya atılsa da ve bu terimi ilk kimin ortaya attığı belirsizliğini korusa da asıl önemli nokta Humboldt'un bu terimi ilk kez türeten felsefeci olup olmamasından ziyade bu görüşün felsefesindeki yeridir. Bu itibarla Humboldt'un dil felsefesinde “dünya görüşü” varsayımı onun dil çeşitliliği, dilsel görelilik ve dil-ulusal karakter bağıntısı gibi dil felsefesinin temel savlarıyla yakından bağlantılı olması, genel dil görüşünde de sıklıkla ele aldığı bir sorun olması dolayısıyla üzerinde durulması gereken bir konudur.

Weltanschauung kavramından hareketle “dünya görüşü” varsayımı ortaya koyan Humboldt bu varsayımıyla koyu bir dilsel görelilik görüşü yansıtır (Penn, 1972: 22). Bu varsayım genel anlamda ulusların dilsel farklılıklarının farklı dünya görüşleri çıkardığı tezine dayanır. Buna göre her dilde özgül bir dünya görüşü içkindir (Humboldt, 1988: 60). Bu bağlamda Humboldt, dilleri karşılaştırarak insanların tamamıyla farklı yollardan dille dünyayı anlamlandırdıklarını anlamak ister (Porzig, 2018: 266-267). Dilin, içinde yaşadığımız dünyayla etkileşimimiz için açık bir role sahip olduğunu ve insanın dünyayı yeniden şekillendirmesi için gerekli gücü sağladığını ifade eden (Malmberg, 1964: 34) Humboldt, bir dili farklılaştıran ses bilimi, dil bilgisi ve sözlüğündeki özgün belirtme özellikleri gibi bütün bu niteliklerin o dilin iç biçim etkinliğine atfedilebileceğine; sonuç olarak, bir dilin iç biçiminin deviniminin özgün dünya görüşünü belirlediğine inanır (Miller, 1968: 33). Buna göre dünya görüşü dile dayanır ve doğal olarak dünya görüşleri dilden dile farklılaşır. Dünya görüşü dilde oluşturulur ve birey tarafından yaşanan duyumsal bir tecrübe olarak deneyimlenir. Bireyin çıkardığı ve işittiği sesler onunla dünya arasına girer. Dilin insan ile doğa arasına giren konumu Underhill'in belirttiği gibi bir engel olarak algılanmamalıdır. O (dil) insanın içe dönük bilincini dönüştürüp yaşadığı dünyadaki şeyleri formüle etmesine izin vererek insanı dünyaya bağlar (Underhill, 2009: 99). Nitekim ana dil konuşucuları dünyayı dilleri aracılığıyla algılarlar, o dilin söz varlığı ve formları onların nasıl düşüneceklerini şekillendirir (Bushnell, 1993: 21).

Humboldt'a göre bir dilin yapısı ve özellikleri ile dünya görüşü arasında bir bağlantı vardır ve bir dilin biçimi, o dili konuşan bireylerin yaşam felsefeleri üzerinde etkili olacak kadar güçlüdür. Buna göre farklı diller dil bilgisel farklılıklarından dolayı farklı dünya görüşleri ortaya çıkarırlar (Forster, 2011: 116). Nitekim dil bilimi tarihinde ana dilin, konuşucunun dünya görüşüne biçim vermesi Humboldt ile başlatılır (Chapman ve Routledge, 2009: 116). İnsanın konuştuğu dil, onun dünyayı belli bir biçimde

kavramasına neden olur ve insana belli bir dünya görüşü sağlar bundan dolayı da dilsel farklılık, aslında, dünya görüşü farklılığı demektir. Buna göre bir ulusun dilinin biçimi, o ulusun dünyayı anlama şekli üzerinde etkiye sahiptir. Bu anlamda her dil özgül bir dünya görüşü sunar. Farklı diller, farklı dünya görüşleri olarak nitelendirilebilir (Altuğ, 2017: 73-74). Humboldt’a göre bir milletin geliştirdiği dil formunun, içerisinde yaşadığı dünyayı düzenleme ve anlama biçimi üzerinde etkisi yadsınamaz (Manchester, 1985: 88). Humboldt, dilin dünya görüşü üzerindeki etkisini o kadar ileri düzey bir boyutta değerlendirir ki dil bilimcilerin dillerin özgün niteliklerini araştırmalarında en çok dillerin yazılı kaynaklarına başvurmalarını önerir. Çünkü gerek sözlü gerekse de yazılı dil formları belli bir zaman ve mekân içerisinde meydana getirilir; böylece belli bir dünya görüşüne sahip olmanın ve dünyayı deneyimlemenin bakış açılarını anıstırırlar (Underhill, 2009: 102).

Halkların dilleri ile ruhlarını özdeş sayan Humboldt’un (Aytaç, 2011: 135) dil ile dünya görüşü arasında kurduğu bağlantının çok sıkı olduğunu açık bir şekilde görmek olanaklıdır. Ancak bu bağlantının niteliğine yönelik düşüncelerinin ayrışık olduğu söylenebilir. Örneğin Humboldt, dili bir dünya görüşü olarak görür. Ona göre dil olmadan insanın bir dünyası olmaz (Pajevic, 2016: 2). Nitekim dil, ulusal-bireysel yaşamın soluğudur (Humboldt, 1971: 29). Humboldt, açık bir biçimde, dil ile dünya görüşünü özdeş sayarak dil’siz bir dünya görüşünü hayal bile edemez. Nitekim Humboldt’a göre dilin ortaya çıkması, insanın içsel bir gereksinimidir ve insanın zihinsel gücünün gelişmesi ve bir dünya görüşüne ulaşması için gereklidir (Aytaç, 2011: 114). Diğer yandan Humboldt’un zaman zaman dil ve dünya görüşünü ayrık görüngüler olarak ele aldığı da görülebilir. Bunu Humboldt’un dil ile dünya görüşü düşüncesine yönelik olarak ortaya koyduğu “etkileşim” savından çıkarmak mümkündür. Buna göre Humboldt dilin dünya görüşünü etkilediğini; dünya görüşünün de aynı şekilde dili etkilediğini vurgulayarak bunlardan birisinde yaşanan değişimin diğerini de değiştireceğini (Altınörs, 2003: 24-25) ve her dilde özgül bir dünya görüşünün bulunduğunu, bir milletin diliyle o milletin dünya görüşünün birbirini karşılıklı etkilediğini (Altınörs, 2003: 106) savlar. Humboldt’un bu görüşü günümüz düşünce dünyasındaki tespitler bakımından daha sağlam görünmektedir. Nitekim Underhill’in (2009: 10-11) belirttiği gibi insanın dünya görüşünün mü dile yansıdığı ya da dilin bizzat kendisinin mi insan iletişiminin

kavramlarını oluşturmaya sağladığı çok tartışılan bir konudur. Diğer taraftan ikisinin de birbirini karşılıklı etkilediği birçok bilimci tarafından genel kabul görmüştür.

Başka bir yerde Humboldt, dil-dünya görüşü bağlantısında dünya görüşünün lehinde bir öncelik imasında da bulunur. Bu bağlamda Humboldt, dillerin milletlerin dünyayı kavrama biçimlerine göre farklılaştığını ifade ederek (Altınörs, 2012: 150) dünya görüşünün dilden önce geldiğini dolaylı olarak belirtmiş olur. Yani belli bir dünya görüşüne sahip bir topluluk bu yönde dillerini şekillendirmiş ve geliştirmiş olur. Benzer biçimde Humboldt'un Wittgenstein'ı önceleyen ve etkileyen “dilsel farklılıkların ses ve işaretlerden değil, ayrı dünya görüşlerinden ortaya çıktığı” angın savı dilsel farklılığın tamamen dünya görüşü farklılığına dayandığına işaret eder (Humboldt, 1843: 262; Vessey, 2006: 17). Buna göre bir milletin dünya görüşü, dilini olumlu veya olumsuz yönde etkileyebilir. Dolayısıyla dünya görüşü farklılığı dilsel çeşitliliği ortaya çıkaran bir etmen niteliğindedir. Bu anlamda Humboldt'un yaşadığı dönemdeki yaygın olan “organik kuram”a dayandığı da dikkate alındığında her dilin, konuşucu topluluğu için “organik” olduğunu ve her dilin gerçekliğin – dünya görüşünün- özgün bir kırımını olduğunu öne sürdüğü söylenebilir (Bushnell, 1993: 12).

Her dilin, o dili konuşan milletin özgül dünya görüşünü taşıdığını belirten Humboldt (Altınörs, 2012: 149) yakından incelemeyle bir halkın sözcüklerinin anlamlılığına bağlı belirgin dünya görüşünün niteliğini açık bir şekilde bulacağımızın altını çizer (Humboldt, 1988: 166). Buna göre Humboldt bir dilin yapı taşı sayılan sözcüklere dikkatle bakılınca bile o dilin ait olduğu halkın dünya görüşünü sezmenin bir dereceye kadar olanaklı olacağına işaret eder. Burada dikkat edilmesi gereken nokta Humboldt'un dil ile dünya görüşü arasında yapısal bir bağlantı kurduğudur. Yani dilin yapısal özellikleri bir halkın dünya görüşünü etkiler veyahut da ondan etkilenir. Bu da şu anlama gelir: Bir dilin söz dizimi, ses bilgisi, biçim bilgisi, türeme bilgisi gibi öğeleriyle o dilin ait olduğu halkın dünya görüşü arasında doğrudan bir etkileşim vardır. Buradan hareketle denebilir ki bir halkı diğerlerinden ayıran şeyin konuştukları dilin farklı olmasında aramak yüzeysel bir çaba olarak görünür. Nitekim Humboldt, daha ziyade, bir dilin her yönüyle ele alınarak derinlemesine incelenmesi sonucunda halklar arasında önemli bir ayrımın ortaya çıkacağına işaret eder. Bu ayrım bir dilin yapısal özellikleriyle iç içe geçmiş ve onları hem etkileyen hem de onlardan etkilenen dünya görüşünde ortaya çıkar. Aslında Humboldt'un tümel dil anlayışında da belirttiği gibi temelde ortak bir dil

formundan çıkan bütün diller, zaman içerisinde daha alt formlar geliştirerek kendi özgül yapılarını kazanmış, sonuçta her dil kendi yapısına uygun bir dünya görüşünü de eş zamanlı olarak geliştirmiştir. Böylece temelde tümel bir dil formuna dayanan daha sonraları ise özgül yapısal özellikler kazanan her halkın bir dili ve dünya görüşü ortaya çıkmıştır.

Humboldt'un dil ile dünya görüşü arasında kurduğu bağlantıdan yola çıkarak dilin yapısının halkların hayata bakışlarında ne kadar etkili olabileceğini görmek mümkündür. Nitekim Humboldt'un dil felsefesinin temel öğretisi bir ulusun “dünya görüşü”nün, büyük ölçüde, dillerdeki önemli “içyapı” farklılığından kaynaklandığı düşüncesine dayanır (Penn, 1972: 19). Nitekim Humboldt, sözcük ve sözcük bileşiminin bir dildeki kavramları hem biçimlendirdiğini hem de belirlediğini; farklı dillerin bağlam içerisinde ve insanın bilgi ve içsel yaşama etkisi irdelendiğinde farklı yaşam (dünya) görüşlerini oluşturduğunu ifade eder (Humboldt, 1997: 52). Brown'un (1967: 116) ifadesiyle Humboldt farklı dünya görüşlerini, görece değişmez ve bireylerin değiştirme girişimlerine dirençli farklı dil yapılarının ürünleri olarak görmüştür. Humboldt, “dünya görüşü” düşüncesinde bir dilin yapısal özelliklerinin o dili konuşan halkın dünyayı algılama biçimini etkilemesini vurgulayarak aslında halkların dil biçimlerine göre farklı şekillerde dış dünyayı anlamlandırdıklarını savlamıştır. Buradan yola çıkarsak Humboldt'un “şans” etmeninin burada da geçerli olduğunu çıkarabiliriz. Buna göre kimi halklar sahip oldukları özgül dil bilgisel yapılarından dolayı, diğer halklara göre, daha geniş bir dünya görüşüne sahipken kimi halklar benzer şekilde dil yapılarından dolayı daha dar bir dünya görüşüne sahip olurlar. Humboldt'a göre, bundan dolayı, kimi halklar hayata bakışlarında daha ‘şanslı’ bir konumdadırlar. Humboldt'un bu düşüncesi onun dilsel göreceliğiyle daha açık bir şekilde anlaşılabilir. Bu düşünceye göre kimi diller o dilleri konuşanların dış dünyayı gözlemleme ve algılamalarında kolaylaştırıcı rol oynarken kimileri ise engelleyici bir rol oynayabilirler. Bu bağlamda Humboldt'un dilsel görelilik kuramını “dünya görüşü” düşüncesine de uyarlayarak bu düşüncesini temellendirmeye çalıştığı görülebilir.

Humboldt'un “dünya görüşü” varsayımı, aslında onun dil görüngüsünü ele alışının da adeta bir yansımasıdır. Çalışmanın Giriş bölümünde de vurgulandığı üzere dilin insanlar arasında karmaşık ve dizgeli bir anlaşma aracı olduğu düşüncesi dili basitleştiren ve kabul görmeyen bir yaklaşım olmaktan öteye gitmez. Bunun en göze çarpan örneğini

Humboldt'da görmek olanaklıdır. Nitekim o dili, bir anlaşma ya da iletişim aracı görmekten çok öte insanın doğrudan kendini anlamak, hatta yaşamı anlamlandırmak için ayrıntılı bir biçimde incelenip ele alınması gereken ideal bir alan olarak görür. Doğaldır ki Humboldt da dilin -en yüzeysel haliyle- yarar sağlayan bir iletişim aracı da olduğunu yadsımaz. Ancak Humboldt'un kuramsal dil yazılarında açıkça görülür ki dil, algılama sürecinin de esas ögesidir. Buna göre dil olmadan dış dünyanın düzenlenmiş bilgisi olanaksızdır. Bu düzenlenmiş bilgiyi tek tek diller kendilerine göre sağlayabilirler, bu düzenlenmiş bilgi ise tek tek dillerin konuşucularına özgü bir dünya görüşü ortaya çıkarır (Brown, 1967: 93). Bu demek oluyor ki bir milletin sahip olduğu dünya görüşü o millete mensup insanların algılama ve bilişlerine, dil koşuluyla, bağlıdır. Çünkü Humboldt'un da önemle vurguladığı üzere dil'siz bir algı ve biliş; dolayısıyla da özgül bir dünya görüşü olanaksızdır. Humboldt'un dünya görüşü savını değerlendiren Underhill (2009: 99-100) onun insanın kendi dilinden başka bir dil ortamına girebileceğini öne sürdüğüne işaret ederek dilin dışına çıkmanın olanaksız olduğunu, insanın ancak bir dil ortamından (çevresinden) başka bir dil çevresine girebileceğini, yani başka bir dünya görüşüne girebileceğini belirtir. Humboldt'un burada insanın bir “dil çevresi” yani dilinin olmasının zorunlu olduğunu ve dünya görüşünün aslında bir “dil görüşü” olduğunu ileri sürdüğü söylenebilir.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

HUMBOLDT'DA DİL-DÜŞÜNCE BAĞLANTISININ FELSEFİ TEMELLERİ

3.1. HUMBOLDT'DA DÜŞÜNCENİN BİR ORGANI YA DA ARACI OLARAK DİL

Dil görüngüsünün düşüncenin aracı, aygıtı, organı veya bileşeni olduğuna yönelik görüşün düşünce tarihine bakıldığında kendisine geniş bir yer bulduğu söylenebilir. Nitekim Humboldt'un etkilendiği ve çağdaşı olduğu Alman filozoflardan Hamann ve Herder'in genel savı dilin düşüncenin aracı olduğu yönündedir. Yine, Leibniz dilin düşünme için yardımcı bir aygıt olduğu görüşündedir (Brown, 1967: 57-58). Diğer taraftan dilin düşüncenin bileşeni olduğu görüşü Humboldt'la beraber Condillac, Garat ve Diderot tarafından da ilkesel olarak savunulmuştur (Humboldt, 1988: xliv). Son dönemde Vygotsky (2018: 94) “düşünce insan zihninde ilk şeklini alan ancak dışarıya çıktıktan sonra asıl şeklini alıcı kaynakta bulan bir süreçtir” diyerek dilin düşüncenin temel bileşeni olduğunu ima etmiştir. Yine, dili, zihin dizgesi içerisinde bulunan ve onunla bağlantılı olan bir organ olarak gören Chomsky (2018: 31) benzer görüş sunmuştur. Genel olarak da dilin düşüncenin aracı olduğu kabul görmektedir. Bu ise düşüncenin, onu ileten dilden farklı olduğu sonucunu doğurur (Hughes, 1963: 7). Dil, düşünceden farklı bir yeti olabilir; ancak her zaman onu yoğuran bir görev üstlenmiştir (Vendryes, 2001: 39). Buna göre düşüncenin bir aygıtı olarak dili görmek dil ile düşüncenin birbirinden ayrı görüngüler olduğunu da kabul etmek anlamına gelecektir.

İnsanın dilin yardımı olmadan düşünemeyeceğini belirten (Wenzel, 2010: 459) Humboldt genel anlamda dilin düşüncenin organı olduğunu ileri sürer. Bu anlamda dili düşünce için gereken eşlik edici bir ortam olarak gören Humboldt dilin içsel zihinsel işlemlerin nesnelleştirilip mantıklı hale getirilmesini sağladığını ifade eder (Brown, 1967: 68). Buna göre dil, düşüncenin bileşenidir, bundan dolayı da geçerli bir bilgi kuramının merkezinde olmalıdır (Humboldt, 1988: xix). Çünkü dil, düşünme ve duyumsama süreçlerini kavramanın yoludur (Humboldt, 1971: 18). Diğer bir ifadeyle dil, eklemlili sesin düşünceyi ifade etmesini sağlayan süregelen bir düşünsel çabadır (Humboldt, 1971: 27). Dolayısıyla Humboldt'a göre dil hem düşünsel bir etkinlik hem de düşünce oluşturulmasında aracı roledir. Humboldt'un dile aracı rolüyle bakışı ile dille

düşünce arasında bir özdeşlik kurmaktan ziyade bir “tamamlayıcı” ve “tamamlanan” ilişkisi kurmaya çalıştığı söylenebilir. Bu durum Humboldt’un “düşünce ve dil cümlede buluşur” (Humboldt, 1988: xxx) ifadesinde özlü bir biçimde belirtilir. Humboldt’un bu savı dil ile düşüncenin birlikte dilin temel yapısı olan cümlelerin oluşturulmasını olanaklı yaptığına işaret eder. Nitekim bir cümlenin görünüşteki yapısı onun dilsel görünüşü iken o cümlenin aktarmak istediği yargı onun içsel yani düşünsel tarafını temsil eder. Böylece cümlenin oluşturulması için dil ile düşünce bileşenlerinin birlikte işe koşulması gerekliliği ortaya çıkar.

Humboldt’a göre dil hem insanın gelişimi için gerekli bir araç hem de onun zorunlu bir çıktısıdır. Dil, aynı zamanda, toplumsal etkileşimin değişmez aracından öte insanın ruhsal erkesinin gelişimi ile *Weltanschauung* ergisi için doğal ve zorunludur (Thomas, 1970: 144). Buna göre Humboldt, dilin ortaya çıkışının sadece toplumsal nedenlerle değil, insanın içsel gereksiniminin bir sonucu olduğunu, düşünce güçlerinin gelişimi ile dünya görüşü edinme için zorunlu -nitekim insan ancak düşüncelerini diğerleriyle ortak düşünerek açıklık ve kesinliğe getirebilir- olduğunu vurgulamaktadır (Humboldt, 1988: 27). Buna göre Humboldt için dil, düşüncenin mükemmelleşmesini ve insanın özgül niteliğinin gelişmesini sağlayan (Aytaç, 2011: 159-160) bir araçtır. Ne var ki dilin bu araç rolü ilerde de bahsedileceği üzere salt ve yüzeysel bir düşünce üretme olarak görülmemelidir. Nitekim Humboldt, dilin *instrumentalist* (araçsalıcı) kuramlarına karşı çıkmıştır (Cloeren, 1988: 251). O, daha ziyade, dili, düşüncenin nesnelleştirilmesi anlamında bir araç olarak görmüş; dolayısıyla bu araçsallık durumu daha derin ve aşkın bir dil-düşünce bağlantısı ortaya çıkarmıştır. Humboldt’a göre her dil, düşüncüyü aktarmaktan çok öte niteliğiyle insanlığın ortaya çıkardığı bir mantık yapısı ve felsefedir (Cloeren, 1988: 88). Bu anlamda Humboldt dili, düşüncenin salt aracı görüp düşüncenin astı sayarak bu konuma indirgememiş; aksine, düşüncüyü dil üzerinde bir erke olarak değil, dili insan üzerinde bir erke olarak görmüştür (Cloeren, 1988: 149).

Humboldt’un dili araçsallaştırması, aslında dilin düşüncüyü temsil etmesiyle de bağlantılıdır. Dil çalışmaları sonucunda Humboldt, tek tek dillerin insan zihnindeki kavramları ne derece temsil ettiklerini anlamaya çalışmıştır. Ona göre bu dillerin tamamı birlikte insan zihninin zenginliğini temsil etmektedir (Tintemann, 2015: 77). Bu açıdan bakıldığında Humboldt -dil üstünlüğü savıyla da koşut bir biçimde- bazı dillerin kavram oluşturmadaki yetersizliklerine rağmen dillerin bir bütün olarak insanın düşünsel

gelişimine katkı sağladığını vurgulamaktadır. Dolayısıyla Humboldt'da dilin araçsallığı rolü, dilin düşünce aktarımından ziyade düşünceyi temsil ediciliğine dayanmaktadır. Humboldt'a göre dil, düşüncenin oluşturucu organı ve temsilcisi anlamında aracıdır; salt bir düşünce iletme aracı değildir. Bu anlamda dil, düşünce için zorunludur çünkü ancak dünya eklemlenme edimiyle ve dille dışsallaştırılan kavramlarla zihin, rasyonel düşüncenin temeli olan reflektif özne-nesne bağlantısına katılır (Esterhammer, 1996: 14).

Hamann ve Herder'den esinlenen Humboldt dilin, insanın onunla nesnel gerçekliğin kavrayış, anlayış ve değerlerini oluşturduğu araç olduğu düşüncesine sahiptir. Buna göre dil, özne ile nesne arasında *Zwischenwelt* (aracı dünya)'dır (Basilius, 1952: 99). Dil, nesnel ideaya yaklaşan insanı temsil eder. O, bağımsız bir gerçeklik değil, bağıntısal bir gerçeklik olarak nesnel gerçeklikle insanın gerçekliği kavramsallaştırmasının orta noktasıdır (Basilius, 1952: 99). Dil, öznenin nesneyi algılaması ve onun bilgisine ulaşması için zorunlu araçtır. Dil olmadan öznenin nesneyi anlamlandırması olanaklı değildir. Öyleyse Humboldt'a göre dilin araç olması, basit bir iletişim aygıtı olmasından ötede özne-nesne bağlantısını sağlayan köprü olmasını ifade eder. Bu anlamda “düşünen” özne, “düşünülen” nesneyle dil aracılığıyla bağlantı kurmaktadır. Buna göre dil, düşünen ile düşünülen arasında düşünce etkinliğini gerçekleştiren düşünsel yapı niteliğindedir. Bu açıdan bakıldığında, Humboldt'un dili araç olarak görmesinin bundan ibaret olduğu anlaşılabılır.

Farklı dilleri düşünmenin ve algılamının özgün yolları niteliğindeki organlar olarak gören (Thomas, 1970: 150) Humboldt açısından dil, aynı zamanda, düşüncelerin yapısal organıdır. Buna göre düşünsel etkinlik, söylemde dışa vurulur ve duyular tarafından algılanabilir hale getirilir. Bundan dolayı bu ikisi birbirinden ayrılmaz bir bütünlük oluşturur. Düşünsel etkinlik, özsel olarak, *phoneme* (ses birimi) ile bir bileşim içerisine girme gereksinimine bağlıdır. Yoksa düşünce özgünlüğe erişemez, imge kavram haline gelemmez. Düşünce, ses aygıtları ve duymanın (işitsel algı) dille ayrılmaz bağı hep insan doğasının özgün düzenleyimine bağlıdır (Humboldt, 1971: 34). Diğer bir deyişle Humboldt'da dil, düşüncenin biçimlendirici *organı*dır. Düşünsel etkinlik, sesle konuşma olarak dışa vurulur ve algılanabilir hale getirilir. Bu nedenle düşünce ile dil bir ve birbirinden ayrılmazdır. Ne var ki düşünce sözel bir ifadeye bürünmek durumundadır; aksi halde açıklık kazanamaz ve ide kavram haline gelemmez. Bu anlamda düşünce, sözlü aygıt ve duyusun dille ayrılmaz bağı insan doğasının bünyesine sağlam bir şekilde

yerleştirilmiş haldedir (Humboldt, 1988: 54-55). Bu anlamda dil, Humboldt'un deyimiyle, "olgu ve fikir arasında bir araçtır" (Humboldt, 1973: 3-5). Buna göre dil dış dünyanın gerçekliği ile düşüncenin soyut dünyası arasında köprü işlevi görür. Yani, Humboldt'a göre dil insan zihninden bağımsız ham gerçekliği, kavramlar aracılığıyla, düşünce birimleri haline dönüştürür. Bunun sonucunda insan, diğer canlı türlerinden farklı olarak, dış dünyayı zihninde kavramsallaştırmış olur. Dolayısıyla insan olgusal gerçekleri "duyusal" değil, "zihinsel" bağlantılarla değerlendirme şansına her zaman sahip olmuş olur. Buradan hareketle Humboldt'un dili gerçeklikle düşünce arasında bir form olarak gördüğü söylenebilir. Öyleyse Humboldt'da dil olmaksızın dış dünyanın bilgisi "duyusal" kalmaktan öteye geçemeyecektir. Her ne kadar insan düşünce becerisiyle donanımlı olsa da dil olmaksızın olgu ile fikir arasındaki bağ olmayacağından dış dünya "anlaşılmayacak", "duyumsanacaktır". Üstelik insan dil olmadan düşündüğünün farkına bile varamayacaktır: Nitekim insanın düşüncesinin bilincine varmasını da dil sağlamıştır (Vendryes, 2001: 16).

Humboldt, *representationalist* (temsilci) dil göstergeleri görüşüne karşıt olarak dili, düşüncenin biçimlendirici organı olarak niteler. Buna göre sözcükler, bireyin düşünme tarzını belirleme yetisi olan varlıklara sahiptirler (Viola, 2011: 394). Bu anlamda Humboldt geleneksel dilin düşünceyi yansıtıcı aygıt olduğu görüşüne karşı çıkarak dilin düşünceyi oluşturduğunu ve yapılandırıldığını ortaya atar. Bu, dilin düşünce için "yardımcı" değil, temel nitelikte olduğunu gösteren "düşünce organı" görüşüdür. Geleneksel görüşte dil olmadan düşünce yansıtılamaz; Humboldtçu "dil'in düşünce organı olması" görüşünde ise dil olmadan düşünce diye bir şey zaten var olamaz. Buna göre Humboldt, dili simgeleştiren geleneksel görüşten ayrılarak dilin aşkın bir şekilde düşünce birimleri oluşturan erkesine odaklanır. Diğer yandan, Humboldt, eğer dilin en baştaki kullanımına gitmek olanaklı olsaydı onun duyuların ifade edilmesinden ibaret olduğunun görülebileceğini belirterek (Humboldt, 1971: 134) dilin ancak ilk halinin bu geleneksel görüşe uyduğunu, ancak zaman içerisinde dilin gelişerek bu misyonun çok ötesine geçtiğini vurgular.

"Düşünce ve dil cümlede buluşur" diyen Humboldt (1988: xxx) dil-düşünce ilişkisinde dili düşüncenin oluşması için bir yol olarak görür. Dil olmadan düşünce, düşünce olmadan da anlamlı bir cümle oluşmayacak, sonuçta dil görüngüsü söz konusu olmayacaktır. Nitekim düşünmek simgeler kullanmaktır (Altuğ, 2017: 61), dil ise

simgesel bir düşünce aracı olmaktan başka bir şey değildir. Humboldt’a göre “dil’in özü, fenomenal dünyanın maddesini düşünce biçimine dökmekten ibarettir; tüm çabaları biçimseldir (Humboldt, 1843: 255). Başka bir deyişle, dil, düşünceyi maddesel kılan bir aracı düzeydir (Altuğ, 2017: 104). Bu düşünce aracını Humboldt düşüncenin evrensel kanalı olarak da adlandırır (Adler, 1866: 46). Bunlardan yola çıkarak Humboldt’un düşünme ve konuşmanın sürekli olarak birbirini tamamladığını savladığı söylenebilir (Humboldt, 1988: 203). Nitekim dil, zihinsel etkinliğiyle soyutu somutlaştıran düşüncenin canlı organıdır (Thomas, 1970: 148). Bundan dolayı da Humboldt dili, dilin konuşanın “fiziksel organizması” tarafından belirlendiği için “organik” olarak nitelendirir (Olson, 1978: 67). Ona göre doğrudan düşünce gücü ile bağlantılı dil, bedene içkin bir canlı varlıktır (Humboldt, 1988: 90).

Humboldt’un “organik” dil görüşüne bakıldığında Humboldt için dil incelemelerinin aslında Kantçı zihin doğası araştırması olduğu görülebilir. Nitekim dil incelemeleri insanın biliş ve algısının kalıplarının gün yüzüne çıkmasını olanaklı yapar. Zaten Humboldt’un “organik” modeli dil modeli olduğu kadar aynı zamanda zihin modelidir. Modelin biçimsel bağlantıları düşünce bağlantılarıdır; yani bu bağlantılar zihnin konuşma-düşünce etkinliğini düzenlediği ve dünyayı kavradıkları biçimlerdir. Bu anlamda Humboldt’un “organik” modeli ve dil kuramı Kant’ın kavramsalci felsefesi üzerine bir kestirimdir. (Bushnell, 1993: 124-125). Nitekim Humboldt’un dil bilgisinin, evrensel düşünme yasalarından kaynaklanan evrensel bir temelinin olduğu görüşü, anlayışın önsel formları ile kavrayışın ulamlarını içeren Kant’ın felsefesiyle benzerdir (Verlato, 2015: 91).

3.2. HUMBOLDT’A GÖRE DİLİN DÜŞÜNCE BİRİMLERİ ÜRETİMİNDEKİ ROLÜ

Düşüncenin dili gerektirmesi savıyla biçimlenen dilin düşünce üretiminde yer alması savı, aslında, tamamen Humboldt’a özgü değildir. Önceki düşünürlerden yararlanılarak ortaya konan varsayımlar ve savlar içerir (Manchester, 1985: 31). Örneğin Condillac’a bakıldığında onun dilin düşüncenin bileşeni ve öz farkındalık ile bilginin koşulu olduğuna inandığı görülebilir. Nitekim ona göre insan dilde ve dille düşünür; bu da insanın düşünme tarzını etkiler. Buna göre Condillac söylemsel düşünce ve bilgi üretiminde dili önemli bir unsur olarak görür. Bu anlamda onda bilginin kaynağı dilin

kaynağı sorunu haline gelir (Humboldt, 1988: xxxv). Benzer şekilde Humboldt'un dilin kavram yapımı için gerekli olduğu görüşü de ondan daha önce en gelişmiş formuyla Locke'un *Essay on Human Understanding* adlı yazısında görülür. Locke, dilin anlaşılması zor fikirlerin yapımı için gerekli olduğunu ileri sürer. Bu görüşü iyi bilen Humboldt, Locke'a benzer biçimde, dilin duysal simgeyle düşünce biriminin⁹ ifade edilmesi ve kişiler arası deyiş ya da iletişim öncesinde bile düşünce birimlerinin yapımı ve sürdürülmesinde gerekli olduğunu öne sürer (Manchester, 1985: 34). Bu görüşler ışığında Humboldt düşünmenin dili gerektirdiğine inanır. Ancak belirtmek gerekir ki bu sav dillerin bir incelemesine dayanmaz. Bu sav tümevarımsal bir çıkarımdan ziyade dilin düşünme için gerekli bir koşul olduğuna yönelik genel bir kurama dayanan tündengelimsel bir çıkarıma bağlıdır (Manchester, 1985: 30).

Humboldt bir işaretleme dizgesi olan dilin kavram oluşturma olanaklı olabilmesi için gerekli olduğunu savlar. Buna göre dil kavramların yapımı ve sürdürülebilirliği için, dolayısıyla da bilinçli düşünce için gereklidir (Manchester, 1985: 38). Buna göre Humboldt kavramsallaştırma yani düşünce birimleri yapımının eklemli düşünme için gerekli bir koşul olduğunu, dolayısıyla dilin kavram üretimi için gerekli bir koşul olduğunu ileri sürer (Manchester, 1985: 50). Ona göre düşünme, kavram oluşturma olanaklı olmaktadır; tek başına düşünme bile bu şekilde ortaya çıkar (Humboldt, 1988: xxx). Nitekim soyut ve kavramsal düşünmeyi dilin olanaklı yaptığı kabul görür (Altınörs, 2003: 17). Vendryes'in (2001: 27) de ifade ettiği üzere düşünmek için dil gereklidir, düşünceyi aktaracak bir form olmazsa düşünce de ortaya çıkmaz. Bu anlamda sadece düşünceler dili ortaya çıkarmaz, dil de düşünceleri ortaya çıkarır (Akarsu, 1998: 43). Dilin düşünceleri ortaya çıkarması, Humboldt'un dilin, düşüncenin olabilirliği için bir koşul olmasındaki aşkın rolüne işaret eder (Cloeren, 1988: 168).

Humboldt, apaçık bir biçimde, dil olmadan düşünce olamayacağını (Altuğ, 2017: 63) ve dilin düşüncenin temelini oluşturduğunu (Humboldt, 1988: xxviii) belirtir. Bunu Altuğ (2017: 67-68) şu şekilde dile getirir: “Düşünmenin biçimlenmesinde ve nesnellik kazanmasında dilin oynadığı etkin rolün gösterilmesi, Humboldt'un dil-düşünce bağıntısını kavrayışındaki özgül yöndür.” Dili düşünce oluşumunda zorunlu koşul olarak gören Humboldt, bu bağlamda düşünme ve dili, aynı zamanda, ortak kökenli sayar (Altuğ,

⁹ İngilizce özgün biçimi *thought-unit* olan ve “düşünce birimi” olarak çevrilen bu ifade dildeki “kavram” sözcüğüne karşılık gelir.

2017: 64). Diğer taraftan Humboldt dili düşünce üretme ve kavram oluşturma sürecine katılan şekillendirici bir etkinlik olarak görerek (Altuğ, 2017: 68) dilin kavram dolayısıyla da düşünce üretimindeki *zorunlu* rolüne vurgu yapmış olur. Bu bağlamda, Humboldt dil biliminin asıl öneminin dilin düşünce oluşumunda oynadığı rolde aranması gerektiğini çünkü dilin kavramların varlığı ve biçimini belirlemede doğaötesi rolünden ibaret sayılmaması gerektiği değerlendirmesinde bulunur (Thomas, 1970: 151-152). Dil olmaksızın düşünmenin olanaksız olduğuna işaret eden Humboldt, kavramların dildeki ifade yoluyla nesnellik kazandığını belirtir (Kemp, 1997: 483).

Humboldt'un dilin düşünce üretmesindeki rolüne ilişkin görüşü onun genel olarak dil ile düşünce arasında kurduğu çok sıkı bağlantı için de ipucu sunar. Nitekim Humboldt'a göre dil, düşünceyi gerektirir (Olson, 1978: 140) ve olanaklı kılar (Humboldt, 1988: xix). Hatta Humboldt dil olmadan düşünmenin olanaksız olacağına inanır. Bu bağlamda bir sonuca ulaşan Humboldt düşüncenin formlarından damıtılan ulamların her dilde edilebilmesinin gerekliliğini savunur. Kantçı bir ifade tarzıyla tüm dillerin dil bilgisel bütünlüğünün, dilin düşüncenin koşullarına biçimsel bağıntısına dayandığını vurgular (Olson, 1978: 138). Humboldt, dilin bu rolünü, düşünce üretimini dilin dolaysız amacı olarak görerek (Humboldt, 1988: 80) dilin bir amacı olarak da niteler. Humboldt'da dilin düşünce üretimi rolünün diğer bir boyutu da onun, dilin kişiler arası iletişimi sağlayan bir iletişim biçimi olarak genel kabul gören rolünün yanında bireysel rolüne dikkat çekmesidir. Buna göre Humboldt konuşmayı insanlar arası iletişimin ötesinde tek başına bulunan bir kişinin düşünmede bulunmasının gerekli bir koşulu sayar (Humboldt, 1988: 56). O zaman dil, düşüncelerin aktarılmasını sağlayan bir araç olmakla birlikte, aynı zamanda, doğrudan düşüncenin oluşmasını sağlayan bir yapıdır. Hatta dilin insana sunduğu en önemli yararın soyut düşünceler üretmek ve onları aktarmak olduğu söylenebilir (Vendryes, 2001: 29).

Humboldt dilin sadece ifade veya iletişim amaçlarıyla düşünceleri belirtmediğini, aynı zamanda düşünce oluşumu için temel rolde olduğunu savlar. Dil, dil olmadan 'bir iz bile bırakmayacak' düşüncenin iç etkinliğinin oluşturulması ve sürdürülmesi için bir yol olarak kabul edilir. Bu itibarla düşünme ve dilin gelişimi ayrılmaz bir şekilde ilintilidir. Dil olmadan "gösterim bir kavram haline gelemmez" (Manchester, 1985: 39-40). Hatta Humboldt'a göre dil, düşünmenin ilkelden eklemliye geçişi için gereklidir (Manchester, 1985: 46). Yani dil olmadan düşünme etkinliği ilkel düzeyde kalacak, daha doğrusu

düşünce belli bir karmaşıklık düzeyine ulaşamayacağı için gerçek anlamda bir “düşünce” den de bahsedilemeyecektir. Diğer taraftan Humboldt iki özne arasındaki düşünce gücü farklılığının yalnızca dilden kaynaklandığını belirterek (Humboldt, 1828b: 23) dilin düşünce gücünü belirlemedeki diğer bir özgül rolüne dikkat çekmiştir. Bu anlamda Humboldt’a göre dil düşünceyi tamamlar ve düşünce meydana getirir; sonuçta dilini oluşturup yükselten toplumlar gerçek manada bir düşünce etkinliğinde bulunabilirler (Akarsu, 1998: 43). Bu anlamda, düşünsel gelişimi dilsel gelişimle açıklayan Humboldt, “dünya dillerindeki tüm sözcüklerin ve dil bilgisel özelliklerin eksiksiz açıklamalarının bir kaydının tutulması olanaklı olsa o zaman insanın ilerleyişinin mutlak ve kapsamlı bir resmi ortaya konmuş olurdu” (Brinton, 1885: 8-9) diyerek insan düşüncesinin ancak dille başladığını vurgulamıştır.

Humboldt bir kısım öncelleri gibi dilin düşünce birimleri üretiminde gereken rolü oynadıkları görüşünü benimsemiştir (Manchester, 1985: 153). Bunu “Kavramı düşünce dünyasında birey yapan söz, kendisine ait olanın önemli bir kısmını ona katmakta ve fikir onun aracılığıyla belirlilik kazanırken aynı zamanda belirli sınırlar içinde tutsak tutulmaktadır” söylemiyle özgün bir biçimde ortaya koymuştur. Humboldt’a göre “tüm fikir yığını ondan (dilden) gelen bir renk kazanır (Humboldt, 1843: 260). Filozofun bu söylemlerinden dilin düşünce birimleri üretmedeki rolü üzerine şu çıkarsamalarda bulunulabilir:

- Söz (dil) kavramı daha somut halde bir birim haline getirerek onu “dilleştirir”.
- Fikir (düşünce) söz (dil) sayesinde açıklık ve canlılık kazanır.
- Dil sayesinde açıklık kazanan düşünce birimleri “ham” halinden daha sınırlı hale gelir.

Bu çıkarsamalar, Humboldt’un dilin düşünce birimleri ve düşünce üretmede başat rolünün olduğuna; düşüncenin dil yoluyla açıklık kazandığına yani tek bir bireyin zihnine hapsolan düşünce birim ya da birimlerinin öznellikten çıkarak diğer insanlara bir ölçüde iletilerek görece nesnelleştirildiğine ve düşüncenin ifade edilince dilsel bir kalıba dökülerek sınırlandırılıp daraltılmasına işaret ettiği biçiminde yorumlanabilir.

Humboldt’un genel dil yetisinin düşünce üretmesindeki etkin rolüne yönelik görüşleri yanında tek tek dillerin, düşünce üretimindeki etkisine de odaklandığı görülebilir. Bu görüşünü temellendirmesini, uzun süreli dil inceleme ve karşılaştırmaları

sağlamıştır. Bu bağlamda Eski Çince ile Amerikan yerli dillerini inceleyen Humboldt, Eski Çincenin saf düşünceyi betimlemek için gerekli niteliklere sahip görüldüğünü belirtmiş, Delaware Kızılderili dili ve diğer Amerikalı Kızılderili lehçelerinin ise normalde birçok sözcük gerektiren düşünceleri tek bir sözcükle bileştirdiklerini belirlemiştir (Humboldt, 1971: 124). Yine, Humboldt, eski Çincenin üst derece bir dil olduğunu; nitekim işe yaramaz yardımcı sözcük bağıntılarını çıkararak dil yoluyla arı bir düşünceye eriştiğini belirtir (Humboldt, 1988: 146). Buna göre Humboldt, insandaki genel dil yetisi sayesinde insanın düşünce birimleri üretebildiğini; bunun yanında, özel olarak farklı dillerin, farklı biçimlerde düşünce birimleri üretimini kolaylaştırdığı ve desteklediğini ortaya atmaktadır. Bu anlamda Humboldt, dilin yapısı ve tüm diğer düşünsel etkinlik başarımı arasında su götürmez bir bağlantının varlığını savunmaktadır (Humboldt, 1988: 44). Bu bağlamda Humboldt, felsefe yapmanın her aşamasında ve bilgi alanlarının tümünde Sanskritçenin gelişmiş olduğunu, nitekim Hint zihinsel yapısının kavramları ayırma ve sıralamaya yatkın olduğunu dile getirmektedir (Humboldt, 1988: 167-168). Buna göre Humboldt, Sanskritçe ve Çincenin sözlükçe özellikleri dışında aynı sayılabileceklerini, dolayısıyla da aynı zihin yapısına sahip olduklarını öne sürmektedir (Chomsky, 2018: 47). Bu görüşleriyle Humboldt, farklı dilsel yapıların, farklı düşünce yapılarından sorumlu olduklarını ortaya koyan bir görüş ileri sürmüştür (Cloeren, 1988: 19).

Humboldt'un özellikle Eski Yunanca üzerinden "bükümlü üstün dil modeli" sunması bilişsel nedenlere dayanmaktadır. Ona göre bükümlü dil bilgisi, kavramları ayırmasa ve onların özgün formlarını korurken onları daha büyük birimlere bağlama görevini kolaylaştırmaktadır. Buna karşıt olarak Amerikan yerli dillerinin yapısında fiil formlarının gerçek bir sözcük bütünlüğü içerisinde kaynaşması için çok "gevşek" birçok kısımdan oluştuğundan "eksik" dil modeline uymaktadır. Humboldt'un dilleri "üstün" ve "eksik" diller olarak derecelendirmesi "evrensel felsefi dil bilgisi" düşüncesinden etkilenmiştir. Buna göre Humboldt, dünyadaki bütün dillerin evrensel dil bilgisinin kurallarına bağlı olduğunu; ancak bir kısım dillerin dil bilgisel yapısının bu forma daha fazla uyduğu, bir kısım dillerin ise bu forma daha uzak bir konumda olduklarına inanır. Diğer bir deyişle, Humboldt bir dilin mükemmelliğinin, o dilin dil bilgisel yapısının ne ölçüde "düşünce organizması"na uyduğuna bağlı olduğunu ileri sürer. Nitekim bu uygunluğa "en çok yaklaşan" dilin Eski Yunanca olduğunu vurgular (Verlato, 2015: 91).

Bu görüşe koştut olarak Humboldt “tek bir forma ne ve ne kadar bağlanma yapılabileceğinin sınırının saptanması hassas ve incelikli bir dil bilgisel algı gerektirir ki bu özelliği de Yunanlıların diğer milletlere nazaran daha fazla içselleştirdikleri söylenebilir” (Humboldt, 1971: 117) değerlendirmesinde bulunur. Humboldt’a göre evrensel dil bilgisi veya düşünce organizması ideası, her dile sağlam veya gevşek olarak öyle ya da böyle içkindir. Eski Yunanca gibi üstün diller, ideal dil bilgisi yapılarına sahip olmaktan ziyade evrensel dil bilgisine en uygun dil bilgisine sahip dillerdir. Buradan hareketle Humboldt’un evrensel dil bilgisine en yakın dilleri, düşünce birimleri üretme yoğunluğu açısından en şanslı diller olarak gördüğü açıktır.

Humboldt’un farklı dilsel yapıların farklı düşünce birimleri ortaya çıkardığını öne süren görüşü, Avrupa kıtasının, diğer kıtalara nazaran, bilim ve teknolojiadaki büyük sıçrayışına dil bilimsel bir açıklama getirmektedir (Meßling, 2008: 495). Buna göre Sanskritçe-Yunanca-Latince merkezli üstün dil formu Avrupa merkezli bir bilimsel ve teknik ilerleme modeli ortaya çıkarmıştır. Nitekim Hint-Avrupa dil yapısı, düşünce gelişimi anlamında insan zihni için en ideal olandır. Birçok tartışmaya neden olacak bu dil görüşü bir “dilsel “indirgemecilik” sorununu beraberinde getirmiştir. Humboldt’un bu indirgemeci dilsel bakışı, onun bugün evrensel dil bilgisi olarak adlandırılan her insanın doğuştan dilsel idelere sahip olduğu düşüncesine karşıt bir görüş olarak durmaktadır. Ancak, Humboldt’un dil üstünlüğü savında görüldüğü üzere dilleri “tamamen düşünceyi kolaylaştırıcı” ya da “düşünceye ket vurucu” şeklinde sınıflandırmaz. Daha ziyade, Humboldt’a göre evrensel dil bilgisiyle donatılmış her insan, düşünsel etkinlikler için gereken gizil güce sahiptir. Ne var ki insanlar konuşucuları oldukları dillerin yapısal özelliklerine göre derece ve nitelik olarak düşünce üretiminde belirgin farklılıklar deneyimlerler. Bu durumu Humboldt’un “iç form” görüşü açıklamaktadır. Humboldt’un bu görüşüne göre bir dilin iç formu, o dilin kavram oluşturmaları gerçekleştirdiği özgül yasadır (Thomas, 1970: 150). Diğer taraftan, -daha önce de ele alındığı üzere- insanda tümel dilsel yeti genel dil formu olarak bütün dillerde içkinen iç form tikel olarak her dil için farklı dizgeler sunar. Diller arası düşünce birimi üretiminin daha çok ya da az elverişliliğini belirleyen, genel dil formu değil bir dilin iç formudur. Buna göre Humboldt’un ideal dil modeli ve üstün dil savını temellendiren, her dilin düşünce üretimini kolaylaştıran ya da aksine zorlaştıran o dilin sahip olduğu iç formdur.

3.3. HUMBOLDT'DA DİL-DÜŞÜNCE ÖZDEŞLİĞİNİN İMKÂNI SORUNU

Dil felsefesinin, daha genelde felsefenin temel kavramlarından olan dil ve düşünce tarihsel olarak bakıldığında ilk zamanlar aynılaşmış bir haldedir. Antik Çağ düşünce dünyasında insan *zoon logon ekhon*'dur. Bunun anlamı insanın “konuşan” varlık olmasıdır. Dikkat edilirse insan Antik Çağ'da en temel anlamda “konuşan” olarak nitelendirilmiştir. Bu nitelendirmedeki *logon* çalışmanın Giriş bölümünde değinilen “logos”la bağlantılı bir kavramdır. Bu kavram hem dile hem de düşünceye karşılık gelmektedir. Yani Antik Çağ düşünce dünyasında insanın dil ve düşünceye aynı anda ve bir olarak sahip olması bu kavramla ifade bulunmuştur. Bu anlamda Antik Çağ düşünce dünyası dil-düşünce ilişkisine düalist bir yaklaşım benimsememiştir; aksine, monist bir yaklaşımla dil-düşünce özdeşliğini öne çıkarmıştır (Akarsu, 1998: 36-37).

Antik Çağ düşünce dünyasının dil-düşünceye monist yaklaşımı Humboldt'un önceli Herder ve onun da önceli Hamann'la da devam etmiştir. Hamann dilsiz bir düşünce olmayacağını (Akarsu, 1998: 37), Herder ise dilin düşünce için gerekli bir araç olduğu görüşünün ötesine geçerek düşüncenin içselleştirilmiş dilden başka bir şey olmadığını (Brown, 1967: 64) ileri sürerek dil-düşünce özdeşliğini savunmuşlardır. Bu doğrultuda Locke konuşma ve düşünme yeteneklerinin birbirlerinden ayırt edilemeyeceklerini (Altınörs, 2003: 100) belirterek dil-düşünce özdeşliğine işaret etmiştir. Humboldt'a gelindiğinde her ne kadar o, dili düşünce, düşünceyi de dil olarak görerek (Penn, 1972: 20) bu görüşün temsilcilerinden olsa da eklemek gerekir ki onun dil-düşünce bağlantısına yönelik görüşleri karmaşık ve çelişik görünür. Bu, Humboldt'un farklı zamanlarda insan anlayışının ve doğal dilin gelişiminde farklı aşamalar olduğu düşüncesinden ileri gelir. Nitekim Humboldt, insan toplumunun en erken aşamasında dil ile düşüncenin bir ve özdeş olduğunu belirtirken doğal dillerin bugünkü karmaşıklık düzeyine gelerek gittikçe farklılaştığının da altını çizmiştir (Brown, 1967: 116). Buna göre Humboldt, her durumda, dilin olabildiğince düşünceyle bağlantılı olması ve ona eşlik ederek onu göstermesi gerektiğine işaret etmektedir (Aytaç, 2011: 151).

Humboldt'un dilin doğasına ilişkin temel savına göre düşünme ve konuşma yani dil ile düşünce o kadar yakın bir birlik oluşturur ki -her ne kadar onları yapay bir şekilde ayırmak olanaklı olsa da- onları özdeş kabul etmek gerekir (Humboldt, 1988: xviii) sonucu çıkarılabilir. Nitekim Humboldt “her ne kadar düşünsellik ile dili birbirinden

ayırabilirsek de böyle bir ayırma gerçekte yoktur” ifadesiyle (Humboldt, 1988: 46) öncelleri Hamann ve Herder kadar dil-düşünce özdeşliği konusunda net değildir. Bu, Humboldt’un dil-düşünce özdeşliğini reddettiği anlamına gelmemelidir; aksine Humboldt’u Antik Çağ düşünce dünyasından son dönem düşünce dünyasına dil-düşünce özdeşliği görüşünün savunucularının yer aldığı çizgiye yerleştirmek yanlış olmayacaktır. Yani her ne kadar Humboldt’un dil-düşünce özdeşliğine yönelik düşünceleri aynı görüşteki öncellerine nazaran daha “dolaylı” ve “karmaşık” görünse de Humboldt’u dil-düşünce özdeşliği görüşüne karşıt görüşten daha yakın görmek doğru bir yaklaşım olacaktır. Nitekim Antik Çağ’la başlayıp Hamann ve Herder ile savunulmaya devam eden bu görüşün Humboldt’un ardılları Sapir ve Whorf tarafından da savunulması (Penn, 1972: 47-49) Humboldt’un da bu görüşe yakın olduğunun göstergesi olarak kabul edilebilir.

Belirtmek gerekir ki Humboldt’da dil-düşünce özdeş kabul edilebilecek düzeyde sıkı bir ilişki içerisinde (Altuğ, 2017: 60). Nitekim Humboldt dil ile düşüncenin *interdependence* “birbirine bağlı olma” ilintisini savunurken dilin düşüncenin salt bir yüzeysel aracı olduğunu varsayan *instrumentalist* dil görüşüne aynı oranda karşı çıkar (Cloeren, 1988: 72, 84, 246). Diğer taraftan, Humboldt’un “tikel” savunucusu olduğu dil-düşünce özdeşliğine karşıt görüşler de yaygındır. Örneğin, Descartes dili düşüncenin dışı vurumu için hem bir olanak hem de bir engel olarak görmüştür (Altınörs, 2010: 391). Buna göre dil insan zihnindeki düşüncenin az veya çok ifade edilmesinden ibarettir ki bu da Descartes’in dil-düşünce özdeşliği görüşüne uzak olduğunun göstergesidir. Benzer biçimde Kant’ın düalist insan görüşü dil-düşünce düalizmini ima etmiştir (Akarsu, 1998: 37). Diğer taraftan Aydınlanmacılar, dili düşünceden tamamen ayrı görerek dili düşüncenin bir aracı sayan bir görüş benimsemişlerdir (Altuğ, 2017: 60). Leibniz de dili düşünceye yardımcı bir birim olarak görmüş, dil-düşünce özdeşliğine karşı bir tavır sergilemiştir (Penn, 1972: 47). Çağdaş döneme gelindiğinde, benzer şekilde Piaget, düşüncenin dilden önce insanda oluştuğunu ve düşüncenin dili belirlediğini vurgulamıştır. Vygotsky ise deneysel incelemeleri sonucunda dil ile düşüncenin ayrı kalıtsal kökenleri olduğunu ve birbirinden bağımsız bir şekilde geliştiklerini savlamıştır (Shunshun ve Fanmao, 2021: 144-145).

Dil-düşünce özdeşliğine yönelik karşıt görüşlerin varlığı dilin, insan düşüncesi için gerekli sayılması, hatta kimilerine göre dilin düşünce olarak kabul edilmesinden (Hughes, 1963: 3) ileri gelmektedir. Kuşkusuz dil ve düşünce birbiriyle etkileşimli ve birbirini

etkileyen görüngülerdir (Li, 2022: 36). Ancak son dönemde artık dil-düşünce özdeşliği yerine dil-düşünce etkileşimi görüşü önem kazanmış, dil ile düşünce arasındaki öncelikli ilişkinin onların birbirinden bağımsız ama birbirleriyle etkileşimli oldukları yönündeki görüş (Li, 2022: 32-33, 37) ivme kazanmıştır. Buna göre düşünce dünyasında dil-düşünce özdeşliği Eski Yunan'dan günümüze kökten bir değişikliğe uğramıştır. Bu uzun süreç içerisinde Humboldt adeta bir geçiş noktası olmuş, dil-düşünce özdeşliği ile dil-düşünce ayrılığının merkezinde konumlanmıştır. Buna göre Humboldt, ne tam bir dil-düşünce özdeşliği savunucusu ne de tam bir dil-düşünce özdeşliği reddiyecisidir. Humboldt, daha ziyade, dil-düşünce özdeşliği konusunda Eski Yunan'daki özdeşlik görüşüyle yeni yeni filizlenmeye başlayan dil ile düşünce ayrılığı görüşünü benimseyerek ikisi arasında belirgin bir tercihte bulunmamıştır.

Humboldt'un dil-düşünce özdeşliğine yaklaşımı, onun daha önce ele alınan dil-ulusal karakter ilintisiyle de ilgilidir. Nitekim Humboldt, bir milletin genel düşünsel özelliği ile dil yapısını birbiriyle çok yakından bağlantılı ve hatta birbirleriyle kaynaşmış görmektedir. Bir milletin dilini o milletin “ruh”u olarak gören Humboldt, milletin karakterini de ruhuyla yani özgül düşünce biçimiyle özdeşleştirdiğinden, dolaylı olarak dil-düşünce özdeşliğini vurgulamaktadır (Humboldt, 1971: 24). Bu özdeşlik, genel dil yetisi ile düşünce özdeşliğine değil, daha ziyade Türkçe, Felemenkçe ya da Arapça gibi tek tek diller ile o dillerin konuşucularının genel düşünsel özelliklerine işaret etmektedir. Humboldt'un, dillerin yapısında görülen değişkenliklerin nedeninin, milletlerin düşünsel özellikleri olduğunu savunması (Humboldt, 1971: 25) bu özdeşlik anlayışını temellendirmektedir. Bu açıdan bakıldığında, Humboldt'un dil-düşünce özdeşliğine yönelik görüşleri, tümel bir dil-düşünce özdeşliğinden ziyade tikel bir dil-düşünce özdeşliğine yakın görünmektedir.

3.4. HUMBOLDT'DA DİL- DÜŞÜNCE BAĞLANTISI

Filozoflar, geçmişten günümüze dil-düşünce bağlantısına ilgi duymuşlardır. Bunun yanında yine farklı bilim dalı, çalışma alanı ve tarzlarından uzmanlar, farklı görüngülerden farklı kuram ve yöntemler kullanarak bu konuyu ele almakta ve araştırmaktadırlar; bunun sonucunda da farklı araştırma bulguları elde etmektedirler (Shunshun ve Fanmao, 2021: 140). Her ne kadar dil-düşünce bağlantısı dil felsefesinin ilgilendiği sorunlardan olsa da (Altınörs, 2003: 46) dil ile düşünce arasındaki bağlantı

felsefe yanında ruh bilimi ve insan bilimi de dâhil olmak üzere farklı akademik alanlarda ilgi odağı olmuştur. Bu bağlantı Eski Yunan'dan günümüze ilgi odağı olmayı sürdürmektedir. Ancak belirtmek gerekir ki bu bağlantının mahiyeti, içeriği ve niteliği büyük oranda değişikliğe uğramıştır. Eski Yunan'da dil ve düşünce aynı, Orta Çağ sonrası dönemde bir dereceye kadar aynı ve son dönem düşünce dünyasında tamamen farklı görüngüler olarak ele alınmıştır. Günümüzde genel olarak dil-düşünce ilişkisi ayrık görüngüler olarak irdelenmektedir ve güncelliğini korumaktadır. Nitekim Vygotsky'nin (2018: 49) sözcükleri ve göstergeleri kullanabilmenin düşünce sürecinin en önemli ögesi olduğunu savunması bunun açık göstergesidir.

Orta Çağ'da Bacon, Scottus, Ockhamlı William gibi filozoflar dil ve düşüncenin doğasına ilişkin görüşlerini ortaya koymuşlardır. Sonraki dönemlerde Vico, Leibniz, Wolf, Rousseau, Hume, Locke, Condillac, Herder, Kant, Humboldt, Hegel, Peirce, Nietzsche gibi filozoflar da dille ilgili açıklamalar yapmış, dil-düşünce bağlantısını incelemişlerdir (Özcan, 2014: 14). Antik Çağ düşünce dünyasından Orta Çağ'a ve çağdaş döneme değin dil-düşünce bağlantısı özellikle filozoflar için araştırılıp incelenmesi gereken bir sorun olarak görülmüştür. Bu silsile biçimindeki dil-düşünce bağlantısını inceleyen filozoflar serisi içerisinde Humboldt antikiteyle çağdaş dönem arasında adeta bir köprüdür.

Tarihsel olarak bakıldığında Almanya'da *neo-hümanizm*'in ortaya çıktığı 18. yüzyılın başlarında Herder ve Humboldt dil bilim alanının temsilcileri olmuştur. Herder, bir ulusun nasıl düşündüğünün o ulusun nasıl konuştuğunu belirlediğini ve o ulusun nasıl konuştuğunun da nasıl düşündüğünü belirlediğini savlamıştır. Herder'in bu düşüncesini ileri taşıyıp geliştiren Humboldt dizgesel bir dil felsefesi kurmuştur. Bu düşünceye göre insanlar ana dilleri ile onun dünya görüşü tarafından sınırlanır. Böylece bu iki filozof da aynı şekilde dilin düşünceyi -belli oranlarda- belirlediği görüşünü savunmuşlardır (Li, 2022: 32). Herder'in dil-düşünce bağlantısıyla ilgili görüşlerini daha da geliştiren Humboldt, milletlerin düşünsel güçlerinin, sahip oldukları dilin yapısının tipolojisiyle nedensel olarak bağlantılı olduklarını ileri süren bir dil-düşünce bağlantısı görüşünü temellendirmeye çalışmıştır (Joseph, 2017: 6).

Dili bir iletişim ve anlaşma aygıtı olarak gören “indirgemeci” ve “temel” görüş bir kenara bırakılırsa dilin düşünceyi olanaklı kıldığı ya da en azından düşünce için yardımcı

rol oynadığı dilin asıl işlevinin düşünce üretimini sağlamak ya da düşünmeyi kolaylaştırmak olduğunu açıkça gösterir. Humboldt'un ifadesiyle “düşüncenin ve sözün birbirine karşılıklı bağımlılığı nedeniyle, dillerin aslında bilinen bir gerçeği sunmanın değil, daha önce bilinmeyen bir gerçeği keşfetmenin bir aracı olduğu açıktır” (Humboldt, 1843: 262). Çalışmanın giriş bölümünde ayrıntılı olarak ele alınan insan dili ile diğer türlerin iletişim biçimleri arasındaki sınır tanımaz farkları görmek dilin iletişimsel araç boyutuyla bile kolaylıkla fark edilebilecek bir durumdadır. Dil bu işleviyle dahi oldukça karmaşık, yer ve zamandan bağımsız, üretken özgül bir araçtır. Dilin diğer işlevi olan düşünce geliştirilmesindeki boyutu ise dili tamamıyla farklı kılar. Düşünce tarihine bakıldığında genel olarak dilin düşünce için oynadığı önemli rol açık olarak görülebilir. Genel bir inanç olarak dil, düşüncenin temeli olarak görülür (Bushnell, 1993: 11). Bu önemli rolü kavrayan dil filozoflarından birisi olan Humboldt'un dil-düşünce bağlantısını daha derin ilintiler bağlamında ele aldığı görülebilir. Nitekim Humboldt'un dil-düşünce bağlantısını ele aldığı *Über Denken und Sprechen* (Düşünme ve Konuşma Hakkında) adlı kısa incelemesinde düşünceden yola çıkarak dilin tanımını yaptığı görülür:

Die sinnliche Bezeichnung der Einheiten nun, zu welchen gewisse Portionen des Denkens vereinigt werden, um als Teile andern Teilen eines größeren Ganzen, als Objekte dem Subjekte gegenübergestellt zu werden, heißt im weitesten Verstande des Wortes: Sprache.

(Daha büyük bir bütünün diğer parçalarının karşısına parçalar olarak, öznenin karşısına nesneler olarak yerleştirilmek üzere düşüncenin belirli bölümlerinin birleştirildiği birimlerin duyusal olarak adlandırılmasına kelimenin en geniş anlamıyla dil denir.) (Humboldt, 1973: 3-5).

Humboldt'a göre dil, düşünsel bir etkinlik (Humboldt, 1971: 27) ve insanların zihinlerinin dışsal görünümüdür (Humboldt, 1971: 24). Bu anlamda dil, herhangi bir şekilde düşünsel özelliğinden ayrı görülmemelidir. Dolayısıyla dil, gerçekte öğretilmez, zihinde uyandırılır (Humboldt, 1971: 22). İnsandaki düşünme etkinliğinin dilden bağımsız işlevde bulunmayacağını özellikle savunan (Cloeren, 1988: 140) Humboldt'a göre dil, aynı zamanda, bütün düşünme ve duyumsama süreçlerini kavramanın bir yolu (Humboldt, 1971: 18) ve düşünsel uyum içerisindeki söylem unsurlarının kavranmasıdır (Humboldt, 1971: 31). Diğer yandan düzgülü bir zihinsel sığa, dilin uygun gelişimsel

doğrultusuyla doğal bir uyum içerisinde olmalıdır (Humboldt, 1971: 122). Nitekim bir dil doğal olarak her durumda konuşucularının düşünsel güçlerinin etkisi altında gerçekleşen sürekli gelişim içerisinde (Humboldt, 1971: 121). Beyin-eylemi yani düşünmenin dille bağlantısı ve ikisi arasındaki tam uyum, ancak, dilin biçim, yapı ve seslerinin düşüncenin mantıksal işlemiyle tam olarak örtüştüğünde ortaya çıkar (Brinton, 1885: 18). Bu açıdan bakıldığında Humboldt'un dil-düşünce bağlantısını, dil-düşünce uyumu ve dil-düşünce gelişim ahengi olarak gördüğü açıktır. Buna göre dil ve düşünce eş güdümlü işleyen ve birbirlerini olanaklı kılan görüngülerdir. Nitekim Humboldt'a göre insandaki düşünme gereksinimi konuşmayı harekete geçirmektedir (Humboldt, 1971: 122). Dil ise düşüncüyü ifade ederek ona "gerçeklik" kazandırmaktadır (Esterhammer, 1996: 15). Bu da demek oluyor ki düşünmek isteyen, bir dile sahip olmalı, konuşmak isteyen de düşünebilmelidir.

Dilin düşünsel bir etkinlik olduğuna inanan Humboldt, dilin temel gayelerinden birisini düşüncenin ifade edilmesi olarak görür. Humboldt, bu düşüncesini, belirli dil formlarının diğerlerinden daha iyi buna uyarlandığı (Brinton, 1885: 8) görüşüyle sentezlemiştir. Buna göre dil, düşüncüyü oluşturması yanında bu düşüncelerin iletimini de olanaklı kılan bir yetidir. Bu yeti, farklı diller için farklı düzeylerde düşünce iletimini sağlamaktadır. Humboldt bunu şu şekilde açıklar: "Örnek olarak *at* kavramı alındığında, bu kavramla bütün insanlar farklı sözcüklerle aynı hayvanı kastetmişlerdir. Ne var ki herkeste bu sözcüğe karşılık gelen kavram daha imgesel, daha ussal veya daha canlı, hatta daha cansız olabilir" (Humboldt, 1971: 130). *At* için İngilizler "horse", Almanlar "Pferd" ya da İspanyollar "caballo" ifadelerini kullanarak aynı canlıya işaret etseler de bu sözcükler farklı dillerden insanlarda farklı zihinsel imgeler bırakacaktır. Bunun nedeni Humboldt'un dilin, düşüncüyü "tam olarak" yansıtmasındaki yetersizliğidir. Nitekim Humboldt'a göre "Pferd" in zihindeki imgelemi hiçbir zaman "horse" veya "caballo" ile tam olarak örtüşmeyecektir. Humboldt'un dil-düşünce bağlantısının temelini de oluşturan ilkeye göre "bir sözcük, nadiren bir başka dildeki aynı düşüncüyü ifade eder" (Humboldt, 1971: 145).

Dil-düşünce bağlantısında Humboldt'un ortaya koyduğu diğer bir görüş de tezin ilk bölümünde ayrıntılı bir biçimde ele alınan "bükümlü dil" yapısıdır. Humboldt, genel olarak, bir dilde bükümün olmasının, düşüncenin gelişimini kolaylaştıran bir rol oynadığını savunur (Humboldt, 1971: 89). Bu bağlamda, Humboldt, Sanskritçe ve Çinceyi karşılaştırarak bu iki dilin zihinsel gelişime yatkınlığının farklı olduğunu; Sami

dillerinin ise açık büküm eğilimleri sayesinde Sanskritçeyle aynı sınıfa gireceğini ileri sürmüştür (Humboldt, 1988: 232). Humboldt, Sami dil grubunun, -her ne kadar tam bir bükümlü dil grubu olmasa da- dilsel düşüncenin gereksinimleri ve dil gelişimine kapı açma gibi açılardan “asil” formunu koruduğuna inanır (Humboldt, 1988: 278). Diğer taraftan, bükümden yoksun Cava dili, düşünsel gereksinimlere “daha az” uyarlıdır (Meßling, 2008: 486). Humboldt, bükümlü dillerin evrensel dil bilgisini en üst noktaya getirip biçimsel ve mantıksal farkındalığı diğer dillerden daha çok kolaylaştırarak genel olarak insanlığın düşünsel gelişimini daha çok destekler (Meßling, 2008: 486). Buna göre bir dilin bükümlü ya da “kısmen”¹⁰ bükümlü olması, düşünsel ve zihinsel gelişimin başat etmenidir.

Humboldt’a göre dil-düşünce bağlantısında dilde büküm etmeni, bükümün dilde “bir dereceye kadar” içkin olmasıyla düşünsel gelişmeye üst düzeyde katkı sağlar. Nitekim Humboldt, Hint-Avrupa dillerinin gelişimi sürecinde bükümün azalmasının son dönemde Avrupa’da gerçekleşen düşünsel kazanımlara katkı sağlamak suretiyle düşünmeyi kolaylaştırdığını öne sürer (Forster, 2011: 119). Buna göre Humboldt, ileri düzeyde büküm içeren dillerden ziyade bükümde zamanla sadeleşmeye giden dillerin düşünsel etkinlik açısından ideal dil formuna daha çok yaklaştıklarına inanır. Diğer taraftan, bir dilin sahip olduğu söz dağarı genişliği de düşünsel etkinlik için önemlidir. Humboldt’a göre bir insan için sahip olabileceği düşünce sığası, aslında, bir üyesi olduğu ulusunun kavramlarının bütününe içeren kelime hazinesine eş değer olacaktır (Altuğ, 2017: 79-80). Buna ek olarak Humboldt’un ifadesiyle “bütün yüksek derecedeki ‘kültürlü’ dillerde görüldüğü üzere sözcükler, düşünce ve duyarlılığın yüksek düzeylere çıktığı ölçüde kapsamlı ve son derece etkili anlama sahiptir” (Humboldt, 1971: 71). Buna göre dilin söz genişliği kadar anlam derinliği de düşünsel etkinliği kolaylaştırır. Bu açıdan bakıldığında Humboldt’un düşünsel gelişim için dilde büküm ile sözcük dağarı genişliği ve derinliği olmak üzere iki temel etken ortaya koyduğu açıktır.

Humboldt’un dil-düşünce bağlantısında “dilın düşünce tarafından sınırlanması” görüşü önemlidir. Bu görüş, dilin düşünceye bir anlatım biçimi vermek ve onu sınırlandırmak gibi işlevlerinin olduğunu ifade eden Renan’da da (2015: 50) görülebilir.

¹⁰ Humboldt, dilleri “büküm” yani “çekim” temelinde idealleştiren bir dil görüşüyle bükümlü ve bükümlü olmayan diller ile bu iki dil sınıfı arasında “büküm”e yakın ara dil formları olduğunu ortaya koymuştur. “Kısmen” bükümlü diller bu ara dil formlarıdır. Bu diller arasında Arapça ve İbranice gibi diller yer alır.

Benzer biçimde, Herder'in düşüncenin dile bağlı ve onun tarafından sınırlandırıldığı ilkesini benimseyen Humboldt'a göre bir insanın dili varsa ancak o zaman o düşünebilir yani sadece dilsel olarak ifade ettiğini düşünebilir (Forster, 2011: 88). Bu durumda Humboldt düşüncenin, dil tarafından çerçevelendiğini, dilin belirlediği alanın dışına çıkarsa başka bir zihinsel etkinliğe dönüşeceğini ima eder. Öyleyse dilsel ifadeye kavuşmayan düşünce diye bir şey olanaklı değildir: Ya o, düşünce olmaktan çıkmıştır ya da farkında olunmadan dilsel ifadelerle temellendirilmiştir. Bu, Humboldt'un bireyin Çince bilmeden bir "Çinli" düşüncesine, İngilizce konuşmadan bir "İngiliz" düşüncesine sahip olamayacağı görüşünü yansıtır. Bu, ilk bölümde ele alınan Humboldt'un dil-ulusal karakter ilişkisi ile de ilgilidir. Yani edinilen ana dilin ait olduğu milletin karakteri dili bir bütünlük oluşturarak özgül bir düşünme biçimi ortaya çıkarmaktadır. Buradan hareketle, Humboldt, örneğin Hindistan'da Hintli anne-babadan olan bir çocuğun Hint milletinin ruhunu taşımasının biricik nedeninin, onun ana dili olarak Hintçeyi edinmesi olduğuna işaret eder. Özel dil sığasının insanlar arasında evrensel olduğunun ve ırksal üyeliğin önemsiz olduğunun altını çizen Humboldt, her dilin farklı düşünceleri ifadeye olanak sağlayan bütün temel niteliklere sahip bulunduğunu ekler (Thomas, 1970: 149).

Dil-düşünce bağlantısında dil ile düşünceden hangisinin insanda önce ortaya çıktığı öncelik sorunu da önemlidir. İnsanda dil yetisinin düşünce yetisiyle aynı anda ve aniden başladığını ifade eden Humboldt, bu ilk dilin bir "dürtü" gibi ortaya çıktığını savlar. "Dil doğrudan ve hemen ilk düşünme eylemiyle başlar ve tıpkı insanın öznenin nesneyi yuttuğu arzusunun donukluğundan öz farkındalığa uyanması gibi, sözcük de oradadır - insanın aniden durması, etrafına bakması ve kendini yönlendirmesi için kendisine verdiği ilk dürtüdür" (Humboldt, 1973: 3-5). Başka bir incelemesinde (*Über den Dualis*) ise dilin zihnin derinliklerinden ve düşünce yasalarından doğduğunu belirtir (Humboldt, 1828b: 2). Buna göre Humboldt'un insanda dilin ortaya çıkmasını ikircikli bir tarzda ele aldığı açıktır. İlk olarak dilin bir dürtü veya içgüdü olarak insanda bir anda ve düşünceyle eş zamanlı ortaya çıktığını belirtmektedir. Humboldt'un bu görüşü Renan tarafından da paylaşılır. Nitekim Renan'a göre insanın düşünme becerisi ile dilin türeyişi aynı zaman diliminde ortaya çıkmış olabilir (Renan, 2015: 148). Diğer taraftan, bu görüşüne tam karşıt olarak Humboldt, dilin, insan zihninin karmaşıklığı ve düşünce dizgesinin bir sonucu olarak düşüncenin gelişmesini izlediğini ifade etmiştir. Humboldt'un bu ikinci görüşü, ilk olarak dilin düşünceden doğduğunu savunan Platon tarafından, 17. yüzyılda

ise Descartes ve Locke tarafından da öne sürülmüştür. Nitekim Descartes, düşüncenin kelimeden önce doğduğunu savunmuş, Locke da kelimelerin kaynağını dış dünyadaki düşüncelere yöneltmiştir (Vendryes, 2001: 49-50).

Dilin karmaşık ve diğer türlerdeki iletişim araçlarıyla karşılaştırılamayacak düzeyde gelişmiş olduğu ile düşünme etkinliğine katılımda bulunma biçimindeki iki işlevli yapısı genel kabul gören bir görüştür. Humboldt da bu genel görüşle koştur olarak dili bir iletişim aracı görür, onunla insanın kendi düşüncelerini formüle ettiği bir aygıt olarak niteler. Dile ilişkin ilk fakat en sınırlı görüşün onu yalnızca bir iletişim aracı olarak görmek olduğunu ancak dilin hiçbir şekilde salt bir iletişim aracı olmadığını, konuşanın ruhunun ve dünya görüşünün damgası olduğunu belirterek (Humboldt, 1828b: 19-20) dilin iki işlevli yapısını öne çıkarır. Yani Humboldt da dili iki açıdan ele alır: düşünme üretimi aracı ve iletişim aracı (Bushnell, 1993: 87). Diğer taraftan Humboldt dil olmadan düşünmenin olanaksızlığını vurgular; insanın tek başınayken bile düşüncelerini sözcüklere yerleştirdiğini ve dilsel eylemin dilin bütün insan eylemleri içerisinde en temel olanı olduğunu hatırlatır (Bushnell, 1993: 9-10). Bu yönleriyle dili insanın varoluşunun merkezine yerleştiren Humboldt'da dil ile düşünce ayrılmazdır ve insan dünyayı dil ile kavramsallaştırdığından zihin incelemeleri için kilit noktasıdır. Ona göre dil, düşüncenin temelidir ve zihnin daimî etkinliğidir (Bushnell, 1993: 2). Öyle ki “insan yalnızca dille düşünür, hisseder ve yaşar” (Humboldt, 1905: 432). Humboldt'a göre düşünme gücünü belirleyen yegâne araç da dilden başkası değildir (Humboldt, 1828b: 23). Bununla koştur olarak Humboldt'da dil ile düşüncenin hem bireysel hem toplumsal anlamda yakından bağlantılı olduğu söylenebilir. Bireysel olarak düşünce bazı bakımlardan dile bağlıdır. Toplumsal olarak ise düşüncenin tipik biçimleri dile yansıtılır ve dilden etkilenirler (Olson, 1978: 88). Bu anlamda Humboldt dil görüngüsünü, bir konuşucular topluluğu olarak görür. Diğer yandan da bir söylemsel dünyalar topluluğudur ki bu ise aynı zamanda bir düşünceler dünyası anlamına gelir¹¹ (Walker, 2017: 5).

¹¹ Daha önce de belirtildiği üzere Humboldt zaman zaman dille düşünceyi ayrık görüngüler olarak ele almışken bazen de onları özdeş kabul eden imalarda bulunmuştur. Bu, genel anlamda, Humboldt'un dil felsefesinin dili merkeze alan bakış açısının gittikçe önem kazanmasıyla açıklanabilir. Yani Humboldt dilleri araştırdıkça onların yapıları hakkında daha karmaşık ve karışık sergileyen düşünceler ortaya atmıştır. Buna göre kimi diller düşünce üretimini kolaylaştırmakta, kimileriye zorlaştırmaktadır. Bu noktada filozof tek tek dillerden yola çıkarak genel dil görüngüsüyle ilgili görüşlerini temellendirmiş, bu uzun ve zahmetli süreç içerisinde bazı karışıklıklar sergilemiştir. Tezde de belirtildiği gibi filozof, Çince ve Sami dillerinin bükümlü diller gibi düşünce üretimini kolaylaştıran diller olarak ele alırken tersi ibareler de eserlerinde ratlanmıştır. Ne var ki Humboldt'un genel dil görüşüne bakıldığında onun dil ile düşünce

Humboldt'un dil-düşünce bağlantısı ele alınırken onda öncülü Kant'ın felsefesinden etkiler olduğu açık bir şekilde görülebilir. Kant'ın zihnin algının ham malzemesini biçimlendirdiğini savunması gibi Humboldt da dilin kuralları ve yöntemlerinin düşünceye biçim verdiğini savunur. Dilsel formlar düşünce bağlantılarından kaynaklanır; formlar sözsel etkinliğin oluşturulması için zihnin bir yöntemidir. Yine, Kant'ın zihnin ulamlarıyla ilgili söyledikleri gibi Humboldt da dilin biçimsel ulamlarından ve onların insanın düşüncelerini nasıl yönelttiklerinden söz eder. Bu anlamda, Humboldt'un form tartışması birçok açıdan Kant'ın zihnin form-verici erkeleri düşüncesiyle benzerlik taşır (Bushnell, 1993: 21-22). Bu anlamda Humboldt'un dil formu (dilsel biçimler) görüşünde Kant'ın zihin kuramından etkiler görülebilir. Humboldt dilsel biçimi dilin düşünsel ve kavramsal yapısı olarak görür. Onun dilsel biçimlere zihninin konuşma-düşünme etkinliğini düzenleyen araçlar olarak dikkat çekmesi Kant'ın zihnin algının ham verisini düzenleme sığasına verdiği önemle uygunluk içerisindedir. Humboldt'a göre dilsel biçimler, kurallar ve yöntemler düşünce bağlantılarından kaynaklanır ve zihnin biçimlendirici erkelerinin kanıtıdır. Ayrıca ona göre dil içerisinde dilsel biçimler, bütün dil bileşenleri arasındaki bağlantıları düzenleyen devimsel yöneten unsurdur. Dilin bütün unsurları biçimlendirilir, yani formlarla belirlenir, biçimlendirilmiş malzemeler bütünüdür. Bu formlar konuşmayı olanaklı yapar. Dil, bir biçimlendirme etkinliğidir. Sonuç olarak Humboldt form aracılığıyla zihnin, ifade edilmeyen düşünce ve duygunun ham malzemesini konuşmaya dönüştürdüğünü söyler (Bushnell, 1993: 100-101).

Humboldt dilin düşüncenin temeli olduğunu, bir dilin konuşucularının o dilin temel düzenleyici formlarını içselleştirdiklerini vurgular. Buna göre o dildeki sözcüklerin formları veya ulamları içselleştirilerek dil konuşucusunun düşünce kalıbına kazınır (Bushnell, 1993: 34). Buradan hareketle Humboldt'da dil-düşünce bağlantısının tümel ve tikel olmak üzere iki boyutu olduğu söylenebilir. Tümel boyutu bireyin herhangi bir dilden bağımsız olarak bir dil temelli düşünce yetisinin olmasıdır. Tikel boyutu ise bireyin içerisine doğduğu ulusun dilinin sözcük dağarı ile dil bilgisel yapısı kapsamında bu temel üzerine düşünce kalıpları inşa ederek o dilin izin verdiği ölçüde ve katmanda düşünce

arasında kurduğu bağlantı, her anlamda, önceki filozoflardan büyük oranda farklılaşarak daha dizgeli bir zemine oturmuştur. Yani filozof -değişken görüşlerine rağmen- dil-düşünce bağlantısını her zaman gündeminde tutmuş ve düşünceyle bağlantılı bir dil modelini tüm felsefesinin merkezine yerleştirmiştir.

yapısı oluşturmastır. Bu anlamda tümel taraf dil-düşünce temelini, tikel taraf ise dil-düşünce katmanlarını oluşturur. Her ne kadar tikel tarafın varlığı tümel tarafa bağlı olsa da Humboldt'da insanın yaşamı boyunca tikel tarafın daha baskın bir biçimde insanın düşünce yapısını şekillendirdiği açıkça görülür. Nitekim Humboldt bir dilin yapısının bireyin düşünme tarzını etkilediğini savunur (Olson, 1978: 3). Bu durumda insanın düşünce kalıplarını belirleyen asıl ge onun ana dilinin yapısından başka bir değildir. Nitekim Humboldt'un ifadesiyle düşünme yalnızca genel olarak dile bağlı değildir, aynı zamanda belli bir dereceye kadar her bir dile de bağlıdır (Humboldt, 1843: 258). Buna göre Humboldt'da kişinin dilinin dil bilgisel yapısının o kişinin düşünce ve kavramlarının genel niteliğini belirlediği ilkesi sezilir (Forster, 2011: 116). Humboldt'a göre bunun nedeni, dillerin oluşumundaki farklılıkların, farklı dil konuucularının düşünme şekillerinde farklılığa yol açmasıdır (Altuğ, 2017: 83). Farklı dil konuucularının dillerinin yapısı onların düşüncelerini belirlemektedir (Altınörs, 2012: 150).

Humboldt'un dil-düşünce bağlantısını günümüz düşünce yapısıyla anlamak açısından *endophasy* terimi önemlidir. Humboldt "i konuşma" olarak tanımlanabilecek zihnin ürettiği sessiz konuşma akışı yani düşünce diline karşılık gelen bu ifadeyi ele alırken sözcüklerin seslendirilmeden önce ilk olarak düşüncenin sessiz dilinde yani içsel konuşmasında oluurulduğuna inanır. Humboldt'a göre bu içsel konuşma bireyin i varlığı, öz benliğinin i sesidir (Bushnell, 1993: 155-156). Buna göre düşünce dilde oluurulur, sonra yine dil ile aktarılır. Yani dil hem düşünceyi olanaklı kılar hem de düşünceyi sessizlikten kurtarıp en az bir başka bireye aktarılıp sesli duruma gelmesini sağlar. Buradan hareketle Humboldt'un düşünceyi sessiz dil yapısı olarak ele aldığı söylenbilir. Öyleyse insanda düşünce biçimini belirleyen onun ana dilinin yapısıdır. Bu durumda insanın düşünce yapısı onun ana diline bağlı olduğundan ana dil insanın düşünce dünyasını belirler, sınırlar, daraltır veya nispeten genişletir, zenginleştirir. Çünkü Humboldt, dilin formlarının düşüncenin formlarını belirlediğine ve dil yapılarının zihinsel süreçler üzerinde etkileri olduğuna inanır¹² (Brown, 1967: 68).

Humboldt'un dil-düşünce ilintisine yönelik görüşlerinin yansımalarından bahsetmek onun bu görüşlerinin son dönem bilim ve düşünce dünyasına etkileri açısından önem taşır. Bu anlamda Humboldt'un bu görüşleri Sapir-Whorf Hipotezi için temel

¹² 9. dipnottaki açıklamaya bkz.

niteliğindedir. Humboldt'un önceli Herder'le başlatılıp Humboldt'la daha sağlam bir biçimde savunulan dil-düşünce bağlantısına dayanarak Sapir ile öğrencisi Whorf, dil-düşünce bağlantısı üzerine görüşler geliştirerek -daha önce de ele alındığı üzere- angın Sapir-Whorf Hipotezini ortaya koymuşlardır. Bu hipotez dil ile düşünce arasındaki ilişkiyi irdelemek için dil bilimine kapı aralamıştır. Nitekim Sapir ve Whorf sonrası birçok dil bilimci kendini dil-düşünce ilintisine vermiştir. Bu çabalar sonucunda bu hipotezin “güçlü” belirlenimciliği ile dilsel göreliliğinin savunulamaz olduğu görülmüştür. Bu doğrultuda, Rosch'un bilişsel dil bilimindeki kümelemesi, Mounin'in çeviride çevrilebilirliği, Greenberg'in belirginlik kuramı, Herriot ve Hockett'in kodlanabilirliği ile Berlin ve Kay'ın anlak ve odak renklere yanıtı için araştırması bu hipotezi çürütmeğe yöneliktir. (Li, 2022: 32-33). Buna göre Humboldt'un öncellerinden daha dizgesel bir şekilde ortaya koyduğu dil-düşünce bağlantısına yönelik görüşleri Sapir ve Whorf ile öyle bir noktaya getirilmiştir ki dil adeta düşünceyi belirleyen yegâne yapı olarak nitelendirilmiştir. Diğer yandan bu hipotez dilin düşünceyi kısmen belirlediğini savlamıştır ki Humboldt'un asıl mimarisi sayılabilecek görüşü bununla sınırlı kalmıştır. Her ne kadar farklı dillerin farklı özelliklerinin değişik düşünce tarzları ortaya çıkardığı varsayımına dayanan Sapir-Whorf Hipotezi Humboldt'tan izler taşısa da (Forster, 2011: 117) Humboldt'un görüşleri dilin düşünceyi “bir dereceye kadar” belirlediği varsayımından ileri gitmemiştir. Diğer yandan bu hipotezin ortaya koyduğu her dilin dil bilgisinin keyfi olarak farklılaştığı görüşü (Black, 1959: 229), Humboldt'un evrensel dil bilgisi görüşüne uymaz; ancak Humboldt'un “dünya görüşü” düşüncesiyle uyumludur.

Daha önce de işaret edildiği gibi dil-düşünce özdeşliğini kısmen savunan Humboldt, dil-düşünce özdeşliği dilsel belirlenimcilik anlamına geldiğinden, her iki görüşe de “ılımlı” bir yaklaşım sergilemiştir. Sapir-Whorf Hipotezine kaynaklık eden Humboldt'un dilin düşünceyi etkilemesi görüşü, dilin düşünceyi belirlemesi görüşüne dönüşmüştür. Diğer taraftan bir dile kodlanan farklılıkların sadece o dile özgü olduğunu, yani belirlenen bilişsel süreçlerin farklı diller için farklı olduğunu, farklı dil konuşucularının farklı düşündüklerini savunan dilsel görelilik (Li, 2022: 33) Humboldt'un dil görüşünün temelini oluştururken Sapir-Whorf Hipotezine benzer şekilde yerleşmiştir. Humboldt'un bu iki savından (dilin düşünceyi etkilemesi ve farklı dillerin farklı bilişsel kodlamalar geliştirmesi sonucu farklı düşünce biçimleri ortaya çıkarması) ilki bugün kabul görürken diğeri genel olarak kabul görmemektedir. Nitekim

ilkinin (dil düşünceyi etkiler) birçok bakımdan mantıklı olduğu kanıtlanabilir. Hâlbuki diğer savla birlikte dilsel belirlenimciliğin savunulamaz olduğu ve onları reddetmek için birçok kanıt olduğu söylenebilir (Li, 2022: 35). Nitekim güncel araştırmalar da dilin dünyayı nasıl düşündüğümüzü ve algıladığımızı belirlemediğini göstermektedir (Fromkin ve diğ., 2007: 28). Sagart'ın (2019: 85) ifadesiyle belirli bir dil, o dili konuşanları belirli bir düşünme biçimine iletmemektedir. Dolayısıyla son dönemde genel görüş, dilin “tamamıyla” düşünceyi belirlemediği; ancak dil ile düşünce arasında etkileşimin olduğu yani dilin düşünceyi, düşüncenin de dili biçimlendirdiği yönündedir. Belirtmek gerekir ki bu etkileşimde dil, düşünceyi, düşüncenin dili biçimlemesinden daha çok biçimlendirmektedir (Hughes, 1963: 9). Nitekim Vygotsky'nin (2018: 40) belirttiği gibi dilin gelişimi mantığın gelişimine olanak sağlamaktadır. Bu ise dilin, düşünceyi daha çok etkilediğini desteklemektedir.

Son dönemde dilin düşünceyi belirlemediği; etkilediği yönündeki görüş ağırlık kazansa da Humboldt'un dil-düşünce bağlantısı görüşüyle koştur görüşler de savunulmayı sürdürmektedir. Belli bir dile özgü yapı ve dil bilgisi ulamları ile söz varlığı, o dil kullanıcısının düşüncenin hatlarını ve kurgusunu belirlediğine yönelik savlar ileri sürülmektedir (Basson ve O'Connor, 1947: 49). Dil yapısı ile entelektüel etkinlik türleri başarısı arasında bağlantı olduğu (Aytaç, 2011: 133) kabul gören bir görüş olmayı sürdürmektedir. Wittgenstein'in da dâhil olduğu kayda değer sayıda düşünüre göre -her ne kadar derece ve nitelik olarak belirsiz olsa da- dil, felsefi düşünce için de önemlidir (Basson ve O'Connor, 1947: 52). Bu anlamda, Humboldt'un dillerin yapısının düşünce birimleri üretmeyi belirleyici etkisinin olduğu ve dilin düşünceden önce geldiği (Walker, 2017: 3) yönündeki net görüşleri, bugün genel olarak olmasa da kısmen kabul görmektedir. Yukarıda da belirtildiği üzere bugün Humboldt'un dil-düşünce bağlantısı görüşünün daha “ılımlı” yorumu olarak dil ile düşünce arasında “etkileşim” olduğu düşünce dünyasında daha yaygın bir görüş olarak savunulmaktadır.

Humboldt'un dil-düşünce bağlantısıyla ilgili görüşlerinin yansımaları 20. yüzyılda Boas, Sapir ve Whorf ile semantik kuramcılar Trier ve Weisgerber, diğer taraftan Saussure, Bloomfield ve son dönemde de Chomsky ile hissedilmiştir (Forster, 2011: 122). Son dönemde Amerikalı psikolog ve dil bilimci Bloom, Humboldt'un dil-düşünce bağlantısına yönelik incelemelerinden hareketle yaptığı araştırmalarda Çincenin dil bilgisel özelliklerinin karşı-olguşal düşüncelerde bulunmak için Hint-Avrupa dillerine

göre daha zor olduğunu bunun da belli bilimsel düşünce formlarına ket vurduğunu ileri sürmüştür (Forster, 2011: 121). Benzer şekilde Vygotsky yaptığı incelemeler sonucunda bir çocuğun ikinci dil edinmesinde yaşadığı zorluğun nedeninin bunun farklı düşünme şekilleri gerektirmesi olduğu sonucuna ulaşmıştır (Vygotsky, 2018: 68). Vygotsky'nin bu tespiti Humboldt'un dil-düşünce bağlantısıyla ilgili görüşleriyle örtüşmektedir. İnsanın dilsel gelişimini inceleyen Bickerton (2009: 210) da insanın özgün düşünme biçimleri gelişmeden dilin gelişmiş olmasının gerekliliğine dikkat çekerek tarihsel olarak insanda dil gelişiminin düşünce gelişimini sağladığı savını ortaya koymuştur. Bu tespit de Humboldt'un dil-düşünce bağlantısını destekler niteliktedir. Dil ve düşüncenin beraber geliştiğini ileri süren Piaget'nin dil görüşü (Vygotsky, 2018: 20) Humboldt'un dil-düşünce bağlantısı görüşüyle uyushmaktadır. Yine, bir halkın diliyle düşünme şekli arasında bir koşutluk olduğunu, bundan dolayı da dil farklılıkları ortaya çıktığını savunan Altuğ (2017: 17) Humboldt'un görüşüne katılmaktadır. Diğer taraftan, günümüz düşünce dünyasında Humboldt'a karşıt başat görüşlerden Pinker'ın dil görüşü önemlidir. İnsanların farklı farklı dillerde farklı farklı düşündüklerine karşı çıkararak tüm insanların bir düşünce dilinde düşündüklerini ileri süren Pinker (2007: 72) bilimsel delillere dayanarak dillerin konuşucularının düşünce biçimlerinin düzenlenmesi üzerinde önemli etkisinin olmadığını belirtir (Pinker, 2007: 48). Görüldüğü üzere Humboldt'un dil-düşünce bağlantısıyla ilgili görüşlerini dolaylı ya da doğrudan destekleyen ve eleştiren tüm bu görüşler, Humboldt'un dil-düşünce bağlantısına yönelik görüşlerinin günümüze olan etkilerinin ve yansımalarının büyüklüğünü açıkça ortaya koymaktadır.

SONUÇ

Çalışmamızda ele alınan ve irdelenen sorunlardan hareketle ulaşılan sonuçları ortaya koyarak yorumlamaya çalışacağız. Bu bağlamda, çalışmamızda ayrıntılı bir şekilde incelenen Humboldt'un dil felsefesi içerisinde dil ve düşünceye yönelik görüş ve fikirlerini değerlendireceğiz. İlk olarak, Humboldt'un dil görüngüsüne ilişkin görüşlerine baktığımızda onun dili, insanın merkezine yerleştiren bir üst yapı olarak gördüğü anlaşılmaktadır. Bu üst yapı Humboldt için aşkın bir biçimde insanın dünyasını yansıtan değil bizzat oluşturan bir ögedir. Bundan dolayı Humboldt dili sadece insana özgü ve genel olarak doğuştan bir yeti olarak görmektedir. Humboldt'a göre dilin bu doğuştanlığı bugün "evrensel dil bilgisi" olarak adlandırılan bir dil tümeline işaret etmektedir. Bu noktada Humboldt, dilin ham halde her insana içkin olduğunu, insanın doğuştan dile yatkın olduğunu ve dilin temel ilkleriyle donatılmış olduğunu ileri sürmektedir. Bu anlamda Humboldt, epistemolojik olarak rasyonalist bir tarzda dil görüşünü ortaya koymaktadır.

Çalışmamızda "dil üstünlüğü savı" olarak nitelendirilen Humboldt'un dil görüşünün "bir dilin yapısı genel olarak düşünsel etkinliği destekler veya ona kısmen ket vurur" şeklindeki temel savının Platon'un üç sınıflı devlet yapısıyla benzerlikler taşıdığını tespit edebiliriz. Platon'un ideal devletini oluşturan "hamurunda altın olan" yöneticiler, "gümüş olan" koruyucular ve "bronz olan" çalışanlar sınıfları Humboldt'un sırasıyla bükümlü, bitişimli ve ayrışkan dillerine karşılık gelecek biçimde benzediğini söyleyebiliriz. Bu anlamda Humboldt'un, Platon'un ideal devleti görüşünden esinlenerek onun siyaset felsefesini kendi dil felsefesine uyarlayıp bir ideal dil görüşü ortaya çıkarmış olabilir. Bu olası etkilenimi, Humboldt'un Platon gibi insanın doğuştan getirdiği bilgilere sahip olduğuna yönelik rasyonalist görüşü desteklemektedir.

"Dil üstünlüğü savı" ile üstün dil modeli sunan Humboldt'un genel dil görüşü içerisinde şu tespite de ulaşılmıştır: Dil üstünlüğünü "büküm" ön şartına dayandıran Humboldt'a göre bir dilin bükümlü olması o dilin "üstün" veya "gelişmiş" olduğunun açık göstergesidir. Bükümsüz diller ise "bükümlü" yapıya benzedikleri ölçüde "gelişen" bir dil formu olarak nitelendirilebilirler. Platon'un ideal devlet modelinde olduğu gibi koruyucu sınıf, zihni ve bedeni yoğun eğitim ve kendini geliştirme etkinlikleri sonucunda yöneticiler sınıfına yükselebilmeleri gibi bükümsüz diller de zaman içerisinde bükümlü

dil formuna yaklaşılarak üstün dil olma yolunda gelişimlerini sağlayabilirler. Benzer şekilde, Platon'a göre yönetici sınıf, toplumun adeta beyni iken Humboldt'un dil kuramında bükümlü dil yapısı, düşünsel etkinlikler bağlamında bütün dillerin zirvesidir.

“Millet” kavramını dil ile açıklayan Humboldt, milletlerin sahip olduğu özgül karakter yapılarını da dil odağında ele alan bir model sunmuştur. Buna göre dil bir milletin ruhudur; dil olmadan bir millettten bahsedilemeyeceği gibi sıradan bir topluluk bile dil olmadan oluşamaz. Bir milletin kimliğini oluşturan dil, ulusal karakterle de yoğun etkileşim içerisinde. Nitekim Humboldt'a göre dil ulusal karakteri, ulusal karakterin onu etkilediği gibi etkiler. Buradan hareketle Humboldt'un dil görüşünde dünya üzerindeki dil sayısı kadar ulusal karakter olduğu yönünde bir sav göze çarpar. Buna göre Humboldt, güçlü bir şekilde vurgulaması da dil ile ulusal karakteri, milletlerin sahip olduğu özellikler bağlamında özdeş saydığı söylenebilir. Bunu, Humboldt'un örneklemelerinden yola çıkarak temellendirebiliriz: Örneğin, duygularını yoğun yaşayan bir milletin dilinde yoğun duygulu sözcük ve ifadeler daha belirgindir. Bu noktada şu soru akla gelir: Ulusal karakter mi o sözcükleri doğuruyor, yoksa o sözcüklere sahip millet mi bu sözcüklerin etkisiyle o yönde yoğun duygulanım deneyimliyor? Bu soruya Humboldt'un yanıtı, örtük olarak, ulusal karakterin dildeki söz dağarcığını daha çok etkilediği yönündedir. Yani ulusal karakter, o ulusun dilini daha baskın bir biçimde etkilemektedir. Buna göre ulusal karakter, o ulusun dilini, o ise dünya görüşünü etkileyerek o millet için özgül bir düşünme tarzı ortaya çıkmış olur.

Dil felsefesi içerisinde Humboldt'un savunduğu diğer bir görüş olarak dilsel görelilik savının kökenini Antik Çağ düşünce dünyasının kökleşik felsefesine karşı insanı merkeze alan Sofistlerde bulabiliriz. Bilindiği üzere görelilik ya da görecelik ilk olarak Sofistlerle düşünce dünyasında genişçe savunulan bir görüş olmuştur. Ne var ki Sofistler, daha çok dili bir araç olarak görmüş, göreliliği siyaset felsefesine uygulamışlardır. Her ne kadar köken olarak görelilik, Sofistlerden gelen bir görüş olsa da Humboldt'a kadar birçok farklı alana farklı biçimlerde uygulanmıştır. Humboldt'a gelindiğinde Sofistlerin görelilik düşüncesinden farklı olarak Humboldt dili “insanları ikna etme aracı” olmaktan çok ötede ele alan bir dilsel görelilik savı ortaya koymuştur. Günümüzde Sapir-Whorf Hipotezi olarak bilinen dilsel varsayıma da kaynaklık eden Humboldt'un dilsel görelilik savı, her dilin dil bilgisel yapısının ve söz dağarcığının, o dilin konuşucularının düşünce dünyasını etkilediğini ve biçimlendirdiğini ortaya koyar. Sapir-Whorf Hipotezinin koyu

yorumu, Humboldt'un bu düşüncesini daha ileriye taşıyarak bir dilin yapısının, o dilin konuşucularının dünya görüşünü tamamen belirlediğini ileri sürerken daha ılımlı yorumu, Humboldt'un dilsel görelilik kuramını savunur. Bu çalışmamızda incelemelerimiz sonucunda Humboldt'un koyu bir dilsel görelilik yorumlarında bulunduğu ancak koyu bir dilsel göreliliği savunmadığı görülmüştür. Buna göre Humboldt, dil görüşünde -zaman zaman ona atfedilen- dil determinizmini değil, daha ziyade, dilsel rölativizmi savunmuştur. Sofistlerin göreliliğini dili merkeze alarak uyarlayan Humboldt, Descartes ve Kant rasyonalist doğuştancı düşüncelerini tümel dil yetisiyle kısmen harmanlayarak öncelleri Hamann ile Herder'in katı dilsel belirlenimciliklerini "törpüleyerek" "hibrit" bir dilsel görelilik savı ortaya koymuştur diyebiliriz. Son dönemde dil çevrelerinde çok tartışılan ve *Arrival* (Geliş) gibi 2016 ABD yapımı büyük ses getiren sinema yapıtlarına konu olan Sapir-Whorf Hipotezinin asıl kaynak düşünürü olan Humboldt'un dilsel görelilik savının etkileri ve yansımaları popüler kültürde de açıkça görülebilir.

Humboldt'un dilin *ergon* değil, *energeia* olduğuna yönelik görüşü, Herakleitos'u hatırlatır. Ona göre dünyadaki her şey her an devinim içerisinde. Humboldt'un dili sürekli değişen ve gelişen bir yapı olarak görmesi, Herakleitos'un ontolojisini kendi dil felsefesine uyarlamış olabileceğini akla getirmektedir. Nitekim Humboldt'un bu görüşünü temellendirirken Almanca değil, Yunanca bir sözcük kullanması da bunu desteklemektedir. Bu anlamda Antik Çağ'dan Humboldt'un yaşadığı döneme değin daha çok ontoloji için kullanılan "devinim" ve "değişim" kavramları Humboldt'la dil felsefesinin temel kavramları haline gelmiştir. Bu anlamda Humboldt, dilin, insanın ortaya çıkardığı bir ürün olduğu düşüncesine karşı çıkarak aslında dilin insanı ortaya çıkardığını ortaya koymuştur. Buna göre dil, insanın ruhuna karşılık gelen ve insandaki canlılığı ve hareketi sağlayan bir organizmadır. Buradan hareketle Humboldt'un dili insanın özü ve cevheri olarak gördüğü söylenebilir. Bu ise Eski Yunan'daki Pre-Sokratiklerin *arkhe*'sini hatırlatır ki onun, Humboldt'da insanın yapı taşı olarak dile karşılık geldiği söylenebilir.

Dil üstünlüğü savıyla dilleri hiyerarşik bir biçimde derecelendiren bir dil modeli ortaya koyan Humboldt, her dilin o dilin konuşucuları için farklı dünya görüşleri sunduğunu savunmuştur. Humboldt'un dil üstünlüğü savıyla "dünya görüşü" düşüncesi birbiriyle bağlantılı olarak anlaşılabilir. Ancak, belirtmek gerekir ki bu iki görüş Humboldt'da zaman zaman bağımsız olarak da ele alınmıştır. Nitekim Humboldt'a göre

“aşağı” bir sınıfa mensup bir dil -örneğin ayrışkan bir dil- ile “üstün” sınıftan bir dil -örneğin bükümlü bir dil- benzer dünya görüşlerine sahip olabilirler. Ancak genel itibariyle bakıldığında Humboldt’a göre dünya görüşleri dile göre farklılaşmaktadır. Şunu belirtmek gerekir ki Humboldt’un ulusal karakter ve “dünya görüşü” ile anlatmak istediği aslında çok benzerdir. Bir milletin ulusal karakteri, onun dünya görüşünü yansıtır ve biçimlendirir. Benzer şekilde bir milletin dili de ulusal karakterini hem etkiler hem de ondan etkilenir. Ulusal karakter gibi dünya görüşü de Humboldt’a göre hem dili etkiler hem de ondan etkilenir. Buna göre Humboldt insanların sahip oldukları dünya görüşlerini, iklim ve coğrafya gibi değişkenlerden ziyade dile bağlamıştır. Bu açıdan bakıldığında, Humboldt’a göre milletler, bükümlü, bitişimli ve ayrışkan dillerin yapısal ve sözcük dağarcığı özelliklerinden dolayı farklı dünya görüşlerini benimsemişlerdir. Diğer taraftan, filozofa göre milletlerin dillerinin yapısal ve söz dağarı özellikleri, o milletlerin benimsedikleri dünya görüşleri sonucunda onlarla uyumlu hale gelmiştir. Buna göre Humboldt, dil-dünya görüşü bağlantısında hangisinin öncel ve baskın olduğu konusunda net değildir.

Dilin araç rolünü farklı bir biçimde ele alan Humboldt’a göre dil, iletişimsel nedenler ve düşünceleri yansıtmada anlamında bir aygıt olmaktan çok öte noktada rollere sahiptir. Humboldt, açık bir biçimde, dili düşünce birimleri üretmek için zorunlu bir aygıt olarak görür. Bu bakımdan dil, Humboldt’un ifadesiyle “düşünsel organ”dır. Humboldt’un dili, düşünceyi yansıtan değil, bizzat olanaklı kılan bir yapı olarak gördüğü açıktır. Bu, Eski Yunan’ın düşünce dünyasından beri devam eden dil-düşünce özdeşliğinin Humboldt tarafından daha dizgesel bir biçimde ele alınması bakımından bir ilktir diyebiliriz. Humboldt, Antik Çağ’dan gelen insanın “düşünen (konuşan) canlı” kalıbını “diliyle düşünen canlı” olarak kökten değiştirmiştir. Humboldt’a değin dil ile düşünce özdeş görülmuş ya da dilin düşünceyi yansıtan bir araçtan ibaret olduğu iddia edilmiştir. Humboldt, her iki görüşe de karşı çıkarak dili düşüncenin “organı” olarak nitelemiş; dilin araç ve temsilci rollerine indirgenemeyecek düzeyde insan için zorunlu bir bilişsel yeti olduğunu ileri sürmüştür. Bu anlamda dil, öznenin nesneye bağlanmasının biricik yolu ve insanın kavramsallaştırma yoluyla dış dünyanın bilgisine ulaşmasının yegâne ortamıdır. Humboldt’a göre dil insanın zihin dünyasını dış dünyaya bağlayan aracı dünyadır.

Çalışmada tespit edilen diğer bir nokta Humboldt'da dilin düşünce birimleri üretmesindeki başat rolüdür. Humboldt'a göre -yaygın kanı olarak dilin işlevleri olarak iletişim kurmak ve duygulanımları yansıtmak öne çıksa da- dilin asıl gayesi insanda düşünme etkinliğinde bulunmaktır. Dilin bu rolü, Humboldt'a göre diğer iki temel rolünden çok daha önemlidir. Bu anlamda Humboldt'un dili, dizgesel olarak, iletişimsel aygıt olarak değil, düşünceyi meydana getiren organ olarak ifade etmesi düşünce dünyasında bir ilktir. Humboldt, dili iletişimsel değil bilişsel bir yeti olarak ortaya koyan ilk düşünürlerdendir. Humboldt'un "dil üstünlüğü savı"nın temelini de oluşturan dilin düşünce birimleri üretmesindeki bu rolüdür. Nitekim Humboldt bükümlü diller ile Eski Çincenin düşünce üretimi için gerekli yapısal özelliklere uygun olduklarını; diğer taraftan, bitişimli ve ayrışkan dillerin onlar kadar düşünce üretimine uygun olmadıklarını ortaya koyar. Demek oluyor ki Humboldt'un en çok tartışılan görüşü olan "dil üstünlüğü savı" onun dil-düşünce bağlantısıyla yakından ilintilidir. Buna göre Humboldt'un "dil üstünlüğü" aslında "düşünce üstünlüğü" anlamına gelmektedir. Düşünceyi oluşturanın dil olduğuna inanan Humboldt, savını bu şekilde adlandırmayı uygun bulmuştur. Bu noktada Humboldt'un "dil üstünlüğü savı" kuşkusuz düşünce birimleri oluşturabilme sığasına işaret etmektedir. Buna göre her dil, insan zihnindeki genel dil formu dolayısıyla düşünce birimleri oluşturabilir, ancak bunun niteliği ve derinliği dilin hangi sınıflandırmada bulunduğuna göre değişmektedir. Bu açıdan bakıldığında Humboldt, her dilin düşünce üretme yetisinin zorunlu olduğunu dile getirirken bükümlü dillerin bu noktada diğerlerinden üstün olduklarını ileri sürmektedir. Humboldt'un dilin yapısıyla birlikte sözcük dağarcığının düşünme ve bilişsel etkinlikler üzerindeki kesin ve zorunlu etkisinin dolaylı yansımalarını bugün görebiliyoruz: D. Suskin'in deneysel çalışması *Thirty Million Words: Building a Child's Brain* (Otuz Milyon Kelime) aynı dil konuşucuları çocukların sosyo-kültürel ve ekonomik nedenlerle edindikleri sözcük dağarları büyük ölçüde farklılık gösterdiğinden akademik başarılarında önemli farklılıklar oluştuğunu ortaya çıkarmıştır. Bunun gibi çalışmalar Humboldt'un dilin düşünsel ve bilişsel etkinliklerle kurduğu bağlantıları dolaylı ve ayrıntılı bir biçimde ortaya koymaktadır. Bu ise Humboldt'un dil-düşünce bağlantısı görüşünün günümüzdeki etkileri ve yansımaları bağlamında daha fazla araştırılması gerektiğini göstermektedir.

Dil-düşünce ilintisi bağlamında, Türk düşünce dünyasında dil felsefesi çalışmalarının, Farabi'den günümüze köklü bir geçmişe sahip olduğu söylenebilir.

Çalışmada da ifade edildiği üzere Türkçe, -Humboldt'un dil üstünlüğü savında dolaylı olarak da olsa Türkçe ve benzer özelliklere sahip dilleri “vasat” diller olarak nitelemesinin aksine- geçmişte bir bilim dili olmasıyla düşünsel etkinliği kolaylaştırıcı bir dil olmuştur. Güncel dil bilimi araştırmaları da bu durumu desteklemektedir. Bu bakımdan Humboldt'un dil üstünlüğü savı, Türkçe ve akraba diller açısından son derece eleştiriye açıktır. Bunu hem bu çalışma hem de günümüz dil bilimi göstermektedir.

Humboldt'un dil-düşünce bağlantısına yönelik görüşlerinin de ele alındığı bu çalışmada onun dil ve düşüncenin özdeş olup olmadığı konusunda net bir görüş benimsediği sonucuna ulaşılmıştır. Eski Yunan düşüncesinden gelen, insanın *zoon logon ekhon* olarak “konuşan-düşünen” canlı olarak nitelenmesi, dil-düşünce özdeşliğine işaret eder. Bu yaklaşım Humboldt'un dil-düşünce bağlantısı görüşü için bir hareket noktası oluşturmuş olabilir. Nitekim bu özdeşlik düşüncesi dilin düşünsel süreçler için etkin rolünü üst düzeyde göstermesi açısından Humboldt'un dil-düşünce bağlantısı görüşüne temel oluşturmuş olabilir. Locke, Hamann ve Herder gibi özdeşliği savunan ve Descartes ile Kant gibi dil ve düşünceyi ayrı'laştıran düşünürler arasında kendi düşüncelerini ortaya koyan Humboldt, “neredeyse özdeş” olacak kadar dilin düşünsel etkinliklere katılan bir düşünce organı olduğunu kabul etmiştir. Ancak belirtmek gerekir ki eğer Humboldt dil ve düşünceyi özdeş kabul etseydi dili, düşünce üreten bir “organ” olarak tanımlamazdı. Buna göre Humboldt, dil ve düşünceyi “birbirine bağlı”, “birbirleriyle zorunlu olarak etkileşimli” ve “iç içe geçmiş” görüngüler olarak görmektedir.

Humboldt'un dil-düşünce bağlantısını, onun genel dil görüşü veya tümel dil bilgisi ve diller hiyerarşisi görüşü bağlamında değerlendirmek gerekir. Önce genel dil görüşüne bakılacak olursa Humboldt'un dil ile düşünce arasında kurduğu bağlantının, onun bütün dil ve insan felsefesini kapsadığı görülür. Humboldt'a göre dil, düşüncenin yapısal organı, düşünce ise insan olmanın zorunlu koşuludur. Öyleyse dil olmadan düşünce, düşünce olmadan da insanın varlığı anlamlı hale gelemez. Bu bağlamda Humboldt'un dil ve insan felsefesi bir piramide benzetilirse, piramidin temeli ve en geniş kısmı dil, onun üstünde yükselen orta kısım düşünce ve en üst kısım insanın varlığını oluşturmaktadır. Buna göre dil, düşünce birimleri üretir, ortaya çıkan düşünceler ise insanın bütün zihinsel ve bilişsel dünyasını oluşturur. Diğer taraftan, Humboldt'un dil bilimsel incelemeleri sonucunda insandaki genel dil formundan yola çıkarak daha ayrıntılı incelemeler sonucunda dili “tikel” olarak ele aldığı diller hiyerarşisi görüşünde dillerin, düşünce birimleri üretmek

için “en uygun”, “daha az uygun” ve “en az uygun” olarak sırasıyla “bükümlü”, “bitişimli” ve “ayrışkan” dillere karşılık gelen bir gruplandırma ile dil-düşünce bağlantısını temellendirmiştir. Humboldt’un bu görüşü, bir dilin dil bilgisel ve sözcük dağarcığı özelliklerinin, o dilin konuşucularının zihinsel ve bilişsel etkinliklerini belirlediğini ileri sürer. Humboldt, son kertede, bükümlü dil yapısının zihinsel ve bilişsel süreçler için ideal dil formu olduğu sonucuna ulaşır. Diğer yandan, belirtmek gerekir ki Humboldt’un diller hiyerarşisi görüşünde bükümlü olmadıkları halde Sami dilleri ve Eski Çinceyi zihinsel ve düşünsel gelişim için “uygun” dillerden sayması bir istisna niteliğindedir.

Sonuç olarak Humboldt, Antik Çağ düşünce dünyasından başlayarak Orta Çağ’da Modistlerle devam eden, Port Royal Okulu ve Aydınlanmacılarla ivme kazanan doğrudan ya da dolaylı etkilerle; yaşadığı dönemin ve Kıta Avrupası, İngiltere ile Alman kültür ve düşünce dünyasının baskın görüşleriyle yoğrulmuş bir zihinle kendisine özgü dil görüşünü ortaya koymuştur. Hem rasyonalist filozoflar Descartes ve Kant hem de ampirist Locke ve Condillac gibi filozoflardan etkilenmiş, öncelleri Hamann ve Herder’in görüşlerini dizgeli hale getirmiştir. Humboldt, kendisinden önceki filozoflardan farklı olarak dili felsefenin merkezine yerleştiren aşkın bir dil modelinin mimarı olmuştur. Humboldt’un dili merkeze alan felsefi anlayışı, etkilendiği rasyonalist ve ampirist geleneğin görüşlerine aynı zamanda bir tepki olarak da anlaşılabilir. Bu bakımdan Humboldt dil felsefesini oluştururken doğuştancılık ve deneyimci bilgi anlayışlarından yararlanmış; diğer yandan, onlarda eksik parça olarak gördüğü dili, düşünsel yapı olarak en temele yerleştirmiştir. Humboldt’un bu özgün dil felsefesi, Saussure’un yapısalcılığı, Sapir ve Whorf’un hipotezleri ve Chomsky’nin evrensel dil bilgisi kuramları gibi son dönem dil felsefesinin önde gelen görüşlerini öyle veya böyle etkilemiştir. Bu anlamda günümüz dil felsefesi ve dil bilimi Humboldt’a çok şey borçludur. Çalışmanın da konusunu oluşturan Humboldt’un dil-düşünce bağlantısı, dilde yeni görüş ve kuramlar geliştirme çabasında olanlar için önemli bir çıkış noktası olarak durmaktadır. Bu anlamda dil merkezli bir felsefe ve dil anlayışını geliştiren ilk filozof olarak nitelendirilebilecek Humboldt’un ufuk açan dil görüşlerinin daha ileri dil-düşünce araştırmaları için birçok çalışmaya temel oluşturabileceği kanaatindeyiz.

KAYNAKÇA

- Aarsleff, H. (1982). *From Locke to Saussure: Essays on the Study of Language and Intellectual History*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Adler, G. J. (1866). *Wilhelm von Humboldt's Linguistical Studies*. New York: Press of Wynkoop & Hallenbeck.
- Akarsu, B. (1998). *Dil-Kültür Bağlantısı* (3. bs.). İstanbul: İnkılap Kitabevi.
- Alias, A. B. (2016). "Wilhelm Von Humboldt: A Critical Review on His Philosophy of Language, Theory And Practice of Education". *Journal of Creative Writing*, 2 (2), 21-29.
- Altınörs, A. (2003). *Dil Felsefesine Giriş*. İstanbul: İnkılap Kitabevi.
- Altınörs, A. (2010). "Düşünce ile Dil Arasındaki İlişkiye Descartes'ın Yaklaşımı". *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 1 (28), 389-401.
- Altınörs, A. (2012). *50 Soruda Dil Felsefesi*. İstanbul: 7 Renk Basım.
- Altuğ, T. (2017). *Dile Gelen Felsefe* (4. bs.). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Amsterdamska, O. (1987). *Schools of Thought: The Development of Linguistics from Bopp to Saussure*. Dordrecht: D. Reidel Publishing Company.
- Aytaç, G. (2011). (Der.) *Klasik Alman Dil Felsefesi Metinleri- Herder, Fichte ve Humboldt*. İstanbul: Phoenix Yayınevi.
- Barnard, A. (2016). *Language in Prehistory*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Basilus, H. (1952). "Neo-Humboldtian Ethnolinguistics". *Word*, 8(2), 95-105.
- Basson, A. H. & O'Connor, D. J. (1947). "Language and Philosophy: Some Suggestions for an Empirical Approach". *Philosophy*, 22 (81), 49-65.
- Bickerton, D. (2009). *Adam's Tongue: How Humans Made Language, How Language Made Humans*. New York: Hill and Wang.
- Black, M. (1959). "Linguistic Relativity: The Views of Benjamin Lee Whorf". *The Philosophical Review*, 68 (2), 228-238.
- Brinton, D. G. (1885). *The Philosophic Grammar of American Languages, as Set Forth by Wilhelm von Humboldt: With the Translation of an Unpublished Memoir by Him on the American Verb*. Philadelphia: Press of McCalla & Stavely.

- Brown, R. L. (1967). *Wilhelm von Humboldt's Conception of Linguistic Relativity*. The Hague: Mouton & Co.
- Bushnell, K. (1993). *Language as Activity. Formalism, the Bakhtin Circle, and the Debt to Humboldt and Potebnia*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Indiana: Indiana University.
- Cassirer, E. (1980). *The Philosophy of Symbolic Forms: Volume One: Language* (13th pr.) (Çev.: Ralph Manheim). New Haven & London: Yale University Press.
- Chapman, S., & Routledge, C. (Eds.). (2009). *Key Ideas in Linguistics and the Philosophy of Language*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Chomsky, N. (1966). *Cartesian Linguistics*. New York: Harper & Row.
- Chomsky, N. (2000). "Knowledge of Language: Its Nature, Origin and Use". Robert J. Stainton (Ed.), *Perspectives in the Philosophy of Language: A Concise Anthology* (ss. 3-44) içinde. Ontario: Broadview Press.
- Chomsky, N. (2005). *Language and Mind* (3rd ed.). Cambridge: Cambridge University Press.
- Chomsky, N. (2018). *Dilin Mimarisi* (2. bs.) (Çev.: İsa Kerem Bayırlı). İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi. (2000).
- Cloeren, H. J. (1988). *Language and Thought: German Approaches to Analytic Philosophy in the 18th and 19th Centuries*. Berlin & New York: Walter de Gruyter.
- Crystal, D. (2010). *A Little Book of Language*. Sydney: UNSW Press.
- Dehaene, G. (2019). "Sözün Yeniden Doğuşu". *Dilin En Güzel Tarihi* (5. bs.). (Çev.: Sema Rifat). (ss. 91-137) içinde. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları. (2012).
- Dessalles, J. L. (2018). "Dil Etolojisi". *Dilin Kökenleri* (2. bs.). (Çev.: Atakan Altınörs). (ss. 77-107) içinde. İstanbul: Bilge Kültür Sanat.
- Dilts, R. (2021). *Dil İllüzyonları: Kelimelerin Büyüsüyle Mutluluğa Ulaşmak* (11. bs.). (Çev.: A. Volkan Çubukçu). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

- Dinneen, F. P. (1967). *An Introduction to General Linguistics*. New York: Holt, Rinehart and Winston, Inc.
- Elmalı, O. & Özden, H. Ö. (2012). *İlkçağ Felsefesi Tarihi* (2. bs.). İstanbul: Arı Sanat Yayınevi.
- Elmalı, O. (2007). *George Edward Moore'da Etik*. İstanbul: Arı Sanat Yayınevi.
- Esterhammer, A. (1996). "Wilhelm von Humboldt, the Dialogic Situation, and Speech as Act". *The Wordsworth Circle*, 27 (1), 13-16.
- Ferretti, F. (2023). "On the Influence of Thought on Language: A Naturalistic Framework for the Pantomimic Origins of Human Communication". *Frontiers in Psychology*, 1-8.
- Fischer, S. R. (2001). *A History of Language*. London: Reaktion Books.
- Forster, M. N. (2011). *German Philosophy of Language: From Schlegel to Hegel and Beyond*. Oxford: Oxford University Press.
- Freund, M. (2017). "Wilhelm von Humboldt". In M. Cameron, B. Hill & R. J. Stainton (Eds.), *Sourcebook in the History of Philosophy of Language: Primary Source Texts from the Pre-Socratics to Mill* (pp. 963-1027). Switzerland: Springer International Publishing.
- Fromkin, V., Rodman, R. & Hyams, N. (2007). *An Introduction to Language*. (8th ed.). Boston, MA: Thomson Wadsworth.
- Gorrotxategi, I. Z. (2013). "Wilhelm von Humboldt and the Basques". In W. v. Humboldt (Aut.), *Selected Basque Writings: The Basques and Announcement of a Publication*. (Trans.: Andreas Corcoran). (pp. ix-xliii). Reno, Nevada: Center for Basque Studies.
- Grafton, A. (1981). "Wilhelm von Humboldt". *The American Scholar*, 50 (3), 371-381.
- Grossman, J. (1997). "Wilhelm von Humboldt's Linguistic Ideology: The Problem of Pluralism and the Absolute Difference of National Character: Or, Where Do the Jews Fit in?". *German Studies Review*, 20 (1), 23-47.
- Harris, R. & Taylor, T. J. (1997). *Landmarks in Linguistic Thought I: The Western Tradition from Socrates to Saussure* (2nd ed.). London and New York: Routledge.

- Hughes, J. P. (1963). *The Science of Language: An Introduction to Linguistics* (3rd printing). New York: Random House.
- Humboldt, W. v. (1828a). *An Essay on the Best Means of Ascertaining the Affinities of Oriental Languages*. London: J. L. Cox, Printer to the Royal Asiatic Society.
- Humboldt, W. v. (1828b). *Ueber den Dualis*. Berlin: Der Druckerei der Königlichen Akademie der Wissenschaften.
- Humboldt, W. v. (1843). “Ueber das Vergleichende Sprachstudium in Beziehung auf die Verschiedenen Epochen der Sprachentwicklung”. In *Band 3* (pp. 241-268). Berlin, Boston: De Gruyter.
- Humboldt, W. v. (1903). *Gesammelte Schriften Band I*. Berlin: B. Behr's Verlag.
- Humboldt, W. v. (1905). “8. Über den Nationalcharakter der Sprachen”. In A. Leitzmann (Ed.), *Band 4 1820–1822* (pp. 420-435). Berlin, Boston: De Gruyter.
- Humboldt, W. v. (1971). *Linguistic Variability and Intellectual Development*. (Trans.: George C. Buck ve Frithjof A. Raven). Coral Gables, Florida: University of Miami Press.
- Humboldt, W. v. (1973). *Schriften zur Sprache*. Stuttgart: Philipp Reclam jun.
- Humboldt, W. v. (1988). *On Language: The Diversity of Human Language-Structure and Its Influence on the Mental Development of Mankind*. (Trans.: Peter Heath). Cambridge: Cambridge University Press.
- Humboldt, W. v. (1997). *Essays on Language*. (Trans.: John Wiecezorek & Ian Roe). Frankfurt am Main: Peter Lang GmbH, Internationaler Verlag der Wissenschaften.
- Jespersen, O. (1947). *Language: Its Nature, Development and Origin*. London: George Allen & Unwin.
- Joseph, J. (2017). “The Reception of Wilhelm von Humboldt’s Linguistic Writings in the Anglosphere, 1820 to the Present”. *Forum for Modern Language Studies*, 53 (1), 7-20.
- Kemp, J. A. (1997). “Humboldt, Wilhelm von”. In P. V. Lamarque (Ed.), *Concise Encyclopedia of Philosophy of Language* (pp. 482-484). Oxford: Pergamon.

- Klencke, H. (1852). *Lives of the Brothers Humboldt, Alexander and William*. (Trans.: J. Bauer). London: Ingram, Cooke, & Co.
- Kula, O. B. (2012a). *Dil Felsefesi Edebiyat Kuramı – I*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Kula, O. B. (2012b). *Dil Felsefesi Edebiyat Kuramı – II*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Kwan, T. (2001). “Wilhelm von Humboldt on the Chinese Language — Interpretation and Reconstruction”. *Journal of Chinese Linguistics*, 29 (2), 169-242.
- Lebedev, A. (2023). “(I) Greek Philosophy as Reform and Therapy of Ordinary Language. (II) Heraclitus' Experiments with Language, Grammar and Style”. *Indo-European Linguistics and Classical Philology*, XXVII (2), 705-756.
- Li, J. (2022). “Relationship Between Language and Thought: Linguistic Determinism, Independence, or Interaction?”. *Journal of Contemporary Educational Research*, 6 (5), 32-37.
- Longhurst, C. A. (2011). “Unamuno, Schleiermacher, Humboldt: A Question of Language”. *Hispanic Review*, 79 (4), 573-591.
- Lucy, J. A. (1997). “Linguistic Relativity”. *Annual Review of Anthropology*, 26, 291-312.
- Malmberg, B. (1964). *New Trends in Linguistics*. (Trans.: E. Carney). Stockholm: Naturmetodens Sprakinstitut.
- Manchester, M. L. (1985). *The Philosophical Foundations of Humboldt's Linguistic Doctrines*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.
- Mattig, R. (2020). “Ethnography and Liberty: A New Look at the Anthropological Work of Wilhelm von Humboldt”. *History and Anthropology*, 1-19.
- Meßling, M. (2008). “Wilhelm von Humboldt and the ‘Orient’: On Edward W. Said’s Remarks on Humboldt’s Orientalist Studies”. *Language Sciences*, 30, 482–498.
- Miller, R. L. (1968). *The Linguistic Relativity Principle and Humboldtian Ethnolinguistics*. The Hague: Mouton.

- Miyamoto, Y. (2021). "Wilhelm von Humboldt's Bildung Theory and Educational Reform: Reconstructing Bildung as a Pedagogical Concept". *Journal of Curriculum Studies*, 1 (18).
- Nerlich, B. & Clarke, D. D. (2009). "Wilhelm von Humboldt". In G. Senft, J. O. Östman & J. Verschueren (Eds.), *Culture and Language Use* (pp. 173-184). Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.
- Olson, K. R. (1978). *Wilhelm von Humboldt's Philosophy of Language*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). California: Stanford University.
- Özcan, Z. (2014). *Dil Felsefesi I*. İstanbul: Sentez Yayıncılık.
- Özden, H. Ö. & Elmalı, O. (2014). *Yeniçağ Felsefesi Tarihi* (2. bs.). İstanbul: Arı Sanat Yayınevi.
- Pajevic, M. (2016). "Thinking Language: Wilhelm Von Humboldt Now Introduction". *Forum for Modern Language Studies*, 0 (0), 1-6.
- Paxman, D. (1990) "Language Theory and National Character in the Eighteenth Century". *Deseret Language and Linguistic Society Symposium*, 16 (1), 28-38.
- Pedersen, H. (1965). *The Discovery of Language* (3rd prt.). (Çev.: J. W. Spargo). Bloomington & London: Indiana University Press.
- Pei, M. (1965). *Invitation to Linguistics: A Basic Introduction to the Science of Language*. New York: Doubleday & Company.
- Pei, M. (1966). *The Story of Language* (rev. ed.). New York and Toronto: The New American Library.
- Penn, J. M. (1972). *Linguistic Relativity versus Innate Ideas: The Origins of the Sapir-Whorf Hypothesis in German Thought*. The Hague: Mouton.
- Picq, P. (2018). "Sözün Zamanı: Eklemeli Dilin Ortaya Çıkışı". *Dilin Kökenleri* içinde (2. bs.). (Çev.: Atakan Altınörs). (ss. 9-48) içinde. İstanbul: Bilge Kültür Sanat.
- Picq, P. (2019). "Dilin Kaynağında". *Dilin En Güzel Tarihi* (5. bs.). (Çev.: Sema Rifat). (ss. 1-48) içinde. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları. (2012).
- Pinker, S. (2007). *The Language Instinct: How the Mind Creates Language*. New York: Harper Perennial Modern Classics.

- Pleshkov, A. (2017). "Plato's Theory of Language: the Isomorphism of Kosmos and Logos in the Timaeus". *Problemos*, 91, 128-140.
- Porzig, W. (2018). *Dil Denen Mucize*. (Çev.: Vural Ülkü). İstanbul: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Price, C. L. (1966). *The Relationship Between Friedrich Schiller and Wilhelm von Humboldt*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Stanford: Stanford University.
- Renan, E. (2015). *Dilin Kökeni Üzerine* (2. bs.). (Çev.: Atakan Altınörs). İstanbul: Bilge Kültür Sanat. (1848).
- Rousseau, J. J. (1998). *Essay on the Origin of Languages and Writings Related to Music: The Collected Writings of Rousseau vol. 7*. (Çev.: J. T. Scott). Hanover and London: University Press of New England.
- Ruhlen, M. (2017). *Dilin Kökeni: Ana Dilin Gelişimi* (2. bs.). (Çev.: İsmail Ulutaş). Ankara: Hece Yayınları. (1994).
- Sagart, L. (2019). "Dillerin Sagası". *Dilin En Güzel Tarihi* (5. bs.). (Çev.: Sema Rifat). (ss. 49-89) içinde. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları. (2012).
- Sears, K. (2017). *Grammar 101*. Massachusetts: Adams Media.
- Shunshun, M. & Fanmao, M. (2021). "The Relationship Between Thought and Language Based on Language Determinism and the Theory of Children's Cognitive Development Stage". *US-China Foreign Language*, 19 (6), 139-147. doi:10.17265/1539-8080/2021.06.003.
- Slagle, U. v. (1972). *Language, Thought, and Perception: A Proposed Theory of Meaning Based on the Insights of Ernst Leisi, Immanuel Kant, John Stuart Mill, Walter Ehrenstein, and Wilhelm von Humboldt*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Washington, D.C.: Georgetown University.
- Smith, J. M. (2009). "The Rippling of Verschiedenheit: Wilhelm von Humboldt on Philology, Usage and Intra-linguistic Diversity". *European Romantic Review*, 20 (2), 237-245.
- Sorkin, D. (1983). "Wilhelm Von Humboldt: The Theory and Practice of Self-Formation (Bildung), 1791-1810". *Journal of the History of Ideas*, 44 (1), 55-73.

- Thomas, C. R. (1970). *The Philosophical Anthropology of Wilhelm von Humboldt*. (Yayınlanmamış Doktora Tezi). Buffalo: State University of New York.
- Tintemann, U. (2015) "Introduction: Wilhelm von Humboldt's Linguistic Studies". *Language & History*, 58 (2), 77-81.
- Underhill, J. W. (2009). *Humboldt, Worldview and Language*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Uygur, N. (2019). *Dilin Gücü* (9. bs.). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Vendryes, J. V. (2001). *Dil ve Düşünce*. (Çev.: Berke Vardar). İstanbul: Multilingual.
- Verlato, M. (2015). "The Challenge of Polysynthesis: Wilhelm von Humboldt and Early Comparative Americanist Linguistics". *Language & History*, 58 (2), 82-94.
- Vessey, D. (2006). "Language as Encoding Thought vs. Language as Medium of Thought: On the Question of J. G. Fichte's Influence on Wilhelm von Humboldt". *Idealistic Studies*, 36 (3), 219-234.
- Victorri, B. (2018). "Köken Dil Araştırması". *Dilin Kökenleri* (2. bs.). (Çev.: Atakan Altınörs). (ss. 49-75) içinde. İstanbul: Bilge Kültür Sanat.
- Viola, T. (2011). "Philosophy and the Second Person: Peirce, Humboldt, Benveniste, and Personal Pronouns as Universals of Communication". *Transactions of the Charles S. Peirce Society*, 47 (4), 389-420.
- Vygotsky, L. S. (2018). *Düşünce ve Dil*. (Çev.: Burak Erdoğan). İstanbul: Roza Yayınevi.
- Walker, J. (2017). "Wilhelm von Humboldt and Dialogical Thinking". *Forum for Modern Language Studies*, 53 (1), 83-94.
- Weissbach, M. M. (1999). "Wilhelm von Humboldt's Study of The Kawi Language: The Proof of the Existence of the Malayan-Polynesian Language Culture". *Fidelio*, 8 (1), 29-40.
- Wenzel, C. H. (2010). "Isolation and Involvement: Wilhelm von Humboldt, François Jullien, and More". *Philosophy East & West*, 60 (4), 458-475.
- Wiltchko, M. (2022). "Language is for Thought and Communication". *Glossa: A Journal of General Linguistics*, 7 (1), 1-19.
- Yule, G. (2020). *The Study of Language* (7th ed.). Cambridge: Cambridge University Press.

ÖZGEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler	
Adı Soyadı	Yavuz DAŞDEMİR
Eğitim Durumu	
Lisans Öğrenimi	
Y. Lisans Öğrenimi	
Bildiği Yabancı Diller	
Bilimsel Faaliyetleri	
İş Deneyimi	
Stajlar	
Projeler	
Çalıştığı Kurumlar	
İletişim	
E-Posta Adresi	
Tarih	